

AVRASYA ETÜDLERİ

46
2014-2

TİKA

T.C. BAŞBAKANLIK
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı

Turkish International Cooperation and
Coordination Agency

Avrasya Etüdüleri hakemli bir dergidir.
TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir.
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
tarafından yılda iki kez yayımlanır.
Dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnızca yazarlarına aittir;
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığının düşünce ve
politikasını yansıtan metinler olarak değerlendirilemez.

ISSN 1300-1604

İletişim

TİKA, Atatürk Bulvarı No:15 Ulus-ANKARA
Tel: +90(312)5081000 • **Faks:** +90(312)3098969
avrasyaetudleri@tika.gov.tr • www.tika.gov.tr

AVRASYA ETÜDLERİ

Yıl: 20, Sayı: 46 (2014/2)

TİKA Adına Sahibi

Dr. Serdar ÇAM
Başkan

Yayın Kurulu

Dr. Serdar ÇAM
Süreyya POLAT
Dr. Mehmet YILMAZ
Dr. Ali Özgün ÖZTÜRK

Yazı İşleri Müdürü

Dr. Zülküf ORUÇ

Editör

Dr. Mehmet KAHRAMAN
(m.kahraman@tika.gov.tr)
(uveyska@windowslive.com)

Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ • *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Mustafa AŞKAR • *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Kemal BAŞLAR • *Polis Akademisi*
Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN • *Kocaeli Üniversitesi*
Prof. Dr. Ömer ÇAHA • *Yıldız Teknik Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Mehmet DOĞAN • *Kırıkkale Üniversitesi*
Prof. Dr. Uğur DOĞAN • *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ • *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Ramazan GÖZEN • *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ • *Çankırı Karatekin Üniversitesi*
Prof. Dr. Nihat IŞIK • *Kırıkkale Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Şükrü İNAN • *İnönü Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet KARA • *İstanbul Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU • *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet ÖZ • *Hacettepe Üniversitesi*
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • *Ege Üniversitesi*
Prof. Dr. Nasuh USLU • *Kırıkkale Üniversitesi*
Prof. Dr. Ahmet UZUN • *Cumhuriyet Üniversitesi*
Prof. Dr. Ekrem YILDIZ • *Kırıkkale Üniversitesi*

Baskı:

Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti.

Konur Sokak 57/4 Kızılay / Ankara

Tel: (0312) 425 07 34

Faks: (0312) 425 07 36

İçindekiler / Contents

Göktürk TÜYSÜZOĞLU

Etno-Federalizm Kosova'daki Siyasal Krizi Çözebilir mi? / 7-37
Ould Ethno-Federalism Solve the Political Crisis in Kosovo?

Jale AKHUNDOVA

Rusya'da Yerel Yönetimler: Mevcut Durum ve Sorunlar / 39-58
Local Administration in Russia: The Current Situation and Problems

Nazan ŞAHBAZ KILINÇ - Efe Can KILINÇ

Geçiş Ülkelerinde Ekonomik Serbestleşme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi / 59-81
The Relationship between Economic Liberalization and Economic Growth In Transition Countries

Farhod SAFAROV

Kriz Durumunda Değişim Mühendisliğinden Yararlanma Üzerine Bir Uygulama / 83-108
Benefiting from an Application on the Case of Crisis Reengineering

Mustafa CANBAZ

Çevre Onarımına İlişkin Hukuki Düzenlemelerde Kazakistan Örneği / 109-121
Case in Kazakhstan Legislation on the Recultivation

Ali DİKİCİ

Türkiye'deki Balkan Muhacirleri Arasında Kaybolan Bir Topluluk: Torbeşler / 123-165
A Lost and Forgotten Balkan Immigrant Community in Turkey: Torbeshes

Mehmet BAŞTÜRK

Germinal ile Mükellefiyet ve Göl Dağı Romanları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çözümleme / 167-191
A Comparative Analysis on Germinal and Mükellefiyet and Göl Dağı

Dilek DEMİRBAŞ - Adaora NWANKWO

An Investigation of the Determinants of Resource Seeking FDI:
Evidence from Nigeria (1970 – 2005) / 193-206
*Kaynak Arayan Doğrudan Yabancı Yatırımları Etkileyen Faktörler: Nijerya Üzerine
Bir Analiz (1970-2005)*

Etno-Federalizm Kosova'daki Siyasal Krizi Çözebilir mi?

Göktürk TÜYSÜZOĞLU¹

Öz

Sırbistan'ın kabul etmemesi ve başta Rusya ve Çin olmak üzere birçok devletin itiraz ediyor olması nedeniyle 2008'de ilan ettiği bağımsızlığı BM tarafından tanınmayan Kosova, yönetimsel anlamda da ciddi bir krize eklemlenmiştir. Bu krizin kaynağı ise, ülkenin kuzeyinde, Sırbistan sınırına yakın Mitrovica ve çevresinde yaşayan etnik Sırp azınlığın Kosova'yı bir devlet olarak tanımaması ve Kosova kurumlarını kabul etmek istememesidir. Kosova'yı Sırbistan'ın bir parçası olarak gören ve kendi etnik/toplumsal kimliklerini Sırbistan vatandaşlığı üzerinden güvenikleştiren Kosovalı Sırp'ların yönetimsel/siyasal statüsünün ne olacağı hususu Kosova Hükümeti'ni ve konuyla yakından ilgili olan tüm tarafları zorlayan bir husustur. Bu sorunu çözmek için ortaya atılan kavramsal unsurlardan biri de etno-federalizm olmuştur. Kosova'nın bağımsızlığını tanımamalarına rağmen, Kosovalı Sırp'ların ve Sırbistan'ın kabul edebilecekleri yönünde emareler bulunan etno-federalizm seçeneğine Kosova hükümeti ise soğuk yaklaşmaktadır. Bunun en önemli nedeni ise, Bosna-Hersek özelinde işletilmeye çalışılan bu yönetim anlayışının başarılı olamamış olmasıdır. Çalışma ekseninde Kosova'daki yönetimsel kriz gerçekliği, etno-federalizmin kuramsal öngörülleri bağlamında ele alınacak ve bu seçeneğin Kosova'daki siyasal krizin çözümü hususunda olumlu bir sonuç doğurmayabileceği anlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Mitrovica, Sırp, Arnavut, Etno-federalizm, Bosna-Hersek.*

¹ Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, gktrkt@gmail.com

Ould Ethno-Federalism Solve the Political Crisis in Kosovo?

Abstract

Kosovo, whose independence is not recognized by the UN on the grounds that Serbia, Russia, China and numerous states have raised an objection, is faced with a serious administrative crisis. Reason for this crisis is the nonrecognition of the independence and official institutions of the Kosovar Republic by the ethnic Serbs, who almost completely live in the northern city of Mitrovica. The question of what will be the administrative/political status of Kosovar Serbs, who considered Kosovo as part of Serbia and securitized their ethnic/societal identities over the citizenship of Serbia, is a matter that compels Kosovar government and all the sides who are related to this problem. Ethno-federalism can be seen as one of the theoretical elements that are proposed for solving the problem. Kosovar government keeps its distance to ethno-federalism; however, Kosovar Serbs and Serbia show signs that they will accept an ethno-federal type of administrative frame. The most important reason for Kosovar government to manifest low regard for ethno-federalism is the failure of this formula in Bosnia-Herzegovina. Reality of the administrative crisis in Kosovo is considered in the context of the theoretical foresights of ethno-federalism in this study. This study also shows that ethno-federalism will not result in an affirmative manner at solving the political crisis in Kosovo.

Keywords: *Mitrovica, Serbian, Albanian, Ethno-federalism, Bosnia-Herzegovina.*

1. Giriş

Çok etnikli/uluslu devletlerin yaşadığı siyasal sorunlara bir çözüm bulunabilmesi amacıyla ortaya konmuş bir yönetim biçimi olan etno-federalizm, farklı etnik grupların ya da ulusların kendi toplumsal/yönetimsel özerkliklerini korurken aynı zamanda federal bir ortaklık çerçevesinde içerisinde yer aldıkları devletin siyasal bütünlüğünü garanti altına almayı hedeflemektedir. Federal yönetim anlayışının bir parçası olarak görülen etno-federalizmden bahsedebilmek için, ülkeyi oluşturan yönetsel birimlerden en az birinin ayrı bir etnik grup aidiyeti ile özdeşleştirilmiş olması gerekmektedir. Yani, bu yöntem, federalizmin etnik bir anlamlandırma ekseninde kurgulanmış hali olarak da görülebilir. Etno-federalizm, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde çok etnikli/uluslu devletlerin karşı karşıya kaldığı anlaşmazlık ve iç çatışmalara ya da savaşlara çözüm bulunabilmesi amacıyla gündeme getirilmiştir. Yugoslavya, Rusya, Kıbrıs ve hatta Saddam Hüseyin sonrası Irak'ın karşı karşıya kaldığı kimlik tabanlı iç çatışmaların çözümü hususunda etno-federalizmin ön plana alınması bu bağlamda değerlendirilebilir.

17 Şubat 2008 itibarıyla bağımsız bir devlet olduğunu ilan eden, ancak, Sırbistan'ın, bu "tek taraflı" bağımsızlık ilanını tanımaması ve bu bağımsızlığın hukuki açıdan tartışmalı olduğunu belirten Rusya ve Çin gibi küresel aktörlerin de Sırbistan'a destek vermesi sonrasında bağımsızlığını BM nezdinde kabul ettiremeyen Kosova, ülkenin kuzeyinde, özellikle Mitrovica ve çevresinde yaşayan Sırp'lar ile yönetsel/siyasal sorunlar yaşamaya başlamıştır. Geçen zaman içerisinde bu sorunların çözümlenmemesi ve Kosovalı Sırp'ların, Arnavutların kontrolündeki Kosova Cumhuriyeti kurumlarını kabul etmeyerek ve bağımsızlığı reddederek kendilerini Sırbistan vatandaşı olarak görmeye devam etmeleri, sorunun çözümü yolunda farklı alternatiflerin gündeme getirilmesine yol açmıştır. Bu alternatiflerden birisi de etno-federalizmin Kosova'da işletilmesi ve Sırp'ların çoğunluğu oluşturduğu Kuzey Kosova'da Sırp ulusal kimliğine dayalı federe bir yönetsel yapının yaratılarak, Kosova Cumhuriyeti'nin kimlik tabanlı bir federalizme entegre edilmesi düşüncesidir. Bu düşünce, Kosovalı Sırp'lar ve Sırbistan tarafından sıcak karşılanırsa da, ülke topraklarının bölüneceği ve siyasal egemenliğin zedeleneceği gerekçesiyle Kosova Hükümeti tarafından kabul edilmek istenmemektedir. Kosova Hükümeti'ni etno-federalizm hususunda olumsuz bir tavır takınmaya iten en önemli nedenlerden biri ise, Dayton Antlaşması sonrası aynı tarz bir yönetim anlayışının kurgulanmaya çalışıldığı Bosna-Hersek'in içerisine düştüğü siyasal çıkmaz olmuştur.

Bu çalışmada, öncelikle etno-federalizm hakkında kısaca bilgi verilerek, olumlu ve olumsuz yönlerinden bahsedilecektir. Daha sonra ise Kosova'daki siyasal kriz üzerinde durulacak ve etno-federalizmin Kosova'daki siyasal/yönetimsel kriz bağlamında yaratabileceği olumlu/olumsuz yansımalar değerlendirilecektir. Çalışmanın vardığı sonuç ise, etno-federalizm seçeneğinin Kosova'da işletilmesi durumunda birbiriyle rekabet eden ulusal kimlikler arasındaki yabancılaşmanın artabileceği ve böylece ülkenin toplumsal/siyasal bir yakınlaşmadan ziyade siyasal bir ayrılmaya doğru gidebileceği gerçekliğidir.

2. Etno-Federalizmin Temel Kavramsal Öngörülleri

Federalizmin esas vurgusu egemenliğin paylaşımıdır. Bu devletlerde de tıpkı üniter devletlerde olduğu gibi bir merkez bulunmaktadır. Bu merkez, dışişlerinde devletin temsil yetkisini elinde bulundurduğu gibi, dış politika, güvenlik (ordu) ve üst yargı organlarını da kontrolü altında tutmaktadır. Ne var ki, federal yönetimlerde, federe birimlerin ifade ettiği yerel yönetimler, üniter devletler ile kıyas kabul etmeyecek denli kuvvetlidir. Federe birimlerin hepsinin kendisine özgü yasama, yürütme ve yargı organları bulunmakta ve bu organlar, federe birimlerin üzerinde yer alan federal hükümette olduğu gibi güçler ayrılığı ilkesine uygun olarak düzenlenmektedir.² Federalizmin yönetsel anlamda getirdiği en olumlu özellik, karar alma yetkisini kollektif bir düzeyde yapılandıran çok katmanlı yönetim yapısı ve yerel yönetimlerin talep, ihtiyaç ve isteklerini ön plana alan politika uygulamaları neticesinde çok daha katılımcı ve dolayısıyla demokratik bir anlayışın altını çiziyor olmasıdır.³ Kısacası, aynı toprağı ve halkı yöneten ve biri diğerini kapsayan iki ayrı hükümetin varlığından bahsediyorsak ve her yönetsel birim kendisine ayrılan topraklar içerisinde anayasal anlamda garanti altına alınmış ve demokratik bir işleyişe yaslanan otonom bir varlığa sahip ise, orada federal bir yönetimin varlığından bahsetmemiz gerekir.

Federal yönetim anlayışının hangi gerçekliğin üzerine inşa edileceği o ülkeyle ilgili olan tarihsel zorunluluklar ve sorunların karakteri ile yakından bağlantılıdır. Etno-federalizm, toprakları içerisinde birbirleriyle ilişkileri farklı düzeylerde şekillenmiş farklı etnik/ulusal gruplar barındı-

² Ronald L. Watts, "Federalism, Federal Political Systems and Federations", *Annual Review of Political Science*, Vol. 1, 1998, pp. 117-137.

³ Murat Sevinç, "Federalizm Seçeneği", *Birikim*, No. 297, Ocak 2014, s. 70-78.

ran ülkeler için önerilen bir yönetim şekli olarak bilinmektedir.⁴ Etno-federalizmin varlığından söz edebilmemiz için federalizme eklenmiş yönetsel birimlerden en az birinin etnik/ulusal kimliğe referansla oluşturulmuş olması gerekmektedir.⁵ Etno-federalizmin uygulandığı devletler, Almanya ve Avusturya gibi etnik anlamda homojen olarak görülebilecek federal devletlerin yanı sıra, etnik/ulusal anlamda homojen olmayan ancak etnik/ulusal kimliğe atfen oluşturulmuş yönetsel (federe) birimlere sahip olmayan ABD, Kanada, Avustralya ve Latin Amerika ülkelerinden farklıdır. Zira çok uluslu/etnikli bir yapıyı içselleştirmiş olan ABD, Kanada ve Avustralya gibi devletlerde, toplumu birleştirecek ve ulusu inşa edecek ortak kimliğin bir uzantısı haline gelmiş olan federalizm, etnik/ulusal ayrımları kurumsallaştıracak bir uygulama olarak değil, bölgesel farklılıkları ön plana koyan bir güç paylaşımı uygulaması olarak ortaya çıkmaktadır.

Etno-federal yönetim anlayışından bahsederken, bu anlayışın üzerine temellendirildiği çok etnikli ve çok uluslu federasyonlar arasındaki farktan da bahsetmek gerekir. Çok etnikli federasyon tanımı ile vatanperverlik ile perdelenmiş ve farklı etnik grupların üzerinde yer alan bir anayasal üst kimliğin varlığından bahsedilmektedir. Bu üst kimlik, tüm etnik kimliklerin üzerinde yer alan ve genel itibarıyla coğrafyaya yapılan atıf çerçevesinde ortaya çıktığı gibi, demografik anlamda çoğunluğu oluşturan etnik/toplumsal gruba referansla da betimlenebilir. Bu tarz federasyonlarda dilsel/kültürel ve etnik farklılıklar kurumsal anlamda kontrol altında tutulabilmektedir.⁶ Çok etnikli federasyona verilebilecek en güzel örneklerden biri İsviçre'dir. Zira İsviçre'de yaşayan herkes öncelikle kendisini İsviçreli olarak tanımlar, etnik kimlik ise İsviçrelilik olarak ifadesini bulan anayasal kimliğin altında yer alır. Rusya ve Hindistan'ın da bu tarz bir yapıya sahip olduğunu belirten analizler de mevcuttur.⁷

Eski sosyalist cumhuriyetler ve bugünkü Bosna-Hersek ise etno-federal anlayışın bir uzantısı olarak görülen çok uluslu federasyon gerçek-

⁴ Arman Grigoryan, "Ethnofederalism, Separatism and Conflict: What Have We Learned From the Soviet and Yugoslav Experiences?", *International Political Science Review*, Vol. 33, No. 5, 2012, pp. 520-538.

⁵ Henry Hale, "Ethnofederalism: Lessons For Rebuilding Afghanistan, Preserving Pakistan and Keeping Russia Stable", *PONARS Policy Memo*, No. 208, 2001, pp. 1-2.

⁶ Jozsef Juhasz, "Ethnofederalism: Challenges and Opportunities", *Medunarodni Problemi*, Vol. 57, No. 3, 2005, p. 247.

⁷ Henry E. Hale, "Divided We Stand: Institutional Sources of Ethnofederal State Survival and Collapse", *World Politics*, Vol. 56, 2004, p. 166.

liğine birer örnek olarak görülmelidir.⁸ Zira bu devletlerde her etnik grup kendisine ait ayrı bir ulusal kimliğe yaslanmakta ve kendi ulusal kimliğine dayalı bir siyasal/yönetimsel birimin içerisinde yer almaktadır. Bu devletlerde, her ulus kendi kimliğine referansla oluşturulmuş olan federe birimlere öncelik vermekte ve farklı ulusların siyasal birliğini yansıtmaya gereken federal yönetime olan bağlılık ise oldukça zayıf ve ikinci planda kalmaktadır. Her biri kendi kimliğe yaslanan federe yönetimsel birimlere sahip olan çok uluslu federasyonların uzun süre yaşayabilmesi ve kurumsal ya da siyasal bir aidiyet geliştirebilmesi için farklı ulusları bir arada tutabilecek uzun erimli bir ekonomik ya da siyasal çıkarın/kazancın var olması gerekmektedir. Böyle bir unsurun bulunmaması ya da ortadan kalkması halinde, federal birliği bir arada tutacak vatanperverlik anlayışının da yeterince gelişkin bir formda ortaya çıkmadığı da hesaba katıldığında, çok uluslu federasyonların ayakta durmasının pek de mümkün olmayacağı ortadadır.⁹ Yugoslavya ve Çekoslovakya örnekleri bu durumun açık birer yansıması olarak görülebilir.

Etno-federal siyasal yapılanmalara örnek verirken, anayasal üst kimlik ile alt kimliğin neredeyse aynı toplumsal meşruiyete sahip olduğu örneklerden de bahsetmek mümkündür. Çok etniklilik ve çok ulusluluk arasında yer alan bir denge noktasında konumlanmış olan bu ülkelere örnek olarak Valon ve Flamanların¹⁰ kendi etnik/ulusal kimliklerine dayalı taleplerinin devlet kimliği ile rekabet etmeye başladığı Belçika ile Quebec merkezli bir etnik/ulusal ayrılıkçılık talebi ile karşı karşıya kalan Kanada'yı gösterebiliriz.¹¹ Bu ülkelerin etnik kimlik ve dil merkezli bir toplumsal meşruiyet ile anayasal vatandaşlık ve siyasal bağlılık arasında ciddi bir kafa karışıklığı yaşadığını ifade edebiliriz. Etno-federalizm, etnik ve ulusal kimlik tabanlı sorunları sivil siyaset içerisinde kalarak ve çatışmaya mahal vermeden demokratik bir şekilde çözümleyebilmenin en temel yolu olarak gösterilmektedir. Ülkenin sahip olduğu demografik görünüm, siyasal gelenekler, ekonomik altyapı ve uluslararası konum, etno-federalizmin başarısına etki edecek en önemli faktörler olarak değerlendirilebilir.¹²

⁸ Soeren Keil, *Multi-National Federalism in Bosnia-Herzegovina*, (Ashgate: New Edition, 2014).

⁹ Juhasz, "Ethnofederalism...", p. 247.

¹⁰ Fehmi Kerem Bilgin, "Belçika'da Ulusal Kimlikler ve Federalizmin Gelişimi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 67, No. 1, 2012, s. 1-47.

¹¹ Daniel Béland and Daniel Lécorus, "Sub-state Nationalism and the Welfare State: Québec and Canadian Federalism", *Nations and Nationalism*, Vol. 12, No. 1, 2006, pp. 77-96.

¹² Juhasz, "Ethnofederalism...", p. 248.

Etno-federalizm, kimliğe dayalı bir ayrılıkçılık gelişmiş olan bölgeler tarafından kabul edilebilir bir kurumsal çerçeve çizdiği için ön planda tutulmaktadır.¹³ Etno-federalizm sayesinde, merkezi yönetimin toprak bütünlüğü korunup siyasal sınırları noktasında herhangi bir arızanın çıkması önlenirken, kimliğe dayalı bir ayrılıkçılık gelişmiş olan bölge de kendi kendisini yönetme hakkını anayasal bir dayanağa kavuşturarak, taleplerinin önemli bir bölümünü elde etmiş olmaktadır.¹⁴ Etnik kimliğe dayalı bir ayrılıkçı anlayışın geliştiği bölgeler ile merkezi yönetim arasındaki anlaşmazlığın giderilebilmesi noktasında Michael Hechter tarafından önerilen yöntem, etnik temelde federal bir ayrıma gidilmesi ve ayrılıkçı bölge yönetimine kendi dilinde eğitim verme, kültürel ve toplumsal konularda kontrolü ele alma ve güvenlik, dış politika ile belli mali konular dışında hemen her konuda kendi kendini yönetme hakkının tanınmasıdır.¹⁵ Hechter, anlaşmazlıklar ileri boyuta taşınmadan yaratılabilecek bir etno-federalizmi, ayrılıkçı talepler ileri süren ve etnik kimliği güçleştirerek hareket edeceği görülen ayrılıkçı talepleri baskılamak noktasında önemli bir kuramsal çerçeve olarak görmektedir. Etno-federalizm ekseninde sağlanacak bölgesel otonomi doğrultusunda, o kimliği içselleştirmiş olan ve ülkede azınlık konumunda bulunan topluma, yerel yönetime ve bürokrasiye hâkim olma imkânı sağlanmakta ve kendi kendilerini yönettikleri imajı yaratılmaktadır. Etno-federalizm sayesinde, azınlık grubu, merkezi yönetime karşı kendisini savunmak için anayasal, örgütsel ve hatta ekonomik imkânlara sahip olmakta ve konjonktürel gelişmeler ışığında ortaya çıkabilecek değişimlerden (merkezi yönetimde yaşanabilecek bir farklılaşmaya bağlı olarak, etno-federalizme soğuk yaklaşan bir iktidarın işbaşına gelmesi gibi bir durumda bağımsız hareket etme şansına sahip olmaktadır.

Etno-federalizme ilişkin 4 temel varsayımın varlığında söz edebiliriz.¹⁶ Bunlardan biri, bu yönetim anlayışını, çoğunluk ya da azınlık konumunda olan her türlü etnik/ulusal grubun ulusçu istemlerini sorun olmaktan çıkaracak ve azınlıkların kimliğe dayalı haklarının korunabileceği çok uluslu, siyasal açıdan istikrarlı ve sosyo-ekonomik anlamda gelişkin bir yönetimsel yapı olarak gören yaklaşımdır. AB'nin kurgulamaya çalıştığı siyasal gelecek bu çerçevede ele alınmalıdır. Etno-federalizme ilişkin ikinci temel

¹³ Henry E. Hale, "Divided We Stand...", pp. 165-193.

¹⁴ Philip G. Roeder, "Ethnofederalism and the Mismanagement of Conflicting Nationalisms", *Regional and Federal Studies*, Vol. 19, No. 2, 2009, pp. 203-219.

¹⁵ Michael Hechter, *Containing Nationalism*, (New York: Oxford University Press, 2000), pp. 142-152.

¹⁶ Juhasz, "Ethnofederalism...", pp. 248-256.

varsayım ise Jakobenizm olarak görülmekte ve Fransız cumhuriyetçi geleneği ile birlikte değerlendirilmektedir. Bu anlayış, federalizmi negatif bir anlamlandırma ekseninde incelemekte ve etnik/ulusal kimliğe atıfla ortaya konan etno-federalizmi, devleti zayıflatacak ve ulusal birliği ortadan kaldıracak bir yönetim anlayışı olarak betimlemektedir. Üçüncü varsayım ise Amerikan federal anlayışı olarak adlandırılmaktadır. Bu anlayış, federasyonu devletin parçalanmasına yol açacak bir yönetim şekli olarak değil, ulus yaratacak bir unsur olarak görmektedir.¹⁷ Ancak, ABD'deki etnik çeşitliliğe karşın, bu anlayışın tıpkı Jakobenizmde olduğu gibi etno-federalizmi reddettiğini ve federalizmi yalnızca bir güç paylaşımı aracı ve demokratik bir yönetsel yapı olarak addettiğini bilmek gerekir. ABD'deki federe devletlerin etnik/ulusal kimliğe referansla değil de ekonomik, toplumsal ve tarihsel gerçekliklere uygun olarak oluşturulmuş olması bu duruma bir kanıt olarak gösterilebilir. Dördüncü ve son varsayım ise sosyalist devletlerde görülen etno-federalist örgütlenme olarak ele alabiliriz.¹⁸ Farklı ulusları siyasal bir bütünleşme projesine entegre etmeyi ve bu bütünleşmeyi oluşturan ulusların siyasal/yönetsel özerkliğini korumayı hedeflemiş olan sosyalist etno-federal örgütlenmeler, birliği oluşturan federe devletlere daha fazla hak tanıyor gibi görünmektedir. Nitekim üye devletlerin yürütme gücü ciddi oranda arttırılmış ve federasyonu oluşturan her ulusa (federe devlete) “kendi kaderini tayin hakkı (self-determinasyon)”, yani istediği an federasyondan ayrılma yetkisi tanınmıştır.¹⁹ Ne var ki, tüm bu haklar esasen görüntüde kalmaktadır. Zira sosyalist etno-federasyonlarda tüm yetki ideolojik bağlamda kurgulanmış ve otoriter bir görünüm arz eden merkeze verilmiş ve tek partinin (Komünist Parti) koordine ettiği sistem devleti ilgilendiren en önemli meseleler bağlamında karar alma ve uygulama/uygulatma yetkisini içselleştirmiştir. Komünist Parti'nin etrafında kurgulanmış olan merkez (federal hükümet), ulusal temsil esasını yansıtan federe birimler üzerinde kurduğu vesayet ekseninde aldığı kararları uygulatma imkânına kavuşmuştur. Görüntüde etno-federal birimlerin gücüne dayanan ancak gerçekte merkezin güdümünde şekillenmiş olan sosyalist etno-federasyonlar, ideolojiye dayalı kurumsal örgütlenmenin zayıflamasına paralel olarak ulus tabanlı federe yapıların güçlenmesi sonrasında ortadan kalkmıştır.

¹⁷ Lisa L. Miller, “(Mis)Understanding American Federalism: On Constitutions, Collective Action, Competition and Quiescence”, *The Foundation for Law, Justice and Society Policy Brief*, 2012.

¹⁸ Yuri Slezkine, “The USSR As a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism”, *Slavic Review*, Vol. 53, No. 2, 1994, pp. 414-452.

¹⁹ Maria M. Kovacs, “Standards of Self-Determination and Standards of Minority Rights in the Post-Communist Era: A Historical Perspective”, *Nations and Nationalism*, Vol. 9, No. 3, 2003, pp. 433-450.

Etno-federalizmin başarılı olabilmesi için ulus devlet anlayışının sağlıklı olarak yerleşmiş olması gerekmektedir. Devleti oluşturan etnik gruplar arasında çok güçlü sosyo-kültürel, dinsel farklılıklar yoksa ve toplumsal/siyasal rövanşizmi yaşatacak ve güçlendirecek bir ilişkiler yumağı oluşmamışsa ulus devlet anlayışının yapılandırılması ve etno-federalizmin yaşatılması çok daha kolay olabilmektedir. Ne var ki, bu anlayış çok uzun bir zaman diliminde gerçekleşebilecektir.²⁰ Etnik homojenliğe dayanmayan bir ulusal kimliği içselleştirmiş ideal demografik yapılarda etno-federalizmin yaşatılabilmesi mümkün olmaktadır. Burada üzerinde durulması gereken husus, çoğunluğu oluşturan bir toplumsal grubun var olmasıdır. Bu grup, Almanya'da olduğu üzere Alman ulusu olabileceği gibi, ABD'de kine benzer bir şekilde WASP (Beyaz, Anglo-Sakson, Protestan) kimliğini içselleştirmiş kişilerden de müteşekkil olabilir.

Etnik kimliklere siyasal ayrılıkçılığı özendirecek şekilde belli bir coğrafya vurgusu ekseninde değil de kişisel anlamda kültürel bir özerkliğin sağlandığı durumlarda çok etnikli ülkelerin istikrarı sağlaması mümkün olabilmektedir. Böylece etnik/ulusal kimliğin ön plana çıkarıldığı federe yönetimler değil, bölgesel ihtiyaçlara ya da taleplere uygun bir güç paylaşımına gidilmiş bir federalizm uygulamasına gidilebilmektedir.

Belli bir toprak parçası ya da devlet içerisinde yaşayan etnik/ulusal grupların onayının alınmadığı ve siyasal bir zorlama neticesinde oluşturulmuş olan etno-federal yapıların toplumsal/siyasal bir meşruiyete yaslanması mümkün olmamaktadır. Bu tarz bir yönetim sisteminin oluşturulduğu ülkelerin uzun ömürlü olması beklenmemelidir. Yugoslavya ve SSCB bu duruma birer örnek olarak gösterilebilir. Etno-federalizme olan toplumsal desteğin ortadan kalkması ve sistemsel meşruiyetin kaybolması orta/uzun vadede de gerçekleşebilir. Belçika, Kanada ve Pakistan bu bağlamda ele alınması gereken ülkelerdir. Bazı durumlarda, farklı etnik/ulusal grupları bir arada tutan ortak çıkarların iç ve dış faktörlere bağlı olarak değişmesi, tamamen ortadan kalkması ve yeniden tanımlanması da mümkün olabilmektedir. Böyle durumlarda, ortak çıkarlara ilişkin değişiklikten zarar gören/görmesi beklenen etnik/ulusal grupların yaşadığı federe birimlere geçici/kalıcı asimetrik haklar ya da yetkiler tanınarak sorunlar aşılabilmektedir.²¹

²⁰ Juhasz, "Ethnofederalism...", p. 257.

²¹ Ibid., pp. 259-260.

Etno-federalizmin 5 önemli açığının bulunduğu ifade edilebilir. Bunlardan birincisi, kimliğe dayalı ayrılıkçılığı gidermek için uygulanan bir acil durum tedbiri olduğu ve ancak kısa dönemde kabul edilebilir bir çerçeve ve sunabildiği gerçeğidir. İkinci olumsuzluk ise, muhtemel bir çatışmaya kurumsal/yönetimsel bir çözüm bulabilme hedefi ile beliren istekliliğin, bir süre sonra, tarafların taleplerini ve kimliklerini güvenlikleştirecek bir hukuki/siyasal çerçeve haline gelmesidir. Üçüncüsü ise, ayrılıkçı yönetime devredilen yetki ve sorumlulukların, zaman içerisinde sürekli artıyor olmasıdır. Nitekim bu hak ve yetkiler arttırılmadığı noktada çatışma ihtimali yeniden doğmaktadır. Kimliğe dayalı ayrılıkçılığı engelleyebilmek için bulunan bu çözüm, otonom yönetimin zaman içerisinde merkezi yönetimi tamamen anlamsızlaştırması ya da yabancılaştırması ile sonuçlanabilir. Bu noktada, etno-federalizmin, kimliğe dayalı yabancılaşmayı meşrulaştıran ve uzun vadede de ayrılıkçı talepleri yeniden gün yüzüne çıkaran bir yönetimsel çerçeve olduğu görülebilmektedir. Dördüncü husus, etnik temelde yaratılan otonom bölge yönetiminin sürekli güçlenmesine bir tepki olarak, merkezi yönetimin yeniden ve bu defa daha sıkı bir merkezileştirme kampanyasına girişmesidir. Etno-federalizme dair tespit edilen beşinci ve son olumsuzluk ise, bu tarz bir yönetimin oluşturulması sonrasında, ülke içerisinde gerçekleştirilmesi planlanan siyasal/yönetimsel reform çabalarının pazarlık masasına yatırılmak zorunda kalınmasıdır. Bu pazarlık, genel olarak, çok uzun sürmekte hatta birçok örnekte de sonuçsuz kalarak ülkenin tamamına ilişkin genel bir olumsuzluk olarak içselleştirilmektedir.²²

3. Kosova'daki Siyasal Krizin Nedenleri

17 Şubat 2008 tarihinde Sırbistan'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Kosova, o tarihten bu yana hem Sırbistan, Rusya, Çin ve BM'ye hem de ülkenin kuzeyinde yoğunlaşmış Kosovalı Sırlara bağımsız bir devlet olduğunu kabul ettirmeye çalışmaktadır.²³ Ne var ki, bu yönde aşılması gereken çok ciddi engeller bulunmaktadır.

Sırbistan, Kosova'nın bağımsızlığını kabul etmek istememektedir. Zira Kosova, Sırp ulusal kimliğinin oluşumunda çok önemli rolü olan bir toprak parçasını ifade etmektedir. Nitekim Sırp kimliğinin ulusal manada tahkim edilmesi noktasında çok önemli bir dayanak noktası oluşturan 1389 tarihli I. Kosova Savaşı bugünkü Kosova topraklarında yaşanmıştır.

²² Roeder, "Ethnofederalism and the...", pp. 207-208.

²³ Bu çalışma hazırlandığı esnada Kosova Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı BM üyesi 109 ülke tarafından tanınmıştı.

Bu savaşta öldürülmüş olan Sırp Prensi Lazar'ın Kosova doğumlu olması ve Sırp ulusal kimliğinin en önemli kurumsal organlarından biri olan Sırp Ortodoks Kilisesi tarafından "aziz" mertebesine ulaştırılması, Kosova topraklarını Sırp'lar açısından vazgeçilmez bir hale getirmiştir.²⁴ Nitekim Sırp'lar, gerek 19. yüzyılda Osmanlı'ya karşı giriştikleri isyanlarda, gerekse de Yugoslavya'nın dağılması öncesinde düzenledikleri ulusçu mitinglerde Kosova'yı merkez olarak kullanmışlardır. Bunun dışında, Kosova toprakları Sırp Ortodoks Kilisesi açısından "kutsal" olarak addedilen ve Metohija olarak adlandırılan birçok kilise ve manastırı da bünyesinde barındırmaktadır. Sırp ulusal kimliğinin oluşumunda Sırp Ortodoks Kilisesi'nin öncü rolü ortada olduğuna ve aynı kilisenin, Metohija topraklarının, Müslüman Arnavutların siyasal egemenliği altında kalmasına şiddetle karşı çıktığı bilindiğine göre, Kosova'daki krizin kolaylıkla çözümlenmesi beklenmemelidir.²⁵

Kosova, nüfusun %90'dan fazlasını etnik Arnavutların oluşturduğu bir bölgedir. Nüfusun geri kalan kısmını ise Sırp'lar (%8), Türkler, Boşnaklar, vb. oluşturmaktadır.²⁶ Daha önce de belirttiğimiz üzere, önceleri Sırp etnik/ulusal kimliği ile birlikte ele alınıyor olsa da, bu toprakların Osmanlı egemenliğine geçmesinin ardından yaşanan göçler ile birlikte Arnavutlar Kosova'da hâkim demografik unsur haline gelmiştir. Osmanlı egemenliğinin ortadan kalkmasının ardından Sırbistan'a bağlanan Kosova'da Arnavut etnik/ulusal kimliği baskı altına alınmış, Tito Yugoslavya'sı döneminde belli bir rahatlama yaşanmasına karşın, onun ölümü ve özellikle Yugoslavya'nın dağılıp bu bölgenin Sırbistan'a bağlı kalması sonrasında Sırp-Arnavut çatışması alevlenmiştir. 1999'daki NATO müdahalesine değin de Sırp ulusal kimliğine eklenmiş Yugoslavya (Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek ve Makedonya ayrıldıktan sonra da bir süre bu isim kullanılmaya devam edilmiştir) Ordusu ile Arnavut kimliğine yaslanan paramiliter bir güç olan UÇK (Kosova Kurtuluş Ordusu) arasındaki çatışmalar devam etmiştir.²⁷ 1999'da BM gözetimine alınan ve Yugoslavya (daha sonra Sırbistan-Karadağ ve en son olarak da Sırbistan)'ya siyasal anlamda bağlı olmasına karşın, uluslararası bir yönetim tarafından idare edilen böl-

²⁴ Mucize Ünlü, "Sırp'ların I. Kosova Zaferi'nin 500. Yıldönümünü Kutlama Girişimleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, No. 28, 2010, s. 107-118.

²⁵ Dusan T. Batakovic, "Kosovo and Metohija: Serbia's Troublesome Province", *Balkanica*, No. 39, 2008, pp. 243-276.

²⁶ "The World Factbook: Kosovo", *CIA*, 19 Temmuz 2014, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>. Erişim tarihi: 8.9.2014

²⁷ Tim Judah, "The Kosovo Liberation Army", *Perceptions*, September/November 2000, pp. 61-77.

ge, 17 Şubat 2008 tarihinde Arnavut çoğunluğun talebi ve özellikle ABD ile İngiltere'nin desteğiyle bağımsızlığını ilan etmiştir.²⁸ Ülkede çoğunluğu oluşturan Arnavutlar, Kosova'nın Arnavut etnik/ulusal kimliğine entegre olmuş bir devlet olmayacağını, çok kültürlülüğün yaşatılacağını ve Arnavutluk ile birleşmek gibi bir taleplerinin olmayacağını (bağımsızlık ilanı esnasında, bu bağımsızlığa destek veren aktörlerin de talebiyle bu husus karara bağlanmıştı) belirtmelerine karşın, Sırlara Bosna-Hersek benzeri yönetsel haklar tanımak istememektedir. Bu yönde atılacak bir adımın Kosova topraklarında yönetsel/siyasal egemenliğin bölünmesine ve Sırbistan'ın müdahalesine neden olabileceği hususu, bu bağlamda Kosova hükümetince dillendirilmektedir.

Kosova'nın ilan ettiği bağımsızlığın kabul edilmek istenmemesinin ve ülkenin siyasal bir karmaşa ile karşı karşıya kalmasının en önemli nedenlerinden biri de bağımsızlık ilanı ile ilgili hukuki tartışmalardır. Nitekim 1974 tarihli Yugoslavya Anayasası'na göre, Sırbistan Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı bir "özerk bölge" olarak ifade edilen Kosova'nın "self determinasyon (kendi kaderini tayin etme)" hakkı bulunmuyordu. Zira bu anayasa, kurucu cumhuriyetlere²⁹ kendi kaderini tayin etme hakkını tanıırken, özerk bölgelere böyle bir hak vermemektedir.³⁰ Self-determinasyon hakkının kullanımı hususunda devletlerin toprak bütünlüğü ilkesine yapılan vurgu nedeniyle ciddi bir çelişki bulunmaktadır. Bu bağlamda, bir bölgenin bağımsızlığının tanınabilmesi için, o bölgenin bağlı olduğu ülkenin tamamında düzenlenecek olan bir referandum yapılması ve bu referandumda da bağımsızlık talebinin en az %50'nin üzerinde (ya da daha önceden kabul edilmiş bir oranda) olacak bir oyla kabul edilmesi uygulaması genel kabul görmektedir. Ne var ki, Kosova'nın ilanında böyle bir uygulamaya gidilmemiştir. Gerek 1974 tarihli Yugoslavya Anayasası'na göre, gerekse de Kosova'nın bağlı bulunduğu Sırbistan'ın tamamında bir referandum dü-

²⁸ "Kosovo Declaration of Independence", http://www.assembly-kosova.org/common/docs/Dek_Pav_e.pdf. Steven Woehrel, "Kosovo: Current Issues and US Policy", *Congressional Research Service*, April 12, 2010. Erişim tarihi: 18.8.2014

²⁹ Yugoslavya'yı oluşturan kurucu cumhuriyetler, daha sonrasında bağımsızlıklarını ilan edip bu ülkenin dağılmasına neden olan Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek, Makedonya, Sırbistan ve Karadağ'dır. Karadağ, diğer cumhuriyetlerin aksine, 2006 yılında düzenlenen bağımsızlık referandumuna değin Sırbistan ile birlikte hareket etmiş, ancak bu tarihteki referandumun ardından Sırbistan ile birlikte oluşturduğu Sırbistan-Karadağ Federasyonu'ndan ayrılarak bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Bkz. Vesna Pestic, "Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis", *USIP Peaceworks*, No. 8, 1996. Jure Vidmar, "Montenegro's Path to Independence: A Study of Self-Determination, Statehood and Recognition", *Hanse Law Review*, Vol. 3, No. 1, 2007, pp. 73-102.

³⁰ Jure Vidmar, "International Legal Responses to Kosovo's Declaration of Independence", *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 42, 2009, pp. 786-787.

zenlenmediği için, Kosova'nın bağımsızlığı hukuken tartışmalı bulunmuştur. Uluslararası Adalet Divanı (UAD), 2010 yılında aldığı ve bağlayıcı olmayan kararında Kosova'nın bağımsızlığının uluslararası hukuka aykırı olmadığını ifade etse de,³¹ bu bağımsızlığı tanımak istemeyen Sırbistan için, Kosova'nın bağımsızlığı hususundaki hukuki kafa karışıklığı bir koz olarak kullanılabilir.

Başta BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyeleri Rusya ve Çin olmak üzere, kendi içerisinde de Kosova benzeri bir siyasal/yönetimsel sorun ile karşı karşıya kalan ya da kalabilecek olan ülkeler de Kosova'nın hukuki açıdan tartışmalı olduğu ortada olan bağımsızlığını kabul etmemektedir.³² Nitekim Rusya'da Çeçenistan, Çin'de ise Tibet ve Doğu Türkistan (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) örneklerinde görüldüğü üzere birçok ayrılıkçı bölge bulunmaktadır.³³ Bu ülkeler, Kosova'nın bağımsızlık ilanının kabul edilmesinin kendilerinden ayrılmak isteyen bu bölgeler için emsal oluşturacağı gerekçesiyle Kosova'nın bağımsızlığını tanımamaktadır.³⁴

Kosova'nın bağımsızlık ilanının siyasal/yönetimsel sorunlara neden olmasının önemli nedenlerinden biri de bu ülkenin siyasal statüsüne ilişkin tartışmalara eklenmiş olan güç mücadelesidir. Bu güç mücadelesi genel itibarıyla Batı Dünyası ile Rusya arasında yaşanmaktadır ve Rusya'nın yakın çevresi içerisinde gördüğü coğrafyalar bağlamında anlaşılmaktadır. Balkanlar, Rusya'nın kendi yakın çevresi içerisinde gördüğü ve sistemsal manada benimsemiş olduğu çok kutupluluk anlayışını güçlendirmek için kontrol etmeyi planladığı bir bölgedir. Sırbistan ise, tarihsel, etno-kültürel ve dinsel nedenlere Rusya'nın müttefiki olan bir ülkedir. Bu bağlamda, Rusya'nın, Sırbistan'ın karşı çıktığı ve özellikle ABD'nin desteğiyle bağımsızlığını ilan eden Kosova'nın bağımsızlığına destek vermesi ya da tanınması mümkün olmamaktadır. Rusya, ABD önderliğindeki Batı Dünyası'nın sistemsal hegemonyasını engelleyebilmek amacıyla çok kutupluluğu özendirerek bir dış politika izlemekte ve özellikle Doğu Avrupa, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya'yı içeren Avrasya anakarasına doğru paralel olarak genişleyecek bir NATO-AB etkinliği görmek istememek-

³¹ Richard Caplan, "The ICJ's Advisory Opinion on Kosovo", *USIP Peace Brief*, No. 55, September 2010.

³² George Friedman, "Kosovar Independence and the Russian Reaction", *Stratfor*, February 20, 2008, http://www.stratfor.com/weekly/kosovar_independence_and_russian_reaction#axzz3Ck3R3Rdi. Erişim tarihi: 11.9.2014

³³ Benzer bir durum Macar azınlığın ayrılıkçı eğilimlere yaslandığı Romanya, Bask ve Katalan ayrılıkçılığı ile karşı karşıya kalmış İspanya, Dağlık Karabağ ayrılıkçılığı nedeniyle Azerbaycan, Batı Sahra meselesi nedeniyle Fas, Sırbistan'ın karşı olmasından dolayı Bosna-Hersek için de geçerlidir.

³⁴ A. Füsün Arsava, "Kosova, Abhazya, Güney Osetya ve Uluslararası Ayrılma (Secession) Hakkı", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, C. 8, No. 29, 2012, s. 1-22.

tedir.³⁵ Rusya, bu hususta Çin ile aynı noktada birleşmektedir. Bu eksen de değerlendirildiğinde, Kosova'nın siyasal statüsü sorunu, sistemsel bir rekabetin tam ortasında kalmış görünmektedir. Kosova'nın bağımsızlığının tanınması meselesine değin perde gerisinde yaşanmış olan sistemsel rekabet ve gerginlik, Rusya'nın, Ağustos 2008'de Gürcistan'a askeri operasyon düzenleyip bu ülkeye bağlı özerk bölgeler Abhazya ile Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanınması sonrası perdenin önüne taşınmıştır. Yine, Rusya'nın, Ukrayna'da gerçekleşen halk ayaklanması sonucu iktidara gelen AB yanlısı yönetime karşı Rusya yanlılarını destekleyip, bu ülkenin siyasal anlamda bölünmesine yol açabilecek gelişmeleri tetiklemesi ve Kırım'ı ilhak etmesi ise sistemsel rekabeti daha da tırmandırmış durumdadır.

Kosovalı Sırların neredeyse tamamı ülkenin kuzeyinde Sırbistan sınırında yer alan Mitrovica'da ve bu şehrin çevresinde yer alan Leposavic, Zubin Potok ve Zivecen kasabalarında yaşamaktadır.³⁶ Mitrovica, 1999'daki NATO müdahalesinin ardından toplumsal/siyasal anlamda bölünmüş bir şehir konumunu almış ve İbre Nehri'nin ikiye ayırdığı şehrin kuzeyi Sırların, güneyi ise Arnavutların eline geçmiştir. İbre Nehri üzerinde Sırlarca yerleştirilmiş olan barikatlar, Mitrovica'yı ikiye bölen coğrafi, etno-kültürel ve tabii ki siyasal ayrılığın en net yansıması olarak değerlendirilebilir. Şehrin güneyinde Kosova bayrakları dalgalanmakta ve Kosova devlet kurumları egemen bir durumdayken, kuzeyde ise Sırbistan bayrakları her köşeye asılmıştır ve yönetim de Kosovalı Sırların oluşturduğu kurumlar eliyle gerçekleştirilmektedir.³⁷ AGİT'in 2008 yılı istatistiklerine göre, Mitrovica'nın kuzeyinde 17 bin, Leposavic, Zubin Potok ve Zivecen'de de toplam 36 bin Sırp kökenli Kosovalı yaşamaktadır. Mitrovica'nın güneyinde ise 100 binin üzerinde Arnavut ile az sayıda Boşnak ve Türk kökenli Kosovalı da yaşamaktadır. Mitrovica, bugün itibarıyla Kosova'daki Arnavut-Sırp çatışmasının/anlaşmazlığının merkezi haline gelmiştir.

Mitrovica'da Sırlar ve Arnavutlar arasında yaşanan gerginliğin bir çatışmaya dönüşmemesi ve bir çözüme ulaşıncaya kadar güvenliğin sağ-

³⁵ James Greene, "Russian Responses to NATO and EU Enlargement and Outreach", *Chatham House Briefing Paper*, No. 2, 2012.

³⁶ Rosa Balfour and Alice Pappas, "Kosovo's Local Elections and the Way Ahead", *European Union Institute for Security Studies Issue Alert*, No. 41, 2013, p. 1.

³⁷ Kosovalı Sırlar, Kosova'nın bağımsızlık ilanını tanımadıkları gibi, kendi kendilerini yönetmek ve Kosova'yı tanımadıklarını gösterebilmek için 45 sandalyeli bir parlamento dahi oluşturmuşlardır. Bkz. "Avrupa'daki Tek Bölünmüş Şehir Mitrovica", *Dünya Bülteni*, 19 Haziran 2013, <http://www.dunyabulteni.net/haberler/264321/avrupadaki-tek-bolunmus-sehir-mitrovica>. Erişim tarihi: 12.9.2014

lanabilmesi için bölgeye AB misyonu EULEX ve NATO'nun Kosova'da Barışı Koruma Gücü (KFOR) konuşlandırılmış durumdadır.³⁸ Nitekim Kosova bağımsızlığını ilan etmeden önce, 2004 yılı içerisinde bölgede yaşanan çatışmalar esnasında toplam 19 kişi hayatını kaybetmiş, çok sayıda ev ve işyeri kundaklanmış ve ibadethanelere de karşılıklı saldırılar gerçekleştirilmiştir. BM'nin Kosova misyonu UNMIK, çoğu Sırp olmak üzere binlerce kişinin zorunlu göçe tabi tutulduğunu da raporlarında ifade etmiştir. Zaten bu olayın ardından, NATO'nun Kosova operasyonu ile ortaya çıkan coğrafi/toplumsal bölünmüşlük halinin de İber'in kuzeyi ve güneyi şeklinde belirginleştiğini görüyoruz. Kosova'nın bağımsızlığını ilan etmesinin üzerinden 3 yıldan fazla bir süre geçtikten sonra, Kosova Hükümeti'nin, Sırbistan sınırında yer alan iki gümrük kapısını kendi meşru denetimi altına alabilmek için bölgeye güvenlik güçleri göndermesi de ciddi olaylara yol açmıştır. Öyle ki, Sırların bu hamleye yönelik tepkileri sokak gösterilerine dönüşmüş, gümrük kapılarına saldırılar düzenlenmiş, bir güvenlik görevlisi ölürken, Kosova karşıtı protestolar ancak KFOR'un müdahalesinin ardından yatıştırılabilmektedir.³⁹

Kosova, Mitrovica ve çevresinin kendi toprağı olduğunu ifade ederek bölgede egemenliğini zedeleyecek herhangi bir gelişmenin yaşanmasına izin vermek istememektedir. Kosovalı Sırlar ise, Kosova'nın bağımsızlığını tanımadıkları için, Kosova ile Sırbistan arasındaki sınırı "idari bir bölümlenme" olarak görmekte ve kendilerini Sırbistan vatandaşı olarak addetmektedir.⁴⁰ Sırbistan ise Kosovalı Sırların statüsüne ilişkin meselede çok ciddi bir ikileme karşı karşıya kalmış durumdadır. Nitekim Sırbistan vatandaşlarının çok büyük bir bölümü Kosova'yı kendi ulusal kimliklerinin ayrılmaz bir parçası olarak görmekte ve Kosovalı Sırlar ile birlikte hareket etmek istemektedir. Ne var ki, Sırbistan'ın en önemli dış politika hedefi olarak gördüğü AB üyeliğine ulaşabilmek için bir "ön şart" haline gelmiş/getirilmiş olan Kosova Meselesi'nin çözümü hususunda adım atması gerektiğinin de bilincindedir.⁴¹ Bu nedenle, Sırbistan Hükümeti ile "bir devlet olarak tanımadığı" Kosova arasında, AB gözetiminde çözüm müzakereleri yapılmaktadır. Bu müzakerelere ise Kosovalı Sırlar karşı

³⁸ Maja Bjelos, Bojan Elek and Fjolla Raifi, "Police Integration in North Kosovo: Progress and Remaining Challenges in Implementation of the Brussels Agreement", *Belgrade Center for Security Policy and Kosovar Center for Security Studies*, 2014.

³⁹ "Serbia and Kosovo: The Path to Normalization", *International Crisis Group*, No. 223, 2013.

⁴⁰ Muzaffer Kutlay, "Kosova'yı Bölen Şehir: Mitrovica", *USAK Analyst*, Mart 2012, s. 9.

⁴¹ Fatma Sel Turhan, "Batı Balkanlar Avrupalı Olacak Mı", *SETA*, 28 Şubat 2011, <http://setav.org/tr/bati-balkanlar-avrupalı-olacak-mi/yorum/846>. Erişim tarihi: 11.9.2014

çıkılmaktadır. Hatta Kosovalı Sırp yerel liderlerin, Sırbistan'ın Kosova'yı bir devlet olarak tanınmasını kendilerine bir "ihnet" olarak algıladıkları ve bu durumda dahi kendi kararlarını kendilerinin vereceğine yönelik bir tavır içerisinde oldukları bilinmektedir.

Kosova ile Sırbistan arasında AB gözetiminde yürütölen çözüml müzakerelerinde 19 Nisan 2013 itibarıyla dar kapsamlı da olsa bir uzlaşya varılmış ve bir yol haritası oluşturulmuş durumdadır. Buna göre, Mitrovica'nın Sırpaların yaşadığı kuzeyi ve Sırpaların yaşadığı diğler kasabalara kendi kendilerini yönetmelerini sağlayacak haklar tanınması ve Sırpaların çoğunlukta olduğu kasabalarda Sırp Belediyeler Birliğı adı altında bir yönetimsel birlik sağlanması hedeflenmiştir. Bu birlik, Kosovalı Sırpaların yerel yönetim, yargı, güvenlik ve mali yapılanmalarını koordine edecek bir kurumsal üst yapılanma olarak Kosova Anayasası'nda da ifadesini bulacak şekilde teşkilatlandırılmaya çalışılacaktır.⁴² Bu uzlaşya göre, Kosovalı Sırpaları temsil edecek bu kurumsal yapılanma anayasal bir temele de kavuşturulacak ve bölgenin üst egemenlik yetkisi ise Kosova'da kalacaktır. Bu çözüml iradesi bağlamında en çok dikkat çeken husus, Sırbistan'ın, Kosovalı Sırpalara siyasal/yönetimsel bir özerklik tanıyacak bir öneriye sıcak yaklaşıyor oluşudur. Bu minvalde, Sırp kimliğine yani etnik kimliğe vurgu yapan federal bir yönetim anlayışının müzakereler çerçevesinde ısıtılmaya başlandığı ortadadır.

Kosovalı Sırpalar, bu mutabakatın ardından Sırbistan'ın da telkinleriyle daha önce boykot ettikleri seçimler konusundaki inadından vazgeçmiş ve Kasım 2013'te yerel seçimler için sandığa gitmiştir. 3 Kasım 2013'te tüm Kosova'da gerçekleştirileceğı belirtilen ve Sırpaların yaşadıkları şehirler dışında sağlıklı bir şekilde düzenlenen seçimler, radikal Sırp milliyetçisi gruplar tarafından Mitrovica'da bir seçim merkezine düzenlenen saldırıların ardından iptal edilmiş ve 17 Kasım'da yeniden yapılmıştır.⁴³ Ocak 2014 itibarıyla ise Sırpaların yaşadığı Kuzey Mitrovica, Zubin Potok, Leposavic ve Zivecen (Zvecan)'ın yeni belediye başkanları göreve başlamıştır. Ne var ki, bu temsilciler göreve başlarken imzalamaları gereken "yemin" metni imza töreninde Kosova Cumhuriyeti'ni simgeleyen ibarelerin üzerini kapatmış ya da Kuzey Mitrovica Belediye Başkanı Krstimir Pantic'in yap-

⁴² Ilir Deda and Ariana Qosaj-Mustafa, "The Implementation of Agreements of Kosovo-Serbia Political Dialogue", *KIPRED*, Report No. 4/13, July 2013, pp. 7-16.

⁴³ Leon Malazogu et al., "Integration or Isolation? Northern Kosovo in 2014 Electoral Limbo", *Central European Policy Institute Policy Brief*, February 2014.

tığı üzere bu metni imzalamamıştır.⁴⁴ Yani Kosovalı Sırlar, bu seçimlere Sırbistan'ın ve AB'nin baskısı ile katıldıklarını ve Kosova'nın siyasal egemenliğini yansıtacak herhangi bir hukuki sonucu kabullenmeyeceklerini göstermişlerdir. Bu seçimler ile 19 Nisan 2013'teki uzlaşuya uygun olarak oluşturulacak olan Sırp Belediyeler Birliği'nin altyapısı hazırlanmıştır da denilebilir.

Seçimlerin ardından da Kuzey Kosova'daki gerginlik sona ermemiştir. Nitekim Haziran 2014 itibarıyla Mitrovica'nın bölünmüşlüğü simgeleyen İbre Nehri'nin üzerindeki barikatlar KFOR ve Kosova Polisi eliyle kaldırılmak istenmiş ancak Sırlar buna karşı çıkınca, Sırlar ile Arnavutlar arasındaki gerginliğin tırmanmasına yol açabilecek sokak gösterileri düzenlenmiştir.⁴⁵ Hatta Zubin Potok'ta toplanan Sırlar, EULEX temsilcilerinin tarafsız olmadıkları ve kendilerine siyasal ve ekonomik baskı uygulandığı gerekçesiyle Mitrovica-Ribaric karayolunu dahi ulaşımaya kapatmıştır.⁴⁶

Görüldüğü üzere, Kosovalı Sırların Kosova'ya olan entegrasyonu hiçbir şekilde sağlanabilmiş değildir. Arnavutlar ile Sırlar arasında sıcak çatışma riski de devam etmektedir. Nisan 2013'te AB'nin gözetiminde varılan "zoraki uzlaşuya" uygun olarak düzenlenen yerel seçimler ise, tarafların (Kosovalı Sırlar ve Kosova Cumhuriyeti) kendi toplumsal/siyasal meşruiyetlerinin altının çizilmiş olmasından başka bir işe yaramamıştır. Nisan 2013 uzlaşısına yansıyan hususlar, AB'nin tarafları etno-federal bir yönetim tarzına yönlendirmek istediğini göstermektedir. Özellikle Sırp Belediyeler Birliği ibaresi ve bu kurumsal yapıya yüklenen görevlerin orta vadede federe bir yönetsel birimi gündeme getirmesi olasıdır. Sırbistan'ın, Ocak 2014 itibarıyla AB ile üyelik müzakerelerine başladığı da dikkate alındığında,⁴⁷ Kosova'nın bağımsızlığını ve BM üyeliğini kabul etmeyen bu ülkenin, birliğe üye olabilmek amacıyla, Kosova meselesinin çözümü hususunda AB'nin gündeme getirdiği etno-federalizm seçeneğini göz önünde bulundurması olasıdır. AB'nin de Kosova Meselesi'ni çözebilme amacıyla böyle bir öneriye sıcak yaklaşacağı Nisan 2013 uzlaşısına

⁴⁴ "Kosovalı Sırp Belediye Temsilcileri Görevde", *Al Jazeera Turk*, 13 Ocak 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/kosovalı-sırp-belediye-temsilcileri-gorevde>. Erişim tarihi: 21.8.2014

⁴⁵ "Mitrovica'da Barikat Gerilimi", *Al Jazeera Turk*, 23 Haziran 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/mitrovicada-barikat-gerilimi>. Erişim tarihi: 22.8.2014

⁴⁶ "Sırlar Mitrovica-Ribaric Karayolunu Ablukaya Aldı", *Kosova Haber*, 21 Temmuz 2014, <http://www.kosovahaber.net/?page=2,12,25669>. Erişim tarihi: 22.8.2014

⁴⁷ "Serbia Begins EU Membership Talks in Brussels", *BBC News*, January 21, 2014, <http://www.bbc.com/news/world-europe-25824520>. Erişim tarihi: 26.8.2014

da yansımıştır. Kosova Cumhuriyeti'nin, siyasal kültürü etnik bir anlamlandırma bağlamında şekillendiren bir yönetim uygulamasını kabul edip etmeyeceği, ülkenin geleceği ve istikrarı açısından çok büyük önem taşımaktadır. Bu husus, aynı zamanda, hem Sırbistan'ın AB üyelik sürecini şekillendirecek hem Bosna-Hersek konusunda başarısızlığa uğrayan AB'nin Batı Balkanlar politikasını ve sorun çözme ile barışı sağlama yeteneğini sınavacak hem de Kosova'nın AB'ye eklenme sürecini doğrudan etkileyecektir.

4. Etno-Federalizm Kosova'daki Siyasal Krize Çözüm Olabilir mi?

Nisan 2013'te Brüksel'de varılan uzlaşının basına yansıyan maddelerine göz gezdirildiğinde,⁴⁸ Kosova'da etnik kimliğe atıfla şekillendirilecek bir yönetim biçiminin altyapısının hazırlanmak istendiği anlaşılabilir. Mitrovica merkezli bir siyasal/yönetimsel ayrım çerçevesinde Kuzey Kosova'da Sırpların yoğun olarak yaşadığı bölgeleri içerecek bir federe yapının oluşumu ise orta vadede gözler önüne serilebilecektir. Bu yönetim sistemi, Yugoslavya'nın dağılmasının ardından Balkanlar'da beliren iç karışıklıklara ve kimlik tabanlı savaşımara bir çözüm bulunabilmesi amacıyla ilk kez Bosna-Hersek'te denenmiştir. Ne var ki, Dayton Antlaşması'nın öngördüğü etno-federal yönetim şeklinin Bosna-Hersek özelinde başarılı olduğu söylenemez.⁴⁹ Zira etno-federal bir yapılanma çerçevesinde oluşturulan federe birimler ve yine bu federe birimler içerisinde yine etnik kimliğe referansla kurgulanan kantonlar bağlamında siyasal egemenlik etnik kimliğe vurgu yapacak şekilde kristalize olmuş ve çok parçalı bir yapıya bürünmüştür.⁵⁰ Bunun yanı sıra, toplumlar arası anlaşmazlığın aşılmasında önemli bir rolü olması gereken siyasal iletişim de en aza indirildiği için var olan sorunlar “dondurulmuş” ancak çözümlenmemiştir. Bugün Bosna-Hersek'te çok sayıda hükümet, parlamenter ve bürokrat bulunmaktadır ve bunlar kendi etnik kimliklerine ve gelecek öngörülerine atıfla federe birimler içerisinde ve onun da altında yer alan kantonlar bağlamında bölümlenmiş durumdadır. Ne var ki, bu durum tüm federe birimlerin ve kantonların üzerinde yer alması gereken Bosna-Hersek federal hükümetini güçsüz kılmıştır. Zira oluşturulan denge-denet sistemi kimliğe referansla

⁴⁸ Nikolas K. Gvosdev, “Kosovo and Serbia Make a Deal”, *Foreign Affairs*, April 24, 2013, <http://www.foreignaffairs.com/articles/139346/nikolas-k-gvosdev/kosovo-and-serbia-make-a-deal>. Erişim tarihi: 29.8.2014

⁴⁹ Christopher Carson, “The Dayton Accords and the Escalating Tensions in Kosovo”, *Berkeley Undergraduate Journal*, Vol. 26, No. 1, 2013, pp. 68-84.

⁵⁰ John J. Mearsheimer and Stephen Van Evera, “When Peace Means War”, *The New Republic*, December 18, 1995, <http://johnmearsheimer.uchicago.edu/pdfs/A0023.pdf>. Erişim tarihi: 2.9.2014

hareket eden çok sayıda yönetim biriminin onayına bağlı olarak kurgulanmıştır. Bosna-Hersek Cumhuriyeti, birer alt kimlik olarak kabul edilmesi gereken Sırp, Hırvat ve Boşnak kimliklerinin Bosna-Hersekliklik ekseninde belirmesi beklenen üst (anayasal) kimliğe üstün gelmesinden dolayı toplumsal/siyasal meşruiyet noktasında ciddi bir krizle karşı karşıyadır.

Kosova için etno-federal bir yapılanmanın gündeme getirilmesinin en önemli nedeni, bu ülke topraklarında yaşayan ve egemen toplumsal grup olan Arnavutlardan etnik/ulusal anlamda farklı bir kökene sahip olan Sırp- ların varlığıdır. Üstelik Sırp- lar, ülkenin kuzeyinde Kuzey Mitrovica, Lepo- savic, Zivecen ve Zubin Potok gibi belli şehir ya da kasabalarda konum- lanmış durumdadır. Yani etno-federalizmin uygulanabilmesi noktasında en önemli unsurlardan biri olan coğrafi/bölgesel konumlanma anlamında da Kosova toprakları uygun bir görünüme sahiptir.⁵¹ Kosova toprakların- da uygulanacak olan federalizm, Almanya ya da ABD’de görüldüğü üzere bölgesel gerçeklere/farklılıklara uygun olarak kurgulanacak olan bir fede- ral yapıyı değil, coğrafi/bölgesel ayrımlara dayalı etnik bir anlamlandırma- yı gündeme getirmektedir.

Kosova’nın mevcut toplumsal görünümü, bu ülkede kurgulanabile- cek olan federalizmin ancak çok uluslu bir federasyon olabileceğini gös- termektedir. Zira Sırp- lar ile Arnavutlar arasındaki tarihsel boyutlara haiz anlaşmazlık,⁵² çok etnikli federasyonların üzerine temellendirildiği vatan- perverlik ve ortak bir anayasal üst kimliğin kabulünü neredeyse imkânsız hale getirmektedir. Coğrafi referans çerçevesinde şekillendirilmesi bekle- nen Kosovalı kimliği, Sırp- lar tarafından kabul edilmek istenmemektedir. Zira Sırp- lar, Kosovalı kimliğinin etnik/toplumsal anlamda hâkim grup olan Arnavut kimliğine atıfla şekillendirileceğini ve kendilerinin baskı- lanabileceğini ifade etmektedir. Yani Sırp- lar, Kosovalı kimliğinin, Koso- va’da yaşayan tüm etnik grupların üzerinde olacağı ve vatanseverlik ek- seninde kurgulanacağına inanmamaktadır. Bu nedenle, Kosova’da ancak Bosna-Hersek’te olduğu gibi çok uluslu bir federasyon yapılandırılabil- ecektir. Ancak bu devletlerde her etnik/ulusal grubun kendi kimliğine ek- lemlenmiş siyasal/yönetimsel birimler içerisinde yer aldığı ve toplumsal/ siyasal meşruiyeti de kendi etno-kültürel anlayışını yansıtan bu birimlere

⁵¹ Guy De Launey, “Feeling Betrayed in North Kosovo”, *BBC News*, May 14, 2013, <http://www.bbc.com/news/world-europe-22522257>. “North Kosovo: Dual Sovereignty in Practice”, *International Crisis Group*, No. 211, March 2011.

⁵² Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*, (New York: Columbia University Press, 1998).

attettiği düşünülürken,⁵³ ülke içerisinde yaşayan farklı ulusların siyasal birliğini yansıtacak olan federal hükümete olan bağlılık ise ikinci planda kalmakta, hatta toplumlar arası rekabetin olumsuz yansımaları neticesinde etkin bir çalışma imkânına kavuşamamaktadır. Sırlar ile Arnavutlar arasındaki siyasal bağ, çok uluslu bir federasyon bağlamında kesilebilecek olup, toplumsal anlaşmazlığa eklenmiş iletişim kanalları da yüksek bariyerli hukuki ve yönetsel duvarları aşamaz hale gelebilecektir. Çok uluslu federasyonların uzun süre yaşayabilmesi ve ortak bir siyasal kimlik geliştirebilmesi için, farklı ulusları bir arada tutabilecek siyasal/ekonomik bir çıkarın bulunması önemli bir toplumsal/siyasal süreklilik unsuru olarak görülebilir. Bu husus, Kosova özelinde AB üyeliği olabilir.⁵⁴ Zira hem sorunun bir tarafı olan Sırbistan hem Kosovalı Sırlar hem de Kosova'da egemen unsur olan Arnavutlar, AB üyeliğini kendi sosyo-ekonomik ve siyasal gelişimleri açısından en önemli hedef olarak görmektedir. Kosova Sorunu'na çözüm bulunabilmesi amacıyla yürütülen müzakerelerin AB'nin arabuluculuğunda sürdürülüyor olması da bu duruma bir kanıt olarak gösterilebilir.⁵⁵

Demografik görünüm, siyasal gelenekler, ekonomik altyapı ve uluslararası konum gibi unsurların, etno-federalizmin başarısına etki eden en önemli faktörler olarak değerlendirildiği düşünülürken, etno-federal bir yapılanmanın Kosova'da istikrarlı bir siyasal görünüm yaratması oldukça zordur. Zira Kosova, tarihsel ve siyasal anlamda birbirleriyle rekabet halinde olan iki ayrı etnik grubun irredentist emellerinin birbirleriyle keşiştiği topraklar olarak görülmelidir. Demografik anlamda değerlendirildiğinde, bu iki gruptan birinin (Arnavutlar) ezici bir çoğunluğa sahip olması, azınlıkta kalan diğerini (Sırlar), devletin, çoğunlukta yer alan grubun etnik/ulusal karakterini ve siyasal emellerini yansıtacak şekilde teşkilatlandırılacağı ve böylece kendisinin baskı altına alınacağı anlayışına sürüklenmektedir. Eski bir UÇK komutanı olan Haşim Taçi'nin Kosova Başbakanı olması⁵⁶ ve Arnavut ulusçuluğuna yaslanan siyasal hareketlerin de Kosova

⁵³ Hale, "Divided We Stand...", pp. 167-170.

⁵⁴ "EU Enlargement: The Next Seven", *BBC News*, September 2, 2014, <http://www.bbc.com/news/world-europe-11283616>. Erişim tarihi: 4.9.2014

⁵⁵ Egzon Gashi, "The European Union's Involvement in Conflict in the Western Balkans", *IREX Research Brief*, September 2013.

⁵⁶ "Former Kosovo Rebel Commander Cleared of War Crimes", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, September 17, 2013, <http://www.rferl.org/content/kosovo-limaj-cleared-war-crimes/25109365.html>. Erişim tarihi: 6.9.2014

siyasetinde etkin bir role sahip olması, Sırp'ların bu görüşünü destekleyen en önemli faktör olarak görülmektedir.⁵⁷ Makedonya, Bosna-Hersek ve hatta Sırbistan'da çoğulcu bir demokratik anlayışın yerleştirilmesinde genel olarak ciddi zorluklarla karşılaşmış olması ve Bosna-Hersek'te görüldüğü üzere toplumsal/siyasal çoğulculuğun ayrılıkçılığa dönüşmesi riskinin ortaya çıkması Kosova Hükümeti'ni ve Arnavutları da Sırp'ların emelleri ve etno-federal yönetim anlayışı hususunda kafa karışıklığına sürüklemektedir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, Kosova'nın, Batı ile Rusya arasında Avrasya genelinde süregelen siyasal etkinlik/güç mücadelesi ekseninde sistemsel bir kırılma noktası haline gelmiş olması da etno-federalizmin başarısını olumsuz olarak etkileyebilecek bir gerçekliktir. Kosova'nın yaşadığı siyasal çıkmaz, ülkenin ekonomik altyapısının gelişimini engellemekte ve özellikle kişi başına düşen gelirin oldukça düşük düzeylerde kalmasına neden olurken, işsizliği de kronik bir mesele haline getirmektedir.⁵⁸ Bu durum, Kosovalı Sırp'ların, Kosova'ya siyasal bir bağlılık geliştirmesini ve Kosova ile Sırp'lar arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisinin kurgulanabilmesini engelleyen bir unsur olmaktadır. Hiç şüphesiz, bu durum etno-federalizmin Kosova'ya uyarlanması noktasında önemli bir engel teşkil edecektir. Kosova'da çatışan iki ayrı ulusçu anlayışın bulunması ve Sırp'lar ile Arnavutları ortak bir potada eritebilecek bir dil milliyetçiliğinin yaratılmasının da mümkün olmaması, siyasal bir ortaklığın önüne geçecek bir husus olarak görülmelidir.

Kuzey Kosova'da konumlanmış olan Sırp'ların ayrılıkçı bir siyasal anlayışa yaslanıyor olmaları, Kosova'nın siyasal egemenlik anlamında bölünmeden tek bir bütün olarak kalabilmesi anlamında etno-federalizm seçeneğini gündeme getirmiştir. Yani etno-federalizm bağlamında Kosova'nın toprak bütünlüğü ve uluslararası sınırları korunurken, Sırp etnik/ulusal kimliğine dayalı bir ayrılıkçılık gelişmiş olan Kuzey Kosova'nın da kendi kendisini yönetme anlamında anayasal bir dayanağa kavuşması amaçlanmaktadır. Hechter'in etno-federal yönetim anlayışını tanımlarken

⁵⁷ Anita McKinna, "The Vetevendosje Movement in Kosovo: An Increasing Focus on Nationalism," *Balkan Analysis*, February 22, 2012, <http://www.balkananalysis.com/kosovo/2012/02/22/the-vetevendosje-movement-in-kosovo-an-increasing-focus-on-nationalism>. Erişim tarihi: 6.9.2014 "Former US Diplomat Backs Albanian Nationalist in Kosovo Elections", *The Guardian*, December 12, 2010, <http://www.theguardian.com/world/2010/dec/12/former-diplomat-backs-albanian-nationalist>. Erişim tarihi: 6.9.2014

⁵⁸ Besnik Desku and Behrije Ramaj, "Unemployment in Kosovo in the Last Ten Years 2002-2012", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol. 4, No. 10, 2013, pp. 191-197. "The World Factbook: Kosovo", *CIA*, 19 Temmuz 2014, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>. Erişim tarihi: 8.9.2014

de belirttiği üzere, Sırlara, kendi dilinde eğitim olanağı, toplumsal/kültürel hususlarda özerklik ve dış politika, ortak güvenlik ile maliye gibi sektörler dışında da kendi kendini yönetme imkânının tanınması, siyasal ayrılıkçılığın geri plana itilmesini beraberinde getirebilir. Zira Kosova'da anlaşmazlık içerisinde yaşayan etnik/ulusal gruplar tarih boyunca birbirleriyle anlaşamamış ve çatışmıştır. Üstelik Kosova, Sırların kendi ulus devletleri olan Sırbistan'dan ayrılarak bağımsız olmaktadır ve siyasal kontrol de Arnavutların elinde kalacaktır. Sırlar bunu kendilerine yönelik bir hareket olarak görmektedir. Hechter'in etnik kimliklerin güvenlikleştirilmesinin önüne geçebilmek için siyasal bir çözüm olarak sunduğu etno-federalizmin, bahsedilen bu tarihsel anlaşmazlık ve rekabet ortadayken ve Bosna-Hersek'te Bosna Sırp Federe Cumhuriyeti'nin elde ettiği fiili siyasal bağımsızlık da bir veri olarak ele alındığı zaman,⁵⁹ etno-federalizmin Kosova'da siyasal bütünlüğü sağlayacağı noktasında ciddi şüpheler doğmaktadır.

Hechter'in öngördüğü etno-federal bir yönetim biçimi doğrultusunda Kuzey Kosova'da yerel yönetim, ekonomik işleyiş ve bürokrasinin Sırların kontrolüne verilecek olması, bir dereceye kadar Sırların Kosova'nın bağımsızlığına duyduğu tepkinin azalmasına hizmet edebilecektir. Ancak bu işleyiş, aynı zamanda Sırp ayrılıkçılığının etkin ve güvenlikleştirilmiş siyasal bir kurumsallaşmaya kavuşmasını da beraberinde getirebilecektir. Bosna Sırp Cumhuriyeti bunun en açık örneğidir.

Kosova'da ABD ve Almanya'da görülen tarzda bir federalizm uygulamasına gitmek mümkün değildir. Zira Kosova'daki siyasal ayırım, bölgeler arası ekonomik, toplumsal ve tarihsel farklılıklara göre değil, etno-kültürel farklılıklara ve bu farklılıkların coğrafi izdüşümüne göre gerçekleşecektir. Arnavut ulusçuları, Kosova topraklarında kurgulanabilecek etno-federal bir bölümlenmenin devleti zayıflatacağını ve önünde sonunda ayrılıkçı bir dürtüye yaslanacağını düşünerek Fransız Cumhuriyetçi geleneğine ya da Jakobenizme yakın durmaktadır. Kosova'da AB'nin gözetiminde kurgulanmak istenen yönetim anlayışı, Sırların her türlü toplumsal/kültürel haklarının tanınacağı, yerel manada kendi kendilerini yönetmelerinin sağlanacağı, ancak hiçbir şekilde sosyalist devletlerde görülen "self-determi-

⁵⁹ Dariusz Wybranowski, "Will the Serbian Republic in Bosnia Herzegovina Be Able to Make it to Independence? Certain Political Ambitions of President Milorad Dodik", *Institute for Western Affairs*, No. 96, 2012. Petr Bohacek, "Is Republika Srpska About to be the Next Crimea?" *Vice*, March 26, 2014, http://www.vice.com/en_uk/read/secession-serbia-bosnia-hrzegovina. Erişim tarihi: 11.9.2014

nasyon” hakkının verilmeyeceği bir yapı öngörmektedir. Yani Kosova’daki federalizm, yalnızca toplumlar arası bir siyasal güç paylaşımını öngörecektir ve demokrasinin yerel düzeyde daha rahatlıkla işletilebilmesini sağlamayı amaçlayacaktır. Ancak aynı amaçlarla Bosna-Hersek’te girişilen etno-federalizm uygulaması halkları birbirlerinden tamamıyla koparmış ve siyasal ayrılıkçılığı meşrulaştırmıştır.

Etno-federalizmin başarılı olabilmesi için ulus devlet anlayışının toplumlar tarafından özümsemiş olması gerekmektedir. Ne var ki, Kosova’da böyle bir özümsemenin olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Nitekim Kosova’da anlaşmazlığın tarafı haline gelmiş Arnavutlar ile Sırp lar arasında sosyo-kültürel ya da dinsel anlamda herhangi bir ortaklık ya da yakınlık yoktur. Üstelik iki toplum arasında ucu Osmanlı dönemine dek uzanan siyasal bir rekabet vardır. Bu rekabetin yarattığı siyasal rönvanşizm ise Kosova’nın tarihine eklemlenmiş durumdadır. Bu toplumsal/siyasal farkındalık düzeyinde Kosovalılık diye bir devlet-ulus kimliğinin kabul ettirilebilmesi de çok kolay değildir. Kosovalı Sırp lar ülkenin kuzeyinde konumlandıkları ve bu bölgede çoğunluk durumunda oldukları için, yönetsel bir çözüm üzerinde konuşulduğu noktada coğrafya/bölge vurgusunun ele alınmaması mümkün olmamaktadır. Bu bağlamda, etnik/ulusal kimliklerin ön plana çıkması ve siyasal ayrılıkçılığın bir hedef olarak yaşatılması her daim olanaklı olmaktadır.

Belli bir toprak parçasında yaşayan etnik/ulusal grupların onayı alınmadan ve siyasal bir zorlama neticesinde kurumsallaştırılmaya çalışılan etno-federal yapıların uzun süre yaşayabilmesi ya da etkin bir siyasal/ekonomik gelişime yaslanması mümkün değildir. Zira bu yapılar toplumsal bir meşruiyete sahip değildir. Kosova özelinde değerlendirdiğimizde, çoğunluk pozisyonundaki Arnavutların ya da Kuzey Kosova merkezli bölgesel bir azınlık haline gelmiş olan Sırp ların taleplerine cevap vermeden AB ya da NATO’nun baskısı sonucu oluşturulacak olan etno-federal bir siyasal birliğin ancak “geçici” bir çözüm olabileceği ve orta vadede daha derin bir toplumsal/siyasal krizi gündeme getirmesi olasılığı her zaman yüksektir. An itibarıyla, taraflar arasındaki uzaklık bu denli geniş iken, her iki tarafı da tatmin edecek bir çözüm bulunabilmesi neredeyse imkânsızdır. Yaratılabilecek bir oldu-bittinin sonunda ise güvenleleştirilmiş etnik/ulusal kimliklerin yeniden çatışır hale gelmesi sonucu, çok daha geniş kapsamlı bir bölgesel kriz yaşanabilecektir. Zira Kosova’da

belirecek olan kıvılcım, Arnavut ve/veya Sırp'ların yaşadığı, Bosna-Hersek, Sırbistan, Arnavutluk, Karadağ ve Makedonya gibi ülkeleri de pençesine alabilecek ve geniş çaplı bir savaş başlayabilecektir.⁶⁰

Etno-federalizmin bir türlü çözümlenemeyen kimlik tabanlı siyasal meseleler ile boğuşan ülkeler için ortaya konmuş bir acil durum tedbiri olduğu bilinmektedir.⁶¹ Ancak Kosova'da toplumlar arası silahlı bir çatışma olmadığına ve her iki taraf da İbre Nehri ile çizilmiş sınıra riayet etmeye çalıştığına göre, durumun 1995'teki Bosna-Hersek'e göre çok daha iyi olduğu söylenebilir. Bu bakımdan, Sırbistan'ın AB üyeliğinin gerçekleştirilebilmesi ve AB'nin Batı Balkanlar politikası ile barış getirici aktör konumunun "görüntüde kalacak" bir başarı öyküsüne kavuşabilmesini sağlayabilmek için Kosova'daki durumu Bosna benzeri bir acil durum tedbiri çerçevesinde kısa sürede çözmeye çalışmak ve tarafları birleştirmekten çok birbirlerine yabancılaştırması ve siyasal ayrılıkçılığı körüklemesi ihtimali çok daha yüksek olan etno-federalizm uygulamasına sarılmak bir hata olabilecektir. Zira bu süreç, Sırp etnik/ulusal kimliğine referansla kurumsallaştırılacak federe ya da özerk yönetsel birimin bağımsızlığını etkin bir güvenikleştirmeye entegre edebilecektir. Hatta zaman içerisinde Sırp kimliğine referansla kurgulanmış olan federe ya da özerk birime devredilecek yetki ve sorumlulukların artma eğilimi gösterebileceğini Bosna-Hersek örneğine atıfla kolaylıkla öngörebiliriz. Yetki ve sorumluluk devrinin yapılmaması durumunda ise toplumsal/siyasal çatışmalar yeniden silahlı bir görünüme bürünme ihtimaline sahiptir. Böyle bir sürecin, Kosova'da çift vitesli bir siyasal yapının altını çizeceği, Sırp'lar için merkezi yönetimi tamamıyla anlamsızlaştıracığı ve ülkenin gelişimine ket vuracağı da açıktır.

Etno-federalizm ile ilgili bir diğer olumsuzluk da etnik bağlamda yaratılan otonom/federe birimlerin hak ve yetkilerinin sürekli olarak genişlemesinin, merkezi yönetimde ya da çoğunluğu oluşturan toplumsal grup/gruplarda tepkiye yol açmasıdır. Kosova'da Sırp'ları memnun edebilmek ve onların ayrılıkçı dürtülerini baskılayabilmek için girişilecek bir etno-federalizm uygulamasının Kosovalı Arnavutlarda yaratabileceği düş kırık-

⁶⁰ Miranda Vickers, "Albania: Pan Albanianism: Myth or Threat to Balkan Stability", *International Crisis Group*, April 1, 2004, <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/albania/op-eds/albania-pan-albanianism-myth-or-threat-to-balkan-stability.aspx>. Erişim tarihi: 12.9.2014 Ted Galen Carpenter, "Kosovo and Macedonia: The West Enhances the Threat", *Mediterranean Quarterly*, Vol. 13, No. 1, 2002, pp. 21-37. Toni Petkovic, "Fight for Great Serbia: Myth and Reality", *Center for Southeast Europe Working Paper Series*, No. 3, 2009, pp. 1-28.

⁶¹ Hechter, *Containing...*, pp. 142-152.

lığı, Arnavut ulusçuluğunu tetikleyebilecektir.⁶² Böyle bir sürecin berabere getirebileceği siyasal gerilim ise ülkeyi yeniden silahlı çatışmaların merkezi haline getirebilecektir. Üzerinde durabileceğimiz son olumsuzluk ise, ülkede gerçekleştirilmesi planlanan ekonomik ve siyasal/yönetimsel reform girişimlerinin federe birim/birimler ile merkezi (federal) yönetim arasında uzun sürecek ve çözümsüzlükle sonuçlanması olasılığı oldukça yüksek bir pazarlık sürecine konu olması ihtimalidir. Bosna-Hersek'te gerçekleştirilmesi planlanan polis reformunun merkezi hükümet ile Milorad Dodik'in liderliğindeki Bosna Sırp Cumhuriyeti⁶³ arasında yarattığı uzun süreli gerginliğin bir benzerinin Kosova'da teşkilatlandırılabilir olan etno-federalizm içerisinde merkezi hükümet ile Sırp otonom (federe) birimi arasında yaşanmayacağını iddia etmek iyimserlik olacaktır.

5. Sonuç

Şubat 2008'de Sırbistan'dan tek taraflı bağımsızlığını ilan eden, ancak geçen zaman zarfında başta Sırbistan olmak üzere, Rusya, Çin ve bazı AB üyeleri tarafından bağımsızlığı tanınmayan Kosova, BM'ye de üye olabilmemiş değildir. Kosova'nın bağımsızlığının tanınması halinde, kendi topraklarında bulunan ve ayrılıkçı istemlere yaslanan bölgelerin de aynı tür bir uygulamaya girişmesinden endişe eden, yani Kosova'nın ayrılıkçı bölgeler için bir emsal teşkil edebileceğini belirten ülkelerin endişeleri Kosova'nın önündeki en önemli engel olmuştur. Bunun yanı sıra, Kosova'nın siyasal statüsü meselesinin, ABD ve AB ile Rusya arasında süregelen Avrasya tabanlı siyasal/sistemsel güç mücadelesinin odaklanmış olduğu bir unsur haline gelmesi de bu ülkenin bağımsızlık ilanının bir krize dönüşmesinin nedenlerinden biri olarak görülmelidir. Uluslararası Adalet Divanı'nın bağımsızlık ilanı konusunda sakıncalı bir durum görmemesine karşın, 1974 tarihli Eski Yugoslavya Anayasası ve yine "self-determinasyon" uygulaması gibi konular üzerinden beliren hukuki belirsizlik/anlaşmazlık da Kosova'nın bağımsızlığının tanınması konusunda olumsuz bir etkide bulunmaktadır.

Kosova'nın siyasal statüsüne ilişkin sorunun çözülmesi yönünde süregelen müzakereler ülke içerisinde görülen etnik kimlik tabanlı coğrafi

⁶² Vedran Obucina, "A War of Myths: Creation of the Founding Myth of Kosovo Albanians", *Contemporary Issues*, Vol. 4, No. 1, 2011, pp. 30-44. Donald A. Graczyk and S. A. Giannakos, "The Face of Kosovar Albanian Nationalism: A Violent and Volatile Transformation of the Balkan Political Landscape", *Mediterranean Quarterly*, Vol. 17, No. 4, 2006, pp. 142-159.

⁶³ Gerard Toal, "Republika Srpska Will Have A Referandum: The Rhetorical Politics of Milorad Dodik", *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 41, No. 1, 2013, pp. 166-204.

ayırma nasıl bir siyasal çözüm bulunabileceği konusu üzerine odaklanmaktadır. Nitekim Kosova, Arnavut ve Sırp ulusçuluklarının karşı karşıya geldiği bir toprak parçasıdır. Azınlık konumundaki Sırp, Sırbistan sınırına paralel uzanan şehir ve kasabalarda yaşamaktadır. İbre Nehri ile ikiye bölünmüş olan Mitrovica ise coğrafi ayrımın etnik/siyasal temelde karşılık bulduğu bir şehir konumundadır. Sırbistan'ın AB üyelik müzakerelerinin başarısı ile AB'nin Batı Balkanlar politikasının geleceği Kosova'daki etnik temelli siyasal anlaşmazlığın çözümüne bağlı olduğu için, AB nezaretinde yürütülen ve Sırbistan ile Kosova hükümetleri arasında temas alanı yaratan çözüm müzakereleri oldukça önemlidir. Bu müzakereler bağlamında beliren Nisan 2013 tarihli uzlaşının içeriğine göz gezdirildiğinde ise, AB ile Sırbistan'ın, Kosova Hükümeti'ne etno-federalizm ekseninde kurgulanacak bir yönetimsel statüyü kabul ettirmeye çalışacağı anlaşılmaktadır. Ne var ki, Kosova'nın komşusu Bosna-Hersek'te Dayton Antlaşması ile yürürlüğe girmiş olan ve Bosnalı Sırp'ların da bir parçası olduğu etno-federalizmin, toplumlar arası çatışmaları durdurmuş olmasına karşın, inşa ettiği yüksek duvarlar bağlamında ülkeyi yönetimsel anlamda birçok parçaya böldüğü ve Bosna-Hersek'in ekonomik ve siyasal gelişimini olumsuz yönde etkilediği ortadadır. Bu durumun Kosova'da da yaşanması ihtimali yüksektir. Zira Kosovalı Sırp'lar, kendi etnik/toplumsal kimliklerine referansla yaratılacak otonom bir yönetimsel yapıya yaslanarak, orta vadede yeniden bağımsızlık talebine ya da Sırbistan'a katılma fikrine eklenilebilir.

Hak ve yetki paylaşımı konusunda yaşanacak anlaşmazlık, otonom birimlerin elde edeceği geniş çaplı yetki ve sorumluluklara karşı merkezde oluşacak tepki, devlet-ulus anlayışına dayalı ve coğrafi bir vurgu ekseninde belirecek bir kimlik yapısının (Kosovalılık) kurgulanamaması gibi faktörler, Kosova özelinde etno-federal bir anlayışın başarısına olumsuz yönde etki edebilecek unsurlardandır. Bunun yanı sıra, demografik anlamda baskın olan bir etnik/toplumsal grubun varlığı (Arnavutlar), dil tabanlı ortak bir toplumsal aidiyetin oluşturulamaması (Arnavutça/Sırpça), siyasal ya da ekonomik reform sürecinin oldukça uzun süren ve olumsuz bir şekilde sona erebilecek pazarlıklara konu olması (Bosna'daki polis reformu gibi) ve acil durum tedbiri olarak görülmesi gereken niteliği, Kosova'da etno-federal bir yönetim yapısının orta ya da uzun vadede başarısız olmasına yol açabilecek diğer faktörlerdir. Bunun yanı sıra, taraflardan herhangi biri ya da her ikisi birden ikna olmadan, dış baskı ile kurumsallaştırılacak bir etno-federalizmin de başarılı olma şansı yoktur. An itibarıyla, böyle bir yapının oluşturulabilmesi için AB tarafından Sırbistan'a ve Kosova'ya,

Sırbistan eliyle de Kosovalı Sırlara baskı yapılmaktadır. Kosova’da yaratılacak olan etno-federal yapı, ancak çok uluslu bir federasyon olarak değerlendirilebilecektir. Çok uluslu federasyonlar ise daha önce Yugoslavya ve Çekoslovakya, bugün de Bosna-Hersek özelinde görüldüğü üzere istikrarlı bir şekilde uzun süre yaşayabilecek yapılar değildir.

Kosova’da girişilecek bir etno-federal yönetimsel yapılanmanın, Bosna-Hersek’teki başarısızlık da bir veri olmasına karşın, başarılı olması halinde, birbirleriyle çatışma halinde olan farklı etnik grupları bünyesinde barındıran devletler için olumlu bir emsal teşkil edebileceği ise ortadadır. Ne var ki, uzun erimli tarihsel bir geçmişi haiz, etno-kültürel ve hatta dinsel farklılıklardan beslenen ve Mitrovica ile çevresine odaklanmış coğrafi/bölgesel bir vurgu ekseninde güvenlikleştirilmiş olan Kosova’daki toplumsal/siyasal krizin etno-federal bir yapılanma çerçevesinde çözümlenmesi pek mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA

- Arsava, A. Fusun. “Kosova, Abhazya, Güney Osetya ve Uluslararası Ayrılma (Secession) Hakkı”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, C. 8, No. 29, 2012, s. 1-22.
- Balfour, Rosa and Alice Pappas. “Kosovo’s Local Elections and the Way Ahead”, *European Union Institute for Security Studies Issue Alert*, No. 41, 2013.
- Batakovic, Dusan T. “Kosovo and Metohija: Serbia’s Troublesome Province”, *Balkanica*, No. 39, 2008, pp. 243-276.
- Béland, Daniel and Daniel Lécours. “Sub-state Nationalism and the Welfare State: Québec and Canadian Federalism”, *Nations and Nationalism*, Vol. 12, No. 1, 2006, pp. 77-96.
- Bilgin, Fehmi Kerem. “Belçika’da Ulusal Kimlikler ve Federalizmin Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 67, No. 1, 2012, s. 1.-47.
- Bjelos, Maja, Bojan Elek and Fjolla Raifi. “Police Integration in North Kosovo: Progress and Remaining Challenges in Implementation of the Brussels Agreement”, *Belgrade Center for Security Policy and Kosovar Center for Security Studies*, 2014.
- Bohacek, Petr. “Is Republika Srpska About to be the Next Crimea?” *Vice*, March 26, 2014, http://www.vice.com/en_uk/read/secession-serbia-bosnia-hrzegovina. Erişim tarihi: 11.9.2014

- Caplan, Richard. "The ICJ's Advisory Opinion on Kosovo", *USIP Peace Brief*, No. 55, September 2010.
- Carpenter, Ted Galen. "Kosovo and Macedonia: The West Enhances the Threat", *Mediterranean Quarterly*, Vol. 13, No. 1, 2002, pp. 21-37.
- Carson, Christopher. "The Dayton Accords and the Escalating Tensions in Kosovo", *Berkeley Undergraduate Journal*, Vol. 26, No. 1, 2013, pp. 68-84.
- De Launey, Guy. "Feeling Betrayed in North Kosovo", *BBC News*, May 14, 2013, <http://www.bbc.com/news/world-europe-22522257>. Erişim tarihi: 2.9.2014
- Deda, Ilir and Ariana Qosaj-Mustafa. "The Implementation of Agreements of Kosovo-Serbia Political Dialogue", *KIPRED*, Report No. 4/13, July 2013.
- Desku, Besnik and Behrije Ramaj. "Unemployment in Kosovo in the Last Ten Years 2002-2012", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol. 4, No. 10, 2013, pp. 191-197.
- Friedman, George. "Kosovar Independence and the Russian Reaction", *Stratfor*, February 20, 2008, http://www.stratfor.com/weekly/kosovar_independence_and_russian_reaction#axzz3Ck3R3Rdi.
- Gashi, Egzon. "The European Union's Involvement in Conflict in the Western Balkans", *IREX Research Brief*, September 2013.
- Graczyk, Donald A. and S. A. Giannakos. "The Face of Kosovar Albanian Nationalism: A Violent and Volatile Transformation of the Balkan Political Landscape", *Mediterranean Quarterly*, Vol. 17, No. 4, 2006, pp. 142-159.
- Greene, James. "Russian Responses to NATO and EU Enlargement and Outreach", *Chatham House Briefing Paper*, No. 2, 2012.
- Grigoryan, Arman. "Ethnofederalism, Separatism and Conflict: What Have We Learned From the Soviet and Yugoslav Experiences?", *International Political Science Review*, Vol. 33, No. 5, 2012, pp. 520-538.
- Gvosdev, Nikolas K. "Kosovo and Serbia Make a Deal", *Foreign Affairs*, April 24, 2013, <http://www.foreignaffairs.com/articles/139346/nikolas-k-gvosdev/kosovo-and-serbia-make-a-deal>. Erişim tarihi: 29.8.2014
- Hale, Henry E. "Divided We Stand: Institutional Sources of Ethnofederal State Survival and Collapse", *World Politics*, Vol. 56, 2004, pp. 165-193.
- Hale, Henry. "Ethnofederalism: Lessons For Rebuilding Afghanistan, Preserving Pakistan and Keeping Russia Stable", *PONARS Policy Memo*, No. 208, 2001.

- Hechter, Michael. *Containing Nationalism*, (New York: Oxford University Press, 2000).
- Judah, Tim. "The Kosovo Liberation Army", *Perceptions*, September/November 2000, pp. 61-77.
- Juhasz, Jozsef. "Ethnofederalism: Challenges and Opportunities", *Meğunarodni Problemi*, Vol. 57, No. 3, 2005, pp. 245-263.
- Keil, Soeren. *Multi-National Federalism in Bosnia-Herzegovina*, (Ashgate: New Edition, 2014).
- Kovacs, Maria M. "Standards of Self-Determination and Standards of Minority Rights in the Post-Communist Era: A Historical Perspective", *Nations and Nationalism*, Vol. 9, No. 3, 2003, pp. 433-450.
- Kutlay, Muzaffer. "Kosova'yı Bölen Şehir: Mitrovica", *USAK Analist*, Mart 2012.
- Malazogu, Leon et al. "Integration or Isolation? Northern Kosovo in 2014 Electoral Limbo", *Central European Policy Institute Policy Brief*, February 2014.
- McKinna, Anita. "The Vetevendosje Movement in Kosovo: An Increasing Focus on Nationalism", *Balkan Analysis*, February 22, 2012, <http://www.balkananalysis.com/kosovo/2012/02/22/the-vetevendosje-movement-in-kosovo-an-increasing-focus-on-nationalism>. Erişim tarihi: 6.9.2014
- Mearsheimer, John J. and Stephen Van Evera. "When Peace Means War", *The New Republic*, December 18, 1995, <http://johnmearsheimer.uchicago.edu/pdfs/A0023.pdf>. Erişim tarihi: 1.9.2014
- Mearsheimer, John J. "Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault: The Liberal Delusions that Provoked Putin", *Foreign Affairs*, September/October 2014, pp. 1-12.
- Miller, Lisa L. "(Mis)Understanding American Federalism: On Constitutions, Collective Action, Competition and Quiescence", *The Foundation for Law, Justice and Society Policy Brief*, 2012.
- Obucina, Vedran. "A War of Myths: Creation of the Founding Myth of Kosovo Albanians", *Contemporary Issues*, Vol. 4, No. 1, 2011, pp. 30-44.
- Pesic, Vesna. "Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis", *USIP Peaceworks*, No. 8, 1996.
- Petkovic, Toni. "Fight for Great Serbia: Myth and Reality", *Center for Southeast Europe Working Paper Series*, No. 3, 2009, pp. 1-28.

- Roeder, Philip G. "Ethnofederalism and the Mismanagement of Conflicting Nationalisms", *Regional and Federal Studies*, Vol. 19, No. 2, 2009, pp. 203-219.
- Sevinç, Murat. "Federalizm Seçeneği", *Birikim*, No. 297, Ocak 2014, s. 70-78.
- Slezkine, Yuri. "The USSR As a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review*, Vol. 53, No. 2, 1994, pp. 414-452.
- Toal, Gerard. "Republika Srpska Will Have A Referandum: The Rhetorical Politics of Milorad Dodik", *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 41, No. 1, 2013, pp. 166-204.
- Turhan, Fatma Sel. "Batı Balkanlar Avrupalı Olacak Mı", *SETA*, 28 Şubat 2011, <http://setav.org/tr/bati-balkanlar-avrupali-olacak-mi/yorum/846>. Erişim tarihi: 11.9.2014
- Ünlü, Mucize. "Sırpların I. Kosova Zaferi'nin 500. Yıldönümünü Kutlama Girişimleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, No. 28, 2010, s. 107-118.
- Vickers, Miranda. "Albania: Pan Albanianism: Myth or Threat to Balkan Stability", *International Crisis Group*, April 1, 2004, <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/albania/op-eds/albania-pan-albanianism-myth-or-threat-to-balkan-stability.aspx>. Erişim tarihi: 12.9.2014
- Vickers, Miranda. *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*, (New York: Columbia University Press, 1998).
- Vidmar, Jure. "International Legal Responses to Kosovo's Declaration of Independence", *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 42, 2009, pp. 786-787.
- Vidmar, Jure. "Montenegro's Path to Independence: A Study of Self-Determination, Statehood and Recognition", *Hanse Law Review*, Vol. 3, No. 1, 2007, pp. 73-102.
- Watts, Ronald L. "Federalism, Federal Political Systems and Federations", *Annual Review of Political Science*, Vol. 1, 1998, pp. 117-137.
- Woehrel, Steven. "Kosovo: Current Issues and US Policy", *Congressional Research Service*, April 12, 2010.
- Wybranowski, Dariusz. "Will the Serbian Republic in Bosnia Herzegovina Be Able to Make it to Independence? Certain Political Ambitions of President Milorad Dodik", *Institute for Western Affairs*, No. 96, 2012.

İnternet Kaynakları

- “Avrupa’daki Tek Bölünmüş Şehir Mitrovica”, *Dünya Bülteni*, 19 Haziran 2013, <http://www.dunyabulteni.net/haberler/264321/avrupadaki-tek-bolunmus-sehir-mitrovica>. Erişim tarihi: 12.9.2014
- “EU Enlargement: The Next Seven”, *BBC News*, September 2, 2014, <http://www.bbc.com/news/world-europe-11283616>. Erişim tarihi: 4.9.2014
- “Former Kosovo Rebel Commander Cleared of War Crimes”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, September 17, 2013, <http://www.rferl.org/content/kosovo-limaj-cleared-war-crimes/25109365.html>. Erişim tarihi: 6.9.2014
- “Former US Diplomat Backs Albanian Nationalist in Kosovo Elections”, *The Guardian*, December 12, 2010, <http://www.theguardian.com/world/2010/dec/12/former-diplomat-backs-albanian-nationalist>. Erişim tarihi: 11.9.2014
- “Kosovalı Sırp Belediye Temsilcileri Görevde”, *Al Jazeera Turk*, 13 Ocak 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/kosovalı-sırp-belediye-temsilcileri-gorevde>. Erişim tarihi: 21.8.2014
- “Kosovo Declaration of Independence”, http://www.assembly-kosova.org/common/docs/Dek_Pav_e.pdf. Erişim tarihi: 18.8.2014
- “Mitrovica’da Barikat Gerilimi”, *Al Jazeera Turk*, 23 Haziran 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/mitrovicada-barikat-gerilimi>. Erişim tarihi: 22.8.2014
- “North Kosovo: Dual Sovereignty in Practice”, *International Crisis Group*, No. 211, March 2011. Erişim tarihi: 22.8.2014
- “Serbia and Kosovo: The Path to Normalization”, *International Crisis Group*, No. 223, 2013. Erişim tarihi: 26.8.2014
- “Serbia Begins EU Membership Talks in Brussels”, *BBC News*, January 21, 2014, <http://www.bbc.com/news/world-europe-25824520>. Erişim tarihi: 26.8.2014
- “Sırlar Mitrovica-Ribaric Karayolunu Ablukaya Aldı”, *Kosova Haber*, 21 Temmuz 2014, <http://www.kosovahaber.net/?page=2,12,25669>. Erişim tarihi: 22.8.2014
- “The World Factbook: Kosovo”, *CIA*, 19 Temmuz 2014, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>. Erişim tarihi: 8.9.2014

Rusya’da Yerel Yönetimler: Mevcut Durum ve Sorunlar

Jale AKHUNDOVA¹

Öz

Uzun süre farklı sosyoekonomik, siyasal düzen ve yönetim şeklini tecrübe etmiş Rusya Federasyonu, çağdaş dönemde kendine özgü merkezi yönetim, yerel yönetim ve merkez-yerel yönetimler arasındaki ilişki mekanizmasını kullanmaktadır. Sovyet dönemi yönetiminin öngördüğü çerçevede halk demokrasisi modeline dayalı olarak “en aşağıdan en yukarıya” doğru temsilcilik esasında örgütlenen, aslında ise parti takdiri temelinde “yukarıdan aşağıya doğru” örülen bir yönetim geçmişine sahip Rusya, yeni dönemde de geniş coğrafi ve etnokültürel yapısını büyük ölçüde korumakta olup, merkezi yönetim ağırlıklı bir siyasi-idari sistemini devam ettirmektedir. Çalışmada Rusya’nın yerel yönetimleri hakkında örgütlenme, yetki ve görevleri vs. açısından ayrıntılı bilgi verilmekte olup, bu ülkenin yerel yönetim sistemi ve merkezi yönetimle yerel yönetimler arasındaki ilişkilerin nitelik ve özelliklerinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Yerel yönetim, belediye yönetimi, Rusya’da yerel özyönetimler, ademi merkezileşme*

¹ Dr., Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, axundova_jale@yahoo.com

Local Administration in Russia: The Current Situation and Problems

Abstract

Russian Federation having long-time experience of different socioeconomic and political order and government in contemporary period practice its own specific central government, local government and central-local relationship mechanism. Organized on the basis of popular-democratic model “from the bottom-up” and accurate representation as suggested by the Soviet government, but in fact, arranged on the basis of the “top-down” management according to the discretion of the party, Russia in the new era with a wide geographical and a large ethno-cultural structure continues to preserve predominantly the central governmental political-administrative system. This work contributes an overview and detailed information on the organization of local governments in Russia, its powers and duties, etc. and aims to uncover the nature and properties of the terms of the local government system and the relations between central and local governments in this country.

Keywords: *Local administration, municipalities, Russia’s local administrations, decentralization*

1. Giriş

Rusya’da modern anlamda yerel yönetimler konusu 1991 sonrası gündeme gelmiştir. Ülkede söz konusu alanda günümüze dek devam eden yapılanma süreci yerel yönetimlerin kendine özgü bir şekil almasına neden olmuştur.

Çalışmada Rusya’nın yerel yönetimleri örgütlenme, yetki ve görevleri, yerel katılım, bütçe ve personel hususları açısından ele alınmaktadır. Ayrıca yerel yönetimlerin merkez yönetimle ilişkilerinin özelliklerinden de bahsedilmektedir. Çalışma zaman ve mekân itibariyle 1991 yılından günümüze kadar devam eden süreçte Rusya’da yerel yönetimler alanındaki gelişmeleri kapsamaktadır. Çalışma konusu dört ana başlıkta incelenmiştir. “Yerel Yönetimler Mevzuatı ve İdari Yapı” isimli ilk alt başlıkta Rusya Federasyonu’nda yerel yönetimlerin hukuki ve idari altyapısından bahsedilmektedir. Burada mevcut olan idari birimlerin statü ve etnokültürel açıdan zenginliğinden kaynaklanarak ülkenin kendine özgü federalizm ve merkez-yerel ilişkilerine sahip olduğuna vurgu yapılmaktadır. “Yerel Yönetimlerin Örgütlenişi ve Fonksiyonları” alt başlığı çerçevesinde ülke kapsamında yerel yönetim yapılarının örgütlenişi, bu yönetimlerin organlarının oluşturulması sürecinin özelliklerinden bahsedilmektedir. “Merkez-Yerel Arasındaki İlişkiler” alt başlığında Rusya’nın idari yapısında yer alan birimler ile merkezi yönetim arasında görev ve yetki paylaşımı, statü farklılıklarından kaynaklanan ilişkilerin özelliklerine yer verilmektedir. Çalışmanın sonuç kısmında ülkede yerel yönetimler alanında gerçekleştirilen düzenlemelere rağmen halen devam eden bir takım sorunlardan bahsedilmektedir.

2. Yerel Yönetimler Mevzuatı ve İdari Yapı

12 Haziran 1990 tarihinde Halk Vekilleri Konseyi toplanarak Rusya’nın devlet egemenliği hakkındaki Bildiriyi kabul etti ve (907 oy lehine, 13 oy aleyhine, 9 oy tarafsız) Rusya kanunlarını Sovyetler Birliği kanunlarından üstün ilan etti. Rusya Federasyonunda 1991’den beri yönetim şekli cumhuriyettir.² 1990 yılında Sovyet Anayasa’sının Komünist Partisini siyasi sistemin temeli olarak tespit eden 6. Maddesi ilga olduktan sonra farklı siyasal yelpaze ve gruplaşmalar, bununla birlikte temel toplumsal, siyasal, ekonomik özgürlükler için imkân yaratılmıştır.³

² Rusya Hükümetinin Resmi Web Sitesi, <http://www.government.ru>, Erişim: 10.06.2013

³ Sergei Markov, “Russian Political Parties and Foreign Policy” (ed.) Vladimir Tismaneanu, *The International Politics of Eurasia*, Vol. 7, *Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*, New York, 1995, p.138

Rusya’da yerel yönetimlerin yasal çerçevesini aşağıdaki hukuki normatifler oluşturmaktadır:

- Anayasa’da 8. başlık yerel özyönetimlere ayrılmıştır.
- RF’nin imzaladığı uluslararası anlaşmalar ve genel kabul görmüş ilke ve normlar, örneğin, Yerel Yönetimler hakkında Avrupa Şartı 1985 yılında RF tarafından onaylanmıştır.
- Federal mevzuat; 1995 tarihli “RF’de Yerel Özyönetimlerin Teşkilat İlkeleri Hakkında”, 2003 tarihli “RF’de Yerel Özyönetimlerin Teşkilat İlkeleri Hakkında” Federal kanunlar.
- RF Cumhurbaşkanının karar ve talimatları.
- RF Federal Meclisinin kararları.
- RF Hükümeti ve diğer federal yürütme organlarının kararları.
- RF Anayasa Mahkemesi ve RF diğer federe birimlerinin Anayasa mahkemelerinin kararları.
- Federe birimlerin normatif kararları.
- Belediye mevzuatı, yönetmelik ve yerel referandumlarda kabul edilmiş düzenlemeler.⁴

Günümüzdeki Rusya Anayasası 12 Aralık 1993’te halk oylamasında kabul edilmiştir. Anayasa’da Rusya devleti ve yerel özyönetimlerin dayandığı sosyal-ekonomik, manevi ve siyasal-hukuki temeller tespit edilmiştir. Buna göre Rusya, federal, demokratik, hukuki, sosyal ve seküler bir devlettir.

Anayasa’ya göre Rusya Federasyonu 83 idari birimden oluşuyor. Bunlar merkezi devlete bağlı, ama kendi yasalarıyla yürütme, yasama ve yargı organlarına sahip özerk birimlerdir. Her bir bölge Federal Konsey’de eşit şekilde temsil edilmektedir. Her bir bölgenin konseye 2 adet temsilci gönderme hakkı bulunmaktadır. Fakat her bir bölgenin farklı düzeyde özerklikleri mevcuttur. 83 bölgenin dağılımı ve kısaca özellikleri aşağıdaki gibidir.

⁴ Elena A. Neznamova, *Munisipalnoye Pravo i Effektivnost Reformirovaniye Munisipalnoy Vlasti v Rossiyskoy Federatsii* (Rusya Federasyonu’nda Belediye Hukuku ve Belediye Yönetiminin Reformunun Etkinliği), RAGS, Moskva, 2006, s.10

- 46 İdari Bölge (oblast), atanmış bir yönetici ile yönetilir ve yerel yasama organları bulunmaktadır.
- 21 Cumhuriyet, özerk bölge kabul edilirler, kendi anayasası, parlamentosu ve başkanı bulunmaktadır. Her cumhuriyet için Rusçanın yanı sıra bölgesel dil ya da diller de cumhuriyetin resmi dili/dilleri olarak tesis edilebilir. Örneğin Dağıstan'da Rusça dışında 13, Karaçay-Çerkesya'da 4, Kabardey-Balkarya'da 2 resmi dil vardır.
- 9 Bölge (kray), esasında oblastlara benzemektedir. Bu bölgeler tarihsel olarak oluşmuşlardır, ilk olarak sınır bölgelerde oluşturulan kraylar, daha sonra otonom oblast ve otonom okrugların yönetim merkezi halinde de oluşturulmuştur. Atanmış yöneticilerle yönetilirler (valilikler).
- 4 Özerk Bölge (otonom okrug), ilk olarak etnik azınlıklar için Kraylar ve Oblastlar içerisinde kurulmuşlardır, fakat 1990'da statüleri yükseltilecek, idari bölge statülerine alınmışlardır.
- 1 Yahudi Özerk Bölgesi (otonom oblast) esasen oblast bölge kabul edilmiş, 1990 yılında şu anki bağımsız oblast statüsüne yükseltilmiştir. İlk olarak bir kray'a bağlı olarak kurulan oblast, şimdi bağımsız bir özerk oblast (bölge) olarak doğrudan Rusya Federasyonu devlet yapısı içinde yer almıştır.
- 2 Federal kent olan Moskova ve St. Petersburg diğer federal birimlerle eşit temsil hakkına sahip olan iki büyük kenttir.

Federe birimlerin hukuki temelleri cumhuriyetlerde anayasalar, oblast ve eyaletlerde yönetmelik şeklindedir. Federe birimlerin yönetici hiyerarşisi şu şekildedir:

- Cumhurbaşkanı;
- RF federe birimlerin başkanları;
- İdare başkanları (gubernatorlar).

Bazı federe birimlerde parlamenter sistem (örn., Dağıstan), kimilerinde ise başkanlık sistemi (Tataristan) yürümektedir.⁵

Başkan Putin'in, Yeltsin döneminde cömertçe dağıtılan özgürlüklerin Federasyon'u bölünme tehlikesiyle karşı karşıya bıraktığı gerekçesiyle bu

⁵ Viktor V. Lobanov, *Gosudarstvennoye Upravleniye i Obşestvennaya Politika* (Kamu Yönetimi ve Kamusal Siyaset), Piter, 2004, p. 217

83 idari birimin merkezi devletle ilişkilerini merkez lehine yeniden düzenlediği biliniyor. Bu düzenlemede Rusya'nın 7 federal valiliğe bölünmesi önemli bir adım olmuştur. Putin'in planları devletin bölünmesi değil, toparlanmasına yöneliktir. Bu amaçla 83 idari birimin birkaç yıl içinde kimine göre 40-50'ye, kimine göre 15-20'ye indirilmesi amaçlanıyor. 2003 yılı sonunda yapılan yerel referandumla Perm Vilayeti ile Komi-Permyatsk Özerk Yöresi'nin birleşmesi, bu yolda bir adım oldu. Bunu, 2004 sonbaharında Evenkiysk ve Taymırsk'ın Krasnoyarsk'la birleşmesi kararı izledi. Birleşme süreçlerinin birkaç yıllık bir sürece yayılacağı öngörülmektedir.

2004 Eylülü başında, Beslan'da gerçekleşen kanlı terör eyleminden sonra Başkan Putin, ülkenin seçim ve idare sisteminde ciddi değişiklikler yapma kararını açıklamıştır. Yeni sistemde, tüm federe birimlerin yöneticileri (cumhuriyet başkanlardan valilere kadar) federal merkez tarafından atanmaya başlamıştır. (Kremlin'den gelecek önerinin yerel parlamentonun onayından geçmesiyle)

Ayrıca Putin döneminde Merkez (Moskova ve çevresi), Kuzeybatı (St. Petersburg ve çevresi), Güney (Kuzey Kafkaslar ile Don/Rostov bölgesi), Volga, Urallar, Sibirya ve Uzak Doğu olarak belirlenen 7 ayrı federal bölge başlarına doğrudan devlet başkanına bağlı birer vali atanmıştır. İdari yapı yönetimine bakacak olursak; 46 oblast (idari bölge), atanmış bir yönetici ile yönetilir ve yerel yasama organları bulunmaktadır.⁶ 21 cumhuriyet, otonom bölge kabul edilirlen, kendi anayasası, parlamentosu ve başkanı bulunmaktadır. Her cumhuriyet için Rusça'nın yanı sıra, bölgesel dil ya da diller de cumhuriyetin resmi dili/dilleri olarak tesis edilebilir. Örneğin Dağıstan'da Rusça dışında 13, Karaçay-Çerkesya'da 4, Kabardey-Balkarya'da 2 resmi dil vardır. 9 kray (bölge) ilk olarak sınır bölgelerde oluşturulmuş, daha sonra otonom oblast ve otonom okrugların yönetim merkezi halinde de oluşturulmuştur ve atanmış yöneticilerce (vali) yönetilirler. 4 otonom okrug (otonom bölge); ilk olarak etnik azınlıklar için kraylar ve oblastlar içerisinde kurulmuşlardır, fakat 1990'da statüleri yükselttiler, idari bölge statülerine alınmışlardır. 1 otonom oblast (Yahudi Otonom Bölgesi), esasen oblast kabul edilen bölge, 1990 yılında şu anki bağımsız oblast statüsüne yükselttilmiştir. İlk olarak bir kray'a bağlı olarak kurulan oblast, şimdi bağımsız bir özerk oblast (bölge) olarak doğrudan

⁶ Feryal Kalkavan, "Rusya Federasyonu'nda Federalizm ve Ünitarizm Tartışmaları", *Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna*, Der. Erhan Büyükkakıncı, Ankara, Phoenix Yayınları, 2004, s. 11

Rusya Federasyonu devlet yapısı içinde yer almıştır. 2 adet federal kent (Moskova ve St. Petersburg), diğer federal birimlerle eşit temsil hakkına sahip olan iki büyük kenttir. RF idari birimleri, Rusça “субъект” (birim) olarak adlandırılmaktadır. Bu federal yapılar, hukuki açıdan eşit birimler sayılmakta olup, aşağıdaki gibi sıralanabilir: 21 cumhuriyet ya da federe cumhuriyet, 46 oblast (Rusya'nın bölgeleri;il), 9 kray (büyük il), 2 federal kent yönetimi (Moskova ve Sankt Petersburg), 1 özerk oblast (özerk il/Yahudi Özerk Oblastı), 4 özerk okrug (küçük özerk il). Rusya Federasyonu'na bağlı 21 cumhuriyetin her birinin kendi ayrı anayasası ve devlet başkanı (prezident) vardır. Bu anayasaların, Rusya Federasyonu Anayasası'na uyumlu olması ve onunla çelişmemesi gerekmektedir.

Tablo 1: Rusya'daki Federal Bölgelerin Kapsadığı İdari Birimler (1 Ocak 2007)

Federal Bölge	Özerk Cumhuriyet (Respublika)	Milli Bölge (Avtonomnyy Okrug)	İdari Bölge (Kray)	İl (Oblast)	Federal Statüye sahip kent	Özerk bölge (Avtonomnaya oblast)	Toplam İdari Birim
1. Merkezi	-	-	-	7	1	-	18
2. Kuzeybatı	2	1	-	7	1	-	11
3. Güney	8	-	2	3	-	-	13
4. Volga	6	-	1	7	-	-	14
5. Ural	-	2	-	4	-	-	6
6. Sibirya	4	2	2	6	-	-	14
7. Uzakdoğu	1	2	2	4	-	1	10
Rusya Toplam	1	7	7	46	2	1	86

Kaynak: Emin Atasoy, *Rusya Demografi, Jeopolitik ve Etnocoğrafya Işığında*, MKM Yay., Bursa, 2011, s. 88

Yukarıda belirtildiği üzere, Rusya Federasyonu, 7 federal bölgeden (federal valilikten) oluşmaktadır: Merkezi Federal Bölge (merkezi Moskova), Kuzey-Batı Federal Bölgesi (St.Petersburg), Kıyı Volga (Privoljskiy), Federal Bölgesi (Nijnii Novgorod), Güney Federal Bölgesi (Rostov-na-Donu), Ural Federal Bölgesi (Yekaterinburg), Sibirya Federal Böl-

gesi (Novosibirsk), Uzak Doğu Federal Bölgesi (Habarovsk).⁷ İsminde de belirtildiği üzere siyasal olarak bir federasyon olan RF, hukukî açıdan da eşit sayılan 83 federatif idari birime bölünmüştür. Bütün bu federal birimler nüfus ya da coğrafi genişliklerine bakılmaksızın iki kamaralı Rusya Federal Meclisi'nde (Federalnoye Sobraniye) üst kanadı olan Rusya Federasyon Konseyi'nde (Sovet Federatsii) her idari birimin en üst düzey yöneticisince atanan iki delege ile eşit biçimde temsil edilirler.⁸ Her biri belirli bir etnik kökenin ana vatan kabul edilen Federal Cumhuriyetler kendi Anayasaları, Başkanları ve Parlamentoları ile özerktirler. Bu Anayasaların RF Anayasası ile uyumlu olması gerekmektedir. Genelde merkezden atanmış bir Vali ve yerel olarak seçilmiş bir İdare Meclisi'ne sahip Oblastlar, genelde en büyük şehriyle aynı isimdedir ve idare merkezi de bu şehirdedir. Zamanında öncü bölge sayıldıklarından Kraylar esas itibarı ile Oblastlar ile aynıdır. Genellikle merkez-yönetim ilişkileri açısından önemli veya baskın etnik azınlığa sahip olan Okruglar, Oblastlardan daha özerk ama Federal Cumhuriyetlerden daha bağımlıdır.⁹

⁷ Rusya Federasyonu içinde şu Rusya Federasyonu birimleri yer almaktadır: Cumhuriyetler olarak; Adıgey Cumhuriyeti, Karaçayev-Çerkes Cumhuriyeti, Altay Cumhuriyeti, Karelya Cumhuriyeti, Başkortostan (Başkurt, Başkir) Cumhuriyeti, Komi Cumhuriyeti, Buryatya Cumhuriyeti, Mariy-El Cumhuriyeti, Çeçenistan Cumhuriyeti, Mordovya Cumhuriyeti, Çuvaşistan Cumhuriyeti, Kuzey Osetya-Alanya Cumhuriyeti, Dağıstan Cumhuriyeti, Saha (Yakutya) Cumhuriyeti, Hakasya Cumhuriyeti, Tataristan Cumhuriyeti, İnguşetya Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti, Kabardin-Balkar Cumhuriyeti, Udmurtya Cumhuriyeti, Kalmıkya Cumhuriyeti; Mega Bölgeler (Kraylar) olarak Altay Eyaleti, Krasnoyarsk Eyaleti, Habarovsk Eyaleti, Primorsk Eyaleti, Krasnodar Eyaleti, Stavropol Eyaleti; Vilayetler (Oblastlar) olarak Amur Vilayeti, Kirov Vilayeti, Arhangelsk Vilayeti, Kostroma Vilayeti, Astrahan Vilayeti, Kurgan Vilayeti, Belgorod Vilayeti, Kursk Vilayeti, Bryansk Vilayeti, Leningrad Vilayeti, Çelyabinsk Vilayeti, Lipetsk Vilayeti, Çita Vilayeti, Magadan Vilayeti, İvanovo Vilayeti, Moskova Vilayeti, Irkutsk Vilayeti, Murmansk Vilayeti, Kaliningrad Vilayeti, Nijniy Novgorod Vilayeti, Kaluga Vilayeti, Novgorod Vilayeti, Kamçatka Vilayeti, Novosibirsk Vilayeti, Kemerovo Vilayeti, Omsk Vilayeti, Orenburg Vilayeti, Tambov Vilayeti, Orlov Vilayeti, Tver Vilayeti, Penza Vilayeti, Tomsk Vilayeti, Perm Vilayeti, Tula Vilayeti, Pskov Vilayeti, Tümen Vilayeti, Rostov Vilayeti, Ulyanovsk Vilayeti, Ryazan Vilayeti, Vladimir Vilayeti, Samara Vilayeti, Volgograd Vilayeti, Saratov Vilayeti, Vologda Vilayeti, Sahalin Vilayeti, Voronej Vilayeti, Sverdlovsk Vilayeti, Yaroslavl Vilayeti, Smolensk Vilayeti; Federal statüdeki kentler olarak Moskova, Petersburg; Özerk Bölgeler olarak Yahudi (Yevrey) Özerk Bölgesi, Özerk yöreler (okruglar), Ağinsk Özerk Yöresi, Koryak Özerk Yöresi, Buryatsk Özerk Yöresi, Nenetsk Özerk Yöresi, Çukotka Özerk Yöresi, Taymırsk Özerk Yöresi, Evenkiysk Özerk Yöresi, Ust-Ordımsk Özerk Yöresi, Hanti-Mansiysk Özerk Yöresi, Yamalo-Nenetsk Özerk Yöresi Komi-Permyatsk Özerk Yöresi vardır.

⁸ İlker Gökhan Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, Anadolu Ün. Hukuk Yayınları, Eskişehir, 2004, s. 82

⁹ Murat Çemrek, "Rusya Hakkında Genel Bilgiler", *SDE Rusya Raporu*, 2010, s. 23

3. Yerel Yönetimlerin Örgütlenişi ve Fonksiyonları

Rusya 17 milyon km²lik bir alan üzerinde yetmiş aşan farklı etnik grubun yaşadığı ve anayasa ile belirlenen 83 idari birimden oluşan federal bir devlettir. Bu birimler merkeze bağlı olmakla birlikte kendi yasaları, yasama, yürütme ve yargı organları vardır.

1995 tarihli “RF’de Yerel Özyönetimlerin Teşkilat İlkeleri Hakkında” ve 2003 tarihli “RF’de Yerel Özyönetimlerin Teşkilat İlkeleri Hakkında” Federal kanunlara göre, yerel özyönetimler yerel halkın bizzat ya da seçilen organlar aracılığıyla yerel ehemmiyetli konuların çözülmesine katılırlar. Sonuncu Kanunla yerel özyönetim süreci sadece faaliyet olarak değil aynı zamanda halkın hâkimiyet şekillerinden biri olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla yerel özyönetim Rusya devletçiliğinin ayrılmaz parçası olarak nitelendirilmiştir. Bununla birlikte 1995 yılında Hükümet tarafından “Yerel Özyönetimlere Devlet Desteği Programı” kabul edilmiştir. Programın temel amacı merkezi sistemden yerel yetki devri ve desantralizasyonun başlatılması, yerelin gereken mali kaynakla teminatının sağlanması olarak belirlenmiştir. Bu kanun öncelikle etkili gubernatorların tarafından yasadışı eylemlerinin (ör. yerel yöneticiler artık seçilir değil de nerdeyse gubernatorlar tarafından atanır hale gelmişti) ortadan kaldırılmasına karşı da yöneltilmiştir. Zira 1995-1996 yıllarında Cumhurbaşkanı’nın sık sık ortadan kaybolması koşullarında onlar federal yetki ve kaynaklara el koyuyordu ve bu dönem “gubernator Rusya” sı adını almıştı. Diğer yandan 1996 yılında Rusya Federasyonu’nun bölgesel politikasının temel Maddeleri kabul edilmiş ve burada yerel bölgesel politikasının ülkenin bölgesel politikasında önemli role sahip olduğu belirtilmiştir.

Rusya’da yerel yönetimlerin ilk aşamadaki örgütlenişi federe birimlerdir. Yerel yönetim anlayışının ikinci aşamasını ise “Rayon”lar oluşturmaktadır. Genel olarak Rayonlar, bağlı federe birimlerin kendi bünyeleri içinde oluşturulan, yerel anayasalarda ya da örgüt yasalarında belirtilen görev ve yetkileri yerine getiren örgütlenmelerdir. Rayonlar kent ve kırsal alan ölçütleri göz önünde bulundurularak oluşturulmaktadır. 2005 yılı istatistiklerine göre Rusya yerel yönetim sistemi içinde 12913 Rayon bulunmaktadır. Bunlardan 1352’si kent, 11561’i de kırsal bölgedir.

Rusya Federasyonu Anayasa’sının 12. Maddesinde ülkede yerel özyönetimlerin Anayasal esasları tespit edilmiştir. Burada yerel özyönetimlerin yetkilerini özgürce gerçekleştirdiği ve devlet hâkimiyeti organları

sistemine dâhil olmadığı belirtilmiştir. Yerel özyönetimlerin meclis üyeleri (duma, temsilci meclisleri, yerel şuralar vs.) genel olarak tek adaylı majoriter sistemle seçilmektedir.¹⁰ Kent yönetimlerinde kurulan belediyeler, nüfusu belirli bir büyüklüğe ulaşan ve gelişmişlik açısından belirli büyüklüğe ulaşan beldeler için oluşturulan yönetim kademesi olarak oluşturulmuştur. Belediyelerin yapısı ve işleyişleri üzerinde herhangi bir standart yapı bulunmamaktadır. Genel olarak değerlendirme yapıldığında ülkede belediyeler meclis ve başkan sistemine göre faaliyetlerini yürütmektedirler. Meclisler genel olarak halk tarafından ortalama 4-6 yıl için seçilen üyelere oluşmaktadır. Belediye Meclisleri yasaların kendilerine verdiği konularda karar alma serbestisine sahiptir. Meclislerin üye sayıları nüfuslarına göre belirlenir. Her belediyenin kendi iç tüzüğü bulunmaktadır. Tüzüklerin içerikleri ortalama yerel hizmetlerin yerinden yürütülmesi, ekonomik ve sosyal kalkınma faaliyetleri ekseninde şekillenmektedir. Belediyelerin yürütme organı ise Belediye Başkanı'dır. Başkanın görev süresi iç tüzükle belirlenmektedir.¹¹ Belediye Başkanları genelde halk tarafından 4-6 yıllığına seçilmektedir ve yerel halk ve belediye meclisi karşısında sorumludur. Belediye Başkanlarının meclisler tarafından belirlenmesi ya da federe merkez tarafından atanması gibi yöntemler uygulanmaktadır. Kırsal alanlarda uygulanan yerel yönetim modelleri ise "köy" anlayışı çerçevesinde gelişme göstermiştir. Köy tipi örgütlenme modelinin Rus yönetim sistemine Sovyet geleneğinden miras kaldığı söylenebilir.¹² Rusya Federasyonu'nun başkenti Moskova, federal kent statüsüne sahip iki federe unsurdan (diğeri St. Petersburg) biridir. 10 milyondan fazla insanın yaşadığı Moskova, 10 yönetsel bölgeye ayrılmıştır. Kent genelinde 123 yerel yönetim birimi bulunmaktadır. Moskova Kent Hükümeti, yüksek yürütme organıdır. Yasama organı, 35 vekilden oluşan Moskova Kent Duması'dır. Moskova yargı sistemi; Moskova Kent Mahkemesi, 33 alt-bölge mahkemesi, 4 askeri mahkeme ile Moskova Ticaret Mahkemesi'nden oluşmaktadır.¹³

¹⁰ Boris. A. İsayev and Nikolay. A. Baranov, *Politiçeskiye Otnoşeniya i Politiçeskiy Proses v Rossii (Rusya'da Siyasi İlişkiler ve Siyasal Süreç)*, Piter, 2008, p. 79

¹¹ Elena A. Neznamova, *Mesnoye Samoupravleniye, Organı Vlasti (Yerel Özyönetimler ve Devlet Organları)*, Prior, Moskva, 2001, p. 73

¹² Bekir Parlak, Caner Cantürk, *Karşılaştırmalı Siyasal ve Yönetimsel Yapılar*, Alfa Aktüel, İstanbul, 2005, s. 242

¹³ Erel Tellal, Nuray E. Keskin, "Rusya Federasyonu", *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*, ed. B.A. Güler, A.Ü.SBF KAYAUM Yayınları, Yayın No:1, Ankara, 2004, s. 512

Tablo 2: Rusya'nın Büyük Şehirleri (1 Ocak 2012)

	Yerleşik Nüfus	Moskova'ya uzaklık (km)
Moskova	11.612	-
St. Petersburg	4.953	700
Novosibirsk	1.498	3.191
Yekaterinburg	1.377	1.905
Nijny Novgorod	1.254	405
Samara	1.169	1.050
Kazan	1.161	797
Omsk	1.156	2.555
Çelyabinsk	1.143	1.705
Rostov-na-Donu	1.099	1.055
Ufa	1.072	1.320

Kaynak: Rosstat, Rusya Federasyonu Devlet İstatistik Hizmeti, Rusya Federasyonu Nüfus Bilgileri, www.gks.ru, Erişim: 25.05.2013

2003 tarihli “RF’de Yerel Özyönetimlerin Teşkilat İlkeleri Hakkında” Federal Kanununa göre yerel halkın özyönetimde iştiraki aşağıdaki mekanizmalarla mümkündür:

- Yerel oylama/referandum;
- Belediye seçimleri;
- Yerel Meclisin üyesi tarafından oylama çağrısı, belediye sınırlarının değiştirilmesiyle ilgili oylama, belediyenin yeniden yapılandırılmasıyla ilgili oylamalar;
- Vatandaş toplantıları;
- Vatandaşların yasama teşebbüsleri;
- Halk dinlemeleri;
- Vatandaş konferansları (temsilci toplantıları);
- Vatandaşlar arasında sorgu yapılması;
- Vatandaşların yerel özyönetim organlarına müracaatı.

Bu Kanuna göre belediye yapısını belediye başkanı ve belediye yürütme organı, belediyenin denetim organı, belediye temsilci organı-mec-

lis teşkil etmektedir. 2006 rakamlarına göre, nüfusu 1000'nin aşağısında olan belediyenin meclis üyelerinin sayısı 7'den az olmamalı, nüfusu 1000-10.000 arası 10 üye, 10.000-30.000 arası 15 üye, 30.000-100.000 arası 20 üye, 100.000-500.000 arası 25, 500.000'den fazla nüfusa 35 üye seçilmelidir.¹⁴ 2005 yılı rakamlarına göre ülkede 13.669 belediye kurumu vardır.¹⁵

Federal Kanununun 15. Maddesine göre, yerel özyönetimlerin görevlerine aşağıdaki konular dahildir:

- Belediye teşkilat yönetmeliğine göre genel düzenlemelerin hazırlanması;
- Yerel bütçenin onaylanması ve gerçekleştirilmesi hakkında rapor sunulması;
- Belediyenin geliştirilmesi üzere plan ve programların hazırlanması ve gerçekleştirilmesi hakkında raporların sunulması;
- Yerel vergi koyulması ve toplanması;
- Belediye mülkiyetinin kullanım kurallarının belirlenmesi ve uygulanması;
- Yerel özyönetim organlarının faaliyetine nezaret.

Rusya'da yerel özyönetimlerle ilgili mevzuata göre, bu kurumlar saydamlık/şeffaflık (halkın belediye faaliyeti hakkında bilgilendirilmesi, şikayet ve taleplere karşı duyarlılık vs.), özerklik/serbestlik (belediye kendi yetkileri çerçevesinde faaliyette serbesttir), yasallık (RF Anayasası ve onun kanunlarına uygunluk), hesapverebilirlik (belediyenin vatandaşlar karşısında sorumluluğu, yerel halkın belediyeyi denetleme imkanlarının olması) ilkelerine göre faaliyet göstermelidir.

4. Yerel Yönetimlerde Personel ve Bütçe

Yerel özyönetimlerin personeli konuları 1998 yılından itibaren geçerli olan "Rusya Federasyonunda Belediye Hizmeti hakkında" Federal Kanuna göre düzenlenmektedir.¹⁶

¹⁴ Elena A. Neznamova, *Munisipalnoye Pravo i Effektivnost Reformirovaniye Munisipalnoy Vlasti v Rossiyskoy Federatsii (Rusya Federasyonu'nda Belediye Hukuku ve Belediye Yönetiminin Reformunun Etkinliği)*, RAGS, Moskva, 2006, p. 18

¹⁵ Nikolay P. Medvedev, *Politiçeskaya Regionalistika (Siyasi Bölgeşünaslık)*, Alfa-M, 2005, p. 270

¹⁶ Elena A. Neznamova, *Mesnoye Samoupravleniye, Organi Vlasti (Yerel Özyönetimler ve Devlet Organları)*, Prior, Moskva, 2001, p. 26

Rusya’da yerel yönetimlerin maliyesi federe birimler tarafından denetlenmekte ve desteklenmektedir. Buna karşın federe birimler büyük ölçüde merkezi yönetim tarafından sağlanan kaynaklara gereksinim duymaktadır. Genel itibariyle Rusya’da yerel yönetimlerin iki mali kaynağı bulunmaktadır. Birincisi kendi öz mallarının yönetimi sonucunda elde edilen öz kaynaklar ile federe birim tarafından yetkisi verilen vergi gelirleridir. İkincisi ise doğrudan merkez tarafından sağlanan kaynak aktarımları ve yatırımlardır. Genel olarak federal yönetimin, yerel yönetimlerin işleyişi üzerinde mali, siyasi ve yürütme açısından belirleyici olduğu söylenebilir. Federal yönetimin federe yönetimlere yaptığı önemli mali katkı federe yönetimlerin faaliyetlerinde merkeze bağımlı olma durumunu yaratmaktadır. Zira vergilerin toplanması ve doğal kaynakların kullanımı hakkı doğrudan federal yönetim tarafından kullanılmaktadır. Bütün federe birimler topladıkları vergileri öncelikle merkeze aktarmakta, merkez tarafından kendilerine verilen miktarlarda vergileri kullanabilmektedirler. Doğal kaynaklarını nispeten kendi imkânlarıyla kullanan ve göreceli olarak ekonomik açıdan diğerlerinden biraz daha zengin olan birkaç federe birim dışındakilerin hepsi merkez tarafından doğrudan sübvansede edilmektedir. Merkezin mali açıdan geniş yetkilere sahip olması uygulamada federe birimler ve yerel yönetimler üzerinde belirleyici bir baskı unsuru olmaktadır. Zira merkezden yerele mali destek Belediye Kurumlarını Destekleme Fonu aracılığıyla da gerçekleştirilmektedir. Örneğin, merkezileştirme reformları gidişinde ve sonucunda 2002-2005 yıllarında bölgesel bütçeler 600 milyar ruble kaybederek yeni vergi gelirlerinden sadece 52,9 milyar ruble elde etmiştir.¹⁷

5. Merkez-Yerel Arasındaki İlişkiler

Anayasal tespitle federatif yapıya sahip olan Rusya devleti, kimi zaman literatürde “federalizmsiz federasyon” olarak tanımlanmaktadır. Bu da merkeze yerel birimlerden fazla yetki verilmesinden kaynaklanmaktadır. 1992 yılının Mart ayında federe birimlerle imzalanmış “Federal Anlaşma” Moskova ile cumhuriyet ve bölgeler arasında yetki paylaşımını belirlemiştir. Burada tek başına merkez tarafından, cumhuriyet ve bölgelerle işbirliğinde ve de tek başına cumhuriyet ve bölgeler tarafından yerine getirilecek işlevler belirtilmiştir. Buna göre merkez kendisine aşağıdaki istisnai konulardaki yetkileri ayırmıştır:

¹⁷ Vitaliy İvanov, *Putin i Region: Sentralizasiya Rossii (Putin ve Bölgeler: Rusya’nın Merkezileştirilmesi)*, Evropa, 2006, p. 228

- Rusya Anayasası ve federal yasalara düzenlemelerin kabul edilmesi;
- Dâhili sınırların, suların ve hava alanları sınırlarındaki değişikliklerin kabulü;
- Para basımı, vergi konması, gümrük, merkezi bankanın kontrolü;
- Enerji politikası;
- Ulaşım ve iletişim;
- Silah üretimi;
- Dış politika;
- Savunma ve güvenlik politikası;
- Rusya Federasyonu'nun dış ekonomik ilişkileri.¹⁸

Genelde federal devlete tanınan anayasal haklar aksine bir hüküm olmadığı sürece bütün bağlı federe birimler için geçerlidir.¹⁹ Burada federe devletlerin yetkileri dışına çıkmaları, ulusal bütünlüğü ve mutlak bölünmezliği tehlikeye atacak ve onun üstüne çıkacak herhangi bir davranışta bulunmaları mevzuatça yasaklanmıştır.²⁰

RF Anayasa'sının 5. Maddesinde bütün federe birimler aynı sırada sunulmakta ve “eşithaklı birimler” olarak tanımlanmaktadır. Yine aynı maddeye göre, federe birimler merkezi hâkimiyet organlarıyla ilişkiler açısından kendi aralarında eşit haklara sahiptirler.

Bununla birlikte, 31 Mart 1992'de, Rusya Federasyonu federe birimleriyle merkez arasında imzalanmış olan “Federal Anlaşma”dan kaynaklanan de facto eşitsizlik pratikte anlaşmazlıklara neden olmaya başlamıştır. Anlaşmada tüm federe birimlerin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda eşit hak ve yetkilere sahip oldukları belirtilse de, kimi birimlere “çok eşit hukuklu”, kimilerine ise “az eşit hukuklu” statü tanımıştır. Sovyetlere dâhil olan ülkelerin 1990-1991 yıllarında ardarda bağımsızlıklarını ilan etmesi, geriye kalan Rusya'da merkez-bölgeler arasında ilişkilerin

¹⁸ Maryanne Ozernoy, “The Administrative System of Russia”, ed. Krishna K. Tummala, *Comparative Bureaucratic Systems*, Lexington, USA, 2003, p. 426

¹⁹ Erel Tellal ve Nuray E. Keskin, “Rusya Federasyonu”, *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*, ed. B.A. Güler, A.Ü.SBF KAYAUM Yayınları, Yayın No:1, Ankara, 2004, s. 263

²⁰ Bekir Parlak ve Caner Cantürk, *Karşılaştırmalı Siyasal ve Yönetimsel Yapılar*, Alfa Aktüel, İstanbul, 2005, s. 226

tekrar düzenlenmesi ihtiyacını doğurdu. Günümüz Rusya'sında 2002 rakamlarına göre, 160 etnik grubun üyeleri yaşamaktadır.²¹

Genel olarak Rusya federalizmi kendine özgü olup örneğin, ABD federalizminden farklıdır, zira burada merkez ve federe birimler arasındaki ilişkiler 1990 yılında ayrı ayrı imzalanmış olan her anlaşma çerçevesinde her birimin kendine özgü bir şekilde kurulmuştur.²² 1990'larda federatif yapının temelleri ciddi şekilde bozulmaktaydı, zira 20 cumhuriyetten 12'sinin Anayasası'ndaki maddeler Federal Anayasaya aykırı olmaktaydı. Örneğin, Tataristan Cumhuriyetinin Anayasasında onun uluslararası hukukun öznesi olan RF ile karşılıklı yetki devriyle ilgili anlaşma imzalamış egemen bir devlet olduğu yazıyordu. 2000'lerin başında bu anayasalar RF Anayasasına uyumlu hale getirildi. 2003 yılında 34 bölgeyle 33 Anlaşma feshedildi. 2003 yılında federal organlara geçici olarak bölgesel devlet organların yetkilerini yerine getirme hakkı verildi.²³

Bölgesel ayrımcılık, eşitsizlik, merkeze uyumsuzluk ve başıboşluğa karşı bölgelerle ve bölgelerarası imzalanmış anlaşmaların yürürlüğe girmesi için bu anlaşmaların onaylanması hakkında Federal Kanunun çıkması mecburi kılındı. Rusya federalizminin genel özellikleri şunlardır:

- Karışık etnocoğrafik niteliği, bu yüzden de etnik tartışmaların olması;
- Federe birimlerin ölçek farklılığı, bu yüzden nüfus oylarının eşitsizliği;
- Federe birimlerin statü farklılıkları;
- Bölgelerarası ekonomik, sosyal ve siyasal farklılıklar;
- Çoğu birimlerin merkezden sübvansede edilmesi;
- Bölgelerde de merkez-yerel ilişki şeklinin ortaya çıkması, bölgesel merkezîyetçilik;
- Yerel elitlerin "özerkliği" (otoritarizmi);
- Öznel faktörün önemi, yöneticilerin merkez-yerel ilişkilerinin niteliğinin belirlenmesindeki rolü.

²¹ Boris A. İsayev and Nikolay A. Baranov, *Politiçeskiye Otnoşeniya i Politiçeskiy Proses v Rossii (Rusya'da Siyasi İlişkiler ve Siyasal Süreç)*, Piter, 2008, p. 161

²² Roger E. Kanet and John S. Reshetar, "The Government of the Russian Federation", Ed. Michael Curtis, *Introduction to Comparative Government*, Pearson-Longman, 2002, p. 412

²³ Vitaliy İvanov, *Putin i Region: Sentralizasiya Rossii (Putin ve Bölgeler: Rusya'nın Merkezleştirilmesi)*, Evropa, 2006, p. 155

Örneğin, Tuva, Yakutistan, Başkurdistan vs. gibi Rusya'nın etnik grup ismi başlıklı cumhuriyetlerinde adı geçen etnik gruplar genel nüfus içerisinde ağırlık teşkil etmemektedir. Buna rağmen, yerel idari yetki ve güç paylaşımında bu grupların temsilcileri önemli konumlarda bulunmaktadırlar.

Merkez-yerel arasındaki ilişkiler Federal Anayasa'nın "Rusya'nın her tarafında Federal Anayasa ve federal kanunların üstünlüğü geçerlidir" hükmüyle düzenlense de, İnguşetiya Cumhuriyeti (m.7), Yakutistan (m.8), Tataristan (m.59), Tuva (m.112/2), Başkurdistan (m.1/2), Dağıstan (m.1), Komi (m.7), Çeçenistan (m.7) gibi kimi cumhuriyetlerin anayasaları federal kanunların değil, cumhuriyet kanunlarının üstünlüğünü kabul etmektedir. Zira adı geçen anayasalarda RF devlet organlarının kanunları ve diğer hukukî işlemlerinin, Cumhuriyetin egemenlik haklarıyla çelişmediği sürece, Cumhuriyet topraklarında geçerli olacağına dair ibareler yer almaktadır. Bölgelerin bu tür "kendine özgü" düzenlemelere gitmesinin bir nedeni de, yerel siyasi, ekonomik seçkin kesimlerin kendi eylem ve işlemlerini federal mevzuat ve süreçlerle engellemek istememeleri olabilir.

Reformlardan önceki dönemde Rusya'da yerel yönetimler, geçiş döneminden önce ekonomiye hâkim olan eski işletmeler tarafından etkilenmekte ve piyasaya yeni rakipleri almamaktaydılar.²⁴ 2000 yılının Mart ayında başkanlığa seçildikten hemen sonra, Putin, 10 yıl boyunca federe üyelerin baskın olduğu ilişkiler sistemini Federal Merkez lehine değiştirmeye başladı. Bu süreç "resantralizasyon" ya da yeniden merkezileşme adını almıştır. Bu istikamette 2000-2001 yılları süresince tüm federe birimlerin anayasa, kanun ve kararnamelerinin Federal Anayasa'ya ve federal kanunlara uygun hale getirilmesi uygulamalarına başlanmıştır. Bu çerçevede örneğin, Başkurdistan Anayasası'nda köklü değişiklikler yapıp, Kurultay'ın (Baskurdistan Yasama Meclisi) onayına sunulmuş, Tataristan'da da benzer hazırlıklara başlanmıştır.²⁵

Diğer bir girişimle, 2001 yılının Temmuz ayında V. Putin, federal-merkez, bölgesel ve yerel düzeyde hâkimiyetin dağılmasına dair yeni öneriler hazırlanması için iki komisyonu görevlendirdi. Bu komisyonların çalışmalarının sonucu olarak, 2003 Temmuz tarihli "RF Federe Birimlerinin Yü-

²⁴ Olivier Blanchard and Andrei Shlifer, *Federalism With And Without Political Centralization: China Versus Russia*, Working Paper 7616, Cambridge, March, National Bureau of Economic Research, 2000, p. 1

²⁵ Alla E. Çirikova, *Regionalniye Eliti Rossii (Rusya'nın Bölgesel Seçkinleri)*, Aspekt Press, Moskva, 2010, p. 116

rütme ve Yasama-Temsilci Organlarının Düzenlenmesinin Temel İlkeleri” hakkında Kanun ortaya çıktı.²⁶

Federe birimlerin kendileri ve merkezle (özellikle millî cumhuriyetler) aralarında hukuki, siyasi, ekonomik alanlarda kendini gösteren anlaşmazlıklar, Rusya’nın dâhili siyasetinde gerginlik kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Diğer yandan, ortaya çıkan bu tarz çelişkilerin düzenlenmesine dair sistemli çözüm yollarının da tam anlamıyla geliştirilmiş olduğu söylenemez. Diğer yandan, benzer hukuki, ekonomik ve siyasi-idari sorunlara bölge yönetimleri farklı tepkiler vermektedirler. Bu karmaşık ilişkiler bağlamında merkezi iktidar federalizminin merkez yönetim ağırlıklı özelliğine, bölgeler ise bölge-yerel ağırlıklı yanına vurgu yapmaktadırlar. Bununla birlikte, merkezileşme reformları sonucunda bölgesel elitlerin bileşeni değişerek, bölgesel siyasal güç odağı bölgesel meclislere geçmiş, merkezin bölgelerle olan ilişkilerinde paternalizm devam etmiştir.²⁷

6. Sonuç

Merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerinde en belirgin ağırlığı siyasi alanda yapılan uygulamalardır. Eski Sovyet geleneğinin halen devam ettiği Rusya’da siyaset merkezden belirlenmektedir. Siyasal çoğulculuk merkezin izin verdiği ölçüde gerçekleşmektedir. Bu, işleyişte, yerel yönetimlerin bağımsız hareket etmelerini önleyen bir durumdur.²⁸

Özellikle küresel eğilimlerin yerelleşme çağrılara rağmen kendine özgü merkezi sistemini devam ettiren Rusya Federasyonu yerel yönetimlerinin işleyişinin düzenlenmesinde de içsel dinamiklerin talepleri doğrultusunda hareket etmeye devam etmektedir. Rusya’da yerel yönetimlerin oluşması sürecinde birtakım sorunlar yaşanmaktadır:

- Devlet organları ve belediye/yerel özyönetim organlarının yetkileri arasında net sınırların olmaması; diğer yandan belediyelerin faaliyeti için mevzuatın eksikliği;
- Belediyelerin onlara devredilmiş yetki ve işlevlerini yerine getirmesi için hazır olmaması, diğer yandan mali teminatın eksikliği;

²⁶ Cameron Ross, *Local Politics and Democratization in Russia*, Routledge, London and New York, 2009, p. 22

²⁷ Alla E. Çirikova, *Regionalniye Eliti Rossii (Rusya’nın Bölgesel Seçkinleri)*, Aspekt Press, Moskva, 2010, p. 218

²⁸ Bekir Parlak, Caner Cantürk, *Karşılaştırmalı Siyasal ve Yönetim Yapıları*, Alfa Aktüel, İstanbul, 2005, s. 244

- Kendi yetki ve hâkimiyetlerini paylaşmak istemeyen bölgesel yöneticilerin direnişi;
- Yerel halk ve devlet hâkimiyeti organları karşısında sorumluluğun reel mekanizmalarının olmaması.

Özetle, günümüzde Federal Rus Devleti ve Rus Federalizminin devletçilik esasları, özellikle merkez-bölge-yerel ilişki mekanizmaları açısından sağlam temellere oturmuş değildir. Bu anlamda Rusya Federasyonu'nda, idari açıdan yapılanma ve de kurumsallaşma sürecinin henüz devam etmekte olduğu söylenebilir. Bunların yanı sıra, ülkede milli kimlikli federe üyelerin kendi arasında statü eşitsizlikleri, diğer yandan ekonomik gelişme düzeyindeki farklılıklar, bu topluluklarda milli bilincin giderek artması, buna eş zamanlı olarak ülkenin komşu savaş ortamlarını tetiklemesi ya da müdahil olması zaten yönetilmesi zor olan geniş coğrafik ve demografik alanın güvenlik yanını karmaşıktırmaktadır. Fakat Rusya'nın günümüzde Sovyetler gibi dağılma gerçeğiyle yüz yüze kaldığının söylenmesi zor olsa da, günümüzdeki durumun koşullarına bakarak, böyle bir perspektifin söz konusu olmadığını söylemek de yanlış olurdu.²⁹

Diğer yandan iktidarını sürdüren “Birleşik Rusya” Partisinin de Rusya'da merkezileşme reformunun araçlarından biri olmakla, bölgesel şubeleri vasıtasıyla bölge ve yerel yöneticileri tam bir siyasal kontrol altına aldığı bilinmektedir.³⁰ Zira daha 2009 yılında Başkan Dimitri Medvedev yerel seçimlerde nispi temsil sistemine geçişle valilerin (mer) de “Birleşik Rusya”nın dikey hiyerarşisine dâhil edileceğini ima etmiştir.³¹

Rusya'da yerel özyönetimlerin sorunlarına genel olarak bakıldığında, burada yönetim ofisinin terkinin azaltılarak verimliliğin yükseltilmesi, yerel halkın önündeki ehemmiyetli sorunların çözümüne katılım imkânlarının genişletilmesi, belediyelerin yerel halkın karşısındaki sorumluluğunun gerçek mekanizmalarının kurulması, belediye düzenlemelerinin kalitesinin artırılması ve onların yerel halk için erişilebilir kılınması gibi değişimlerin yapılmasının gerekmekte olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, Rusya'da merkezileşme reformları sonucunda bölgesel elitlerin bileşeni değişerek, bölgesel siyasal güç odağının bölgesel meclis-

²⁹ Bekir Demir, “Rusya Federasyonu Cumhuriyetlerindeki Siyasi, Ekonomik ve Etnik Yapı ve Federasyon'da Millî Güvenlik”, http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=156&Itemid=44 (07.06.2013)

³⁰ Alla E. Çirikova, *Regionalniye Elitu Rossii (Rusya'nın Bölgesel Seçkinleri)*, Aspekt Press, Moskva, 2010, p. 44

³¹ Nikolay Petrov, “Who is Running Russia's Regions?” (ed. Vadim Kononeko, Arkady Moshes) *Russia as a Network State: What Works in Russia When State Institutions Do Not?*, Palgrave, New York, 2011, p. 90

lere geçtiği, merkezin bölgelerle olan ilişkilerinde ise paternalizmin (yönetim sürecinde hiyerarşinin önemini savunur) halen devam ettiği söylenebilir. Bu durumda yönetim kültürü ve zihniyetinde hukuki-yapısal reformlara denk gelecek değişimlerin gerçekleşmesi kritik önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Atasoy, Emin. *Rusya Demografisi, Jeopolitik ve Etnocoğrafya Işığında*, MKM Yay., Bursa, 2011.
- Blanchard, Olivier and Andrei Shlifer. "Federalism With And Without Political Centralization: China Versus Russia", Working Paper 7616, Cambridge, March, National Bureau of Economic Research, 2000.
- Çemrek, Murat. "Rusya Hakkında Genel Bilgiler", *SDE Rusya Raporu*, 2010.
- Çirikova, E. Alla. *Regionalniye Eliti Rossii (Rusya'nın Bölgesel Seçkinleri)*, Aspekt Press, Moskva, 2010.
- Demir, Bekir. *Rusya Federasyonu Cumhuriyetlerindeki Siyasi, Ekonomik ve Etnik Yapı ve Federasyon'da Millî Güvenlik*, http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=156&Itemid=44, Erişim: 07.06.2013
- İsayev, A. Boris ve Nikolay A. Baranov. *Politiçeskiye Otnoşeniya i Politiçeskiy Proses v Rossi (Rusya'da Siyasi İlişkiler ve Siyasal Süreç)*, Piter, 2008.
- İvanov, Vitaliy. *Putin i Regionı: Sentralizasiya Rossii (Putin ve Bölgeler: Rusya'nın Merkezileştirilmesi)*, Evropa, 2006.
- Kalkavan, Feryal. "Rusya Federasyonu'nda Federalizm ve Ünitarizm Tartışmaları", *Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna*, Der. Erhan Büyükkakıncı, Ankara, Phoenix Yayınları, 2004.
- Kanet, E. Roger and John S. Reshetar. *The Government of the Russian Federation*, (Ed. Michael Curtis, *Introduction to Comparative Government*), Pearson-Longman, 2002.
- Lobanov, V. Viktor. *Gosudarstvennoye Upravleniye i Obşestvennaya Politika (Kamu Yönetimi ve Kamusal Siyaset)*, Piter, 2004.
- Markov, Sergei. "Russian Political Parties and Foreign Policy" (ed. Tismaneanu Vladimir, *The International Politics of Eurasia*), Vol.7, *Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*, New York, 1995.

- Medvedev, P. Nikolay. *Politiçeskaya Regionalistika (Siyasi Bölgeşünaslık) Alfa-M*, 2005.
- Neznamova, A. Elena. *Mesnoye Samoupravleniye, Organı Vlasti (Yerel Özyönetimler ve Devlet Organları)*, Prior, Moskva, 2001.
- Neznamova, A. Elena. *Munisipalnoye Pravo i Effektivnost Reformirovaniye Munisipalnoy Vlasti v Rossiyskoy Federatsii (Rusya Federasyonu'nda Belediye Hukuku ve Belediye Yönetiminin Reformunun Etkinliği)*, RAGS, Moskva, 2006.
- Ozernoy, Maryanne. "The Administrative System of Russia", (ed. Krishna K. Tummala) *Comparative Bureaucratic Systems*, Lexington, USA, 2003.
- Parlak, Bekir ve Caner, Cantürk. *Karşılaştırmalı Siyasal ve Yönetmel Yapılar*, Alfa Aktüel, İstanbul, 2005.
- Petrov, Nikolay. "Who is Running Russia's Regions?" (ed. Vadim Kononeko, Arkady Moshes) *Russia as a Network State: What Works in Russia When State Institutions Do Not?*, Palgrave, New York, 2011.
- Ross, Cameron. *Local Politics and Democratization in Russia*, Routledge, London and New York, 2009.
- Rosstat, Rusya Federasyonu Devlet İstatistik Hizmeti, Rusya Federasyonu Nüfus Bilgileri, <http://www.gks.ru>, Erişim: 25.05.2013
- Rusya Federasyonu Anayasası Rusya Hükümetinin Resmi Web Sitesi, <http://www.government.ru>, Erişim: 10.06.2013
- Şen, İlker Gökhan. *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, Anadolu Ün. Hukuk Yayınları, Eskişehir, 2004.
- Tellal, Erel ve Nuray E. Keskin. "Rusya Federasyonu", *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*, ed. B. A. Güler, A.Ü. SBF KAYAUM Yayınları, Yayın No:1, Ankara, 2004.

Geçiş Ülkelerinde Ekonomik Serbestleşme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi¹

Nazan ŞAHBAZ KILINÇ²
Efe Can KILINÇ³

Öz

1989’da Berlin Duvarı’nın yıkılmasından bu yana, eski sosyalist ekonomilerdeki sosyalizmden piyasa ekonomisine geçiş süreci bazı araştırmaların konusu olmuştur. Bu çalışmada ise ekonomik serbestleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki panel vektör hata düzeltme modeli kullanılarak on beş geçiş ülkesi ekonomisi üzerinde 1998-2012 dönemi için test edilmiştir. Analizde, ekonomik serbestleşme ile ilgili finansal serbestlik, mali serbestlik, iş yapma serbestliği ve fikri mülkiyet hakkı olmak üzere dört farklı değişken kullanılmıştır. Sonuçlar, uzun dönemde mali serbestlik, iş yapma serbestliği ve fikri mülkiyet hakkı değişkenlerine ait uzun dönem parametrelerinin (sırasıyla, 0,17; 0,07 ve 0,26) anlamlı ve işaretlerinin beklentiler doğrultusunda pozitif olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, finansal serbestlik değişkeninin uzun dönem parametresi anlamlı, ancak işareti (negatif) teori ile örtüşmemektedir. Kısa dönem parametreleri açısından sadece finansal ve mali serbestlik (sırasıyla, 0,15 ve 0,12) değişkenleri anlamlı ve işaretleri pozitifdir.

Anahtar kelimeler: *Ekonomik büyüme, ekonomik serbestleşme, panel veri analizi.*

1 Bu çalışma 24-26 Nisan 2013 tarihleri arasında İzmir’de Ege Üniversitesi tarafından düzenlenen 16. Uluslararası İktisat Öğrencileri Kongresi’nde sunulan bildirinin düzenlenmiş halidir.

2 Arş. Gör., Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, nsahbaz@kmu.edu.tr.

3 Arş. Gör., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü, kilinc_efe@hotmail.com.

The Relationship between Economic Liberalization and Economic Growth In Transition Countries

Abstract

Since the fall of the Berlin Wall in 1989, process of transition from socialism to a market economy in former socialist economies has been the subject of some research. In this study, the relationship between economic liberalization and economic growth has been tested for 1998-2012 period on fifteen transition countries by using panel vector error correction model. In the analysis, four different variables such as financial freedom, fiscal freedom, business freedom and property rights have been used. Results show that, long run parameters of fiscal freedom, business freedom and property rights (in turn in order 0,17; 0,07 and 0,26) are significant and signs of this variables positive in line with expectations. On the other hand, the long run parameter of financial freedom is significant but its sign (negative) does not coincide with theory. In terms of short run parameters, only financial and fiscal freedom variables are significant and their signs are positive.

Keywords: *Economic Growth, economic liberalization, panel data analysis.*

1. Giriş

SSCB'nin 1991'de dağılması, Doğu Avrupa ile Kafkasya ve Orta Asya'da birçok yeni ülkenin doğmasına yol açmıştır. Bu yeni ülkelerin hepsi planlı ekonomik sistemden piyasa ekonomisi sistemine yönelmiştir ve bu ülkeler literatürde “geçiş ekonomileri” olarak tanımlanmıştır.

1960 ve 1970'li yıllarda başlayan ve giderek yaygınlaşan iktisadi faaliyetlerdeki serbestlik, dışa açık ekonomilerin dışa kapalı ekonomilere göre daha başarılı olmasını sağlamıştır. 1980'li yıllarda ise birçok ülke dışa açık büyüme stratejisini benimsemiştir. Bu süreçte Sosyalist planlamacı ekonomiler “perestorika” (yeniden yapılanma) ve “glasnost” (açıklık) uygulamalarıyla yeniden yapılanma yoluna gitmişlerdir. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ve 1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması, 20. yüzyılın son çeyreğinin en önemli sosyo-ekonomik olayının gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu bağlamda dünyadaki ekonomilerin büyük bir kısmı, mal piyasalarında serbestleşmeyi başarmış ve faktör piyasalarında da serbestleşme uygulamalarına yönelmişken; eski Doğu Bloğu ülkeleri de bu uygulamalara yönelerek “geçiş ekonomileri” olarak adlandırılmaya başlanmışlardır.

Söz konusu gelişmeler dünyada serbest piyasa ekonomisinin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda devletin küçültülmesi ve ekonomik faaliyetlere müdahalesinin sınırlandırılması; para, ticaret ve sermaye piyasası gibi alanlarda yaşanan serbestleşme piyasa ekonomisinin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur.

Serbest piyasa ekonomisinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinden yola çıkılarak bu çalışmada, geçiş ülkelerinde ekonomik serbestleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1998-2012 döneminde panel hata düzeltme modeli kullanılarak analiz edilmektedir. Giriş ve sonuç bölümü dahil olmak üzere beş bölümden oluşan bu çalışmanın; ikinci bölümünde literatür taramasına, üçüncü bölümünde geçiş ülkelerinde ekonomik serbestleşme göstergelerinin gelişimine, dördüncü bölümde ise çalışmada kullanılan veri setine, araştırma yöntemi ve modeli ile analiz sonuçlarına değinilmiştir. Çalışma sonuç ve değerlendirme kısmıyla tamamlanmıştır.

2. Literatür

Ekonomik serbestleşmenin ekonomik büyüme ile ilişkisini inceleyen çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışmalardan bazıları aşağıda özetlenmiştir:

Emery,⁴ Balassa,⁵ Utkulu ve Kahyaoğlu,⁶ Kurt ve Berber⁷ dışa açıklık ve ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki bulurken, Levine ve Renelt,⁸ Sachs ve Warner,⁹ Demir, Kutlar ve Üzümcü¹⁰ bu değişkenler arasında ilişki bulamamışlardır.

Fisher vd.,¹¹ 26 geçiş ekonomisi için 1989-1994 dönemi için yıllık verileri kullanarak panel veri analizi yapmışlardır. Fiyatların serbestleşmesi, ticari serbestleşme, özelleştirme ve bankacılık reformlarını dikkate alan “kümülatifli serbestleşme indeksi” ile büyüme arasında pozitif ilişki tespit etmişlerdir.

Melo vd.,¹² büyüme ve enflasyon arasındaki etkileşimi analiz etmek için 1989-1994 dönemi için 26 geçiş ülkesinin verilerini kullanarak ekonomik serbestleşme indeksi geliştirmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre, geçiş ekonomilerindeki hızlı reformların daha anlamlı ve olumlu sonuçlara yol açtığını tespit etmişlerdir.

Havrylyshyn vd.,¹³ araştırmalarında 1990-1997 dönemi için 25 geçiş ekonomisinde büyümenin belirleyicilerini analiz etmişler ve makroekonomik istikrar, yapısal reform ve kamu harcamalarının azaltılmasının sürdürülebilir büyümede temel rol oynadığı sonucuna ulaşmışlardır. Başlangıç koşullarının ekonomik büyüme üzerinde negatif etkilerinin olabileceğini

⁴ Robert F. Emery, “The Relation of Exports and Economic Growth”, *Kyklos*, Vol. 20, No. 4, 1967, p. 470.

⁵ Bela Balassa, “Exports and Economic Growth: Further Evidence”, *Journal of Economic Developments*, Vol. 5, 1978, p. 181.

⁶ Utku Utkulu ve Hakan Kahyaoğlu, “Ticari ve Finansal Açıklık Türkiye’de Büyüme Ne Yönde Etkiledi?”, *Türkiye Ekonomi Kurumu*, Tartışma metni, <http://www.tek.org.tr/dosyalar/Utkulu-2005.pdf> 2005/13, Erişim: 02.03.2014.

⁷ Serdar Kurt ve Metin Berber, “Türkiye’de Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 2, 2008, s. 57.

⁸ Ross Levine and David Renelt, “A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions”, *Policy, Research and External Affairs Working Paper Series*, No: 609, 1991, http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/1991/03/01/000009265_3961001002745/Rendered/PDF/multi0page.pdf, Erişim: 04.01.2014.

⁹ Jeffrey Sachs and Andrew Warner, “Economic Reform and the Process of Global Integration”, *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 1, 1995, p. 1.

¹⁰ Osman Demir, Aziz Kutlar ve Adem Üzümcü, “Dış Ticaret ve Beşeri Sermayenin Büyümedeki Rolü: Türkiye Örneği”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 1, 2005, s. 180.

¹¹ Stanley Fischer, Ratna Sahay and Carlos A. Vegh, “Stabilization and Growth in Transition Economies: The Early Experiences”, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 10, 1996, p. 63.

¹² Martha De Melo, Cevdet Denizer and Alan Gelb, “Patterns of Transition from Plan to Market”, *World Bank Economic Review*, 10 (3), September 1996, p. 397.

¹³ Oleh Havrylyshyn, Ivailo Izvorski and Ronvan Rooden, “Recovery and Growth in Transition Economies 1990-97: A Stylized Regression Analysis”, *IMF Working Paper*, WP/98/141, 1998, p. 1.

ancak zamanla kurumsal kaliteyi oluşturma ve artırmaya yönelik çabaların ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir.

Radulescu ve Barlow,¹⁴ 25 geçiş ekonomisindeki büyüme determinantlarını 1991-1999 dönemi çerçevesinde ele almışlardır. Serbestleşme çabalarının, ülkelerdeki başlangıç farklılıkları nedeniyle büyüme üzerinde güçlü negatif etkisi olduğunu belirlemişlerdir.

Onur,¹⁵ Türkiye için 1980-2003 yılları arasında finansal serbestleşme ile ilgili talep yanlı görüş ve Post Keynesyen Ekonomi Bilimi'nin geçerli olup olmadığını test etmiştir. Granger nedensellik testine göre; Türkiye ekonomisinde finansal liberalizasyon sonrasında, ilk iki yıl için finansal liberalizasyon, finansal kalkınma ve açıklığın GSMH'nın nedeni olmadığı, ancak GSMH'nın; finansal kalkınmanın (1 ve 2 yıl gecikmeli), finansal liberalizasyonun, finansal kalkınmanın (2 yıl gecikmeli) ve açıklığın (3 yıl gecikmeli) nedeni olduğu görülmektedir.

Aslan ve Küçükaksoy,¹⁶ Türkiye'de finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisini 1970-2004 dönemi için Granger nedensellik testini kullanarak analiz etmişler ve analiz sonucunda ilişkinin yönü finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru çıkmıştır.

McGee,¹⁷ 28 geçiş ekonomisinin 2007 yılındaki mali serbestlik indekslerini kullanarak karşılaştırmalı bir analiz yapmıştır. Analiz sonucuna göre, söz konusu geçiş ekonomileri arasında Kırgızistan %95,1'lik bir oranla mali açıdan en serbest ülke özelliği taşımaktadır. Slovenya ise %69,7 ile en az serbest ülke olmuştur.

Emsen ve Değer,¹⁸ geçiş ekonomilerinde 1991-2003 dönemi itibariyle, siyasal ve ekonomik liberalizasyon ile ekonomik büyüme arasındaki iliş-

¹⁴ Roxana Radulescu and David Barlow, "The Relationship between Policies and Growth in Transition Countries", *Economics of Transition*, 10 (3), 2002, pp. 739-740.

¹⁵ Sara Onur, "Finansal Serbestleşme ve GSMH Büyümesi Arasındaki İlişki", *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, 2005, s. 149.

¹⁶ Özgür Aslan ve İsmail Küçükaksoy, "Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, S. 4, 2006, s. 12.

¹⁷ Robert W. McGee, "Fiscal Freedom in Transition Economies and the OECD: A Comparative Study", *Andreas School of Business Working Paper Series*, file:///C:/Users/HIBF-N75-01/Downloads/SSRN-id1019120%20(1).pdf, 2007, Erişim: 04.02.2014.

¹⁸ Selçuk Emsen ve M. Kemal Değer, "Ticari ve Siyasal Liberalizasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Geçiş Ekonomileri Deneyimi", *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 21, S. 2, Haziran 2007, s. 161.

kiyi araştırmışlardır. Elde edilen tahmin sonuçlarına göre, ticari liberalizasyonun büyüme üzerine etkilerinin görülebilmesi için ekonomik açıdan asgari kalkınmışlık düzeyinde olma koşulunun olduğu gözlenmektedir. Geçiş ekonomileri üst ve düşük gelir dilimlerine göre sınıflandırıldığında, üst gelir grubu için hem ticari hem de siyasal serbestleşmenin kişi başına gelir artışında anlamlı ve olumlu etkilerinin olduğu belirlenmiştir. Ayrıca düşük gelirli geçiş ekonomileri için ticari serbestleşmenin anlamlı etkileri bulunmuştur.

Barlow,¹⁹ çalışmasında ticari serbestliğin GSYH büyümesi üzerindeki etkisini araştırmıştır. GSYH büyümesinin bir determinantı olarak ticari reformların önemini gösteren bulguların yanı sıra ticari serbestleşmeye geçişin ilk yıllarında ve Merkezi Avrupa’da yer alan Batı ülkeleri grubu için daha açık etkilere sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Yapraklı,²⁰ Türkiye’de 1990:1-2006:4 arasındaki çeyrek dönemlik verileri kullanarak ticari ve finansal dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi çok değişkenli eş-bütünleşme analizi, hata düzeltme-geliştirilmiş Granger nedensellik testleri ve vektör hata düzeltme modeli kullanarak ekonometrik açıdan analiz etmiştir. Analiz sonucunda, uzun dönemde ekonomik büyüme ile ticari dışa açıklık arasında pozitif, finansal dışa açıklık arasında negatif ilişki bulunmuştur. Ekonomik büyüme ile ticari ve finansal dışa açıklık arasında ise karşılıklı nedensellik ilişkisi gözlenmiştir.

Türker,²¹ ekonomik serbestlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi dengeli panel veri analizi yöntemini kullanarak, 128 ülke ekonomisi üzerinde, 1996-2008 dönemi itibarıyla sınımıştır. Analiz sonuçlarına göre; girişim serbestliği, ticaret serbestliği, kamu büyüklüğü ve finansal serbestlik değişkenleri istatistiksel olarak anlamsız çıkarken, mali serbestlik, parasal serbestlik, yatırım serbestliği, mülkiyet hakları ve yozlaşmanın olmaması değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Mali serbestlik ve parasal serbestlik büyümeyle pozitif ilişkilidir. Bununla birlikte yatırım serbestliği, mülkiyet hakları ve yozlaşmanın olmaması büyümeyle negatif ilişkilidir.

¹⁹ David Barlow, “Growth in Transition Economies: A Trade Policy Perspective” *Economics of Transition* Vol. 14, 2006, p. 505.

²⁰ Sevda Yapraklı, “Ticari ve Finansal Dışa Açıklık ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, S. 5, 2007, s. 67.

²¹ Oğuzhan Türker, “Ekonomik Serbestleşme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi”, *I. Uluslararası Davraz Kongresi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 24-27 Eylül 2009.

Compton vd.,²² ekonomik özgürlük indeksini kullanarak ABD'nin elli eyaletinde ekonomik büyüme ve ekonomik özgürlük arasındaki ilişkiyi 1981-2004 dönemi için araştırmışlardır. Genel olarak, ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulmuşlar, buna karşın, ekonomik özgürlüğün tüm bileşenlerinin büyümeyi aynı düzeyde etkilemediğini tespit etmişlerdir.

3. Geçiş Ülkelerinde Ekonomik Serbestleşme ve Ekonomik Büyümenin Gelişimi

Sovyetler Birliği'nin 1991'de çöküşü 15 yeni bağımsız devletin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu ülkeler Doğu Avrupa'daki diğer ülkelerle birlikte, merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecine girmişlerdir. Geniş anlamda, geçiş sürecinden şunlar anlaşılabilir:²³

- Ekonomik faaliyetlerin, fiyatların ve piyasa hareketlerinin serbestleşmesi ve en etkin kullanım için kaynakların yeniden tahsisi,
- Makroekonomik istikrar için dolaylı, piyasa odaklı araçların geliştirilmesi,
- Genellikle özelleştirme yoluyla, etkin kurumsal yönetim ve ekonomik verimliliğin sağlanması,
- Verimliliği artırmak için teşvikler sağlanması,
- Mülkiyet haklarını, hukukun üstünlüğünü ve şeffaf bir piyasa için giriş düzenlemelerini güvenceye almak için kurumsal ve yasal çerçevenin oluşturulması.

Ekonomik serbestleşme, komünizm rejimi altında ve geçiş sürecinin başında oldukça sınırlı düzeydeydi. Geçiş ülkelerinde demokratik kurumlarla birlikte ekonomik serbestleşme güçlenmiştir.²⁴

Geçiş sürecinin başlaması ile birlikte bu ülkelerde köklü değişiklikler başlamıştır. Fakat geçiş sürecindeki başarıları dikkate alındığında, bazı ülkeler çok başarılıyken, bazı ülkeler yeterince başarılı olama-

²² Ryan Compton, Daniel Giedeman and Gary Hoover, "Panel Evidence on Economic Freedom and Growth in the United States", *European Journal of Political Economy*, Vol. 27, 2011, p. 423.

²³ Oleh Havrylyshyn and Thomas Wolf, "Determinants of Growth in Transition Economies", *Finance and Development*, 36, 1999, pp. 12-13.

²⁴ Evgeni Peev and Dennis C. Mueller, "Democracy, Economic Freedom and Growth in Transition Economies", *Kyklos*, Vol. 65, No. 3, August 2012, p. 377.

mıştır. Dolayısıyla bu ülkelerin başlangıç şartları ülkelerin geçiş sürecindeki başarısını etkilemiştir.

Bu ülkeler;

- Ekonomik gelişmişlik düzeyi,
- Yapısal ve makroekonomik çarpıklıkların boyutu,
- Sosyalist rejimin geçerli olduğu süre,
- Sosyalist dönemde reformların varlığı ve kapsamı,
- Sosyalist ülkeler arasındaki ticari sisteme entegrasyon ya da Sovyet ekonomisine entegre ve bağımlılık derecesi,
- Ulusal ekonomi içerisinde özel sektörün büyüklüğü,
- Doğal kaynaklara ulaşılabilirlik,
- Reformların başlangıç tarihleri,
- İç ve dış makroekonomik denge,
- Sosyalist sistemin çöküşünden önceki siyasi özgürlüklerin ve demokratik hareketlerin boyutları,
- Bağımsızlık yanlısı ve komünizm karşıtı hareketlerin gücü,
- Etnik homojenlik ya da değişkenlik,
- Devlet yönetiminin kalitesi gibi özellikler açısından farklılıklar göstermektedirler.²⁵

Çalışmada ekonomik serbestleşmenin ölçüsü olarak Heritage Vakfı (The Heritage Foundation)²⁶ tarafından geliştirilen ekonomik özgürlükler indeksi kullanılmıştır. Heritage Vakfı, her yıl ülkelerin ekonomik serbestlik göstergelerine ilişkin verileri yayınlamaktadır. Bu ekonomik serbestleşme göstergeleri; finansal serbestlik, iş yapma serbestliği, kamu büyüklüğü, mali serbestlik, parasal serbestlik, ticaret serbestliği, yatırım serbestliği, yolsuzluğun olmaması, fikri mülkiyet hakkı ve işgücü serbestliği şeklinde sıralanabilir (bkz. Tablo 1).

²⁵ Dabrowski Marek, "Different Strategies of Transition to a Market Economy: How Do They Work in Practice?", *Policy Research Working Paper*, No. 1579, p. 31, 1995, Washington D.C, The World Bank, <http://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/1813-9450-1579>, Erişim: 02.03.2014.

²⁶ Heritage Foundation, <http://www.heritage.org/index/book/chapter-5> Erişim: 02.01.2014.

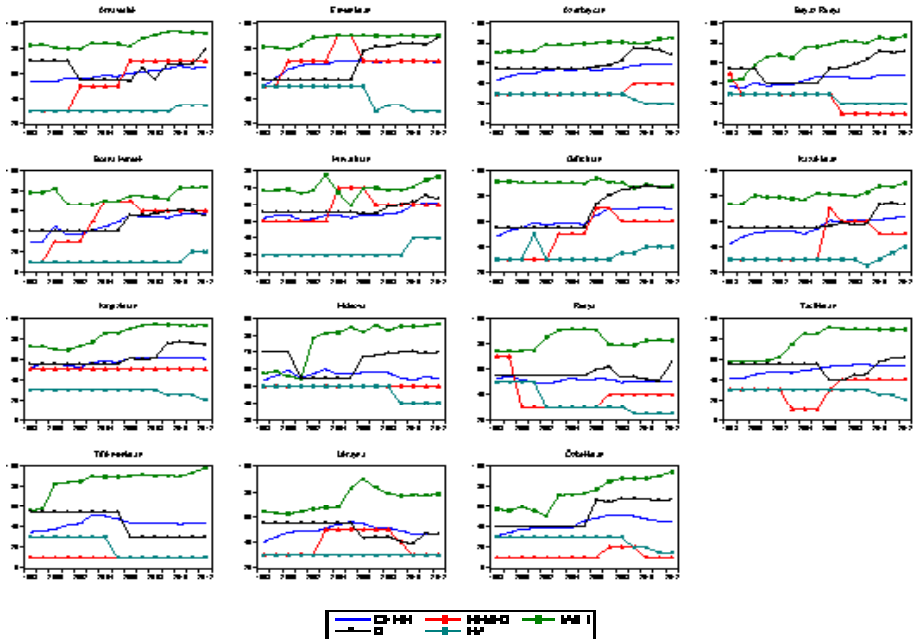
Tablo 1: Ekonomik Serbestleşme Göstergeleri

HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ	Fikri Mülkiyet Hakkı	Mülkiyet ve servet birikimi sağlama yeteneği bir piyasa ekonomisindeki işçiler ve yatırımcılar için önemli bir motivasyon gücü olarak değerlendirilmektedir. Özel mülkiyet haklarının tanınması ve bu hakların hukukun etkin rol üstlenmesi yoluyla güvence altına alınması tam olarak işleyen bir piyasa mekanizmasının hayati önem arz eden özellikleridir. Mülkiyet haklarının güvence altına alınması, girişimci faaliyet yürütmeleri, tasarruf ve uzun dönemli planlar yapmaları konusunda vatandaşları teşvik eder.
	Yolsuzluğun Olmaması	Ekonomik özgürlük bağlamında, yolsuzluk bireysel ya da özel-ilgi gruplarına ait çıkarları ön plana çıkarması nedeniyle ekonomik sistemin bütünlüğünde başarısızlıklara neden olmaktadır. Hükümetin ekonomik ya da politik gücünün konsantrasyonunun doğrudan bir sonucu olarak yolsuzluk; rüşvet, adam kayırma, patronaj, zimmete para geçirme ve gasp gibi çeşitli biçimlerde kendini gösterir.
KAMU BÜYÜKLÜĞÜ	Mali Serbestlik	Mali serbestlik, bireyler ve işletmelerin, gelirlerini ve servetlerini kendi yararları için kullanma ve kontrol etme konularında hükümetin ne kadar serbestlik tanıdığı ölçer. Hükümetler özellikle vergileme yoluyla kendileri için gelir yaratarak ekonomik faaliyetler üzerine mali yükümlülükler getirebilir.
	Kamu Harcamaları	Hükümetin getirmiş olduğu aşırı yükümlülükler hem kamu harcamaları hem de kamu gelirleri yaratılması açısından önemli bir husustur. Kamu harcamaları birçok biçimde yapılabilir. Bazı kamu harcamaları-örneğin, altyapı sağlamak, araştırma yapmak ve beşeri sermayeyi geliştirmek adına yapılan harcamalar- yatırım olarak düşünülmektedir. Aşırı kamu harcaması özel ekonomik faaliyetler üzerinde dışlama etkisine neden olabilir. Bir ekonomi kamu harcaması yoluyla daha hızlı büyüse de, bu ekonomik genişleme, kaynakların piyasada etkin dağılımı ve özel yatırım girişimlerinin bozulması nedeniyle yavaşlama eğilimindedir.
DÜZENLEMELERİN ETKİNLİĞİ	İş Yapma Serbestliği	İş yapma serbestliği, bir bireyin, hükümetin müdahalesi olmaksızın bir iş kurma ve yürütme hakkının olması ile ilgilidir. Hükümet tarafından yapılan düzenlemeler üretim maliyetlerini artırmak suretiyle girişimcilerin piyasada başarılı olmalarını engeller. İşletme verimliliğini ve karlılığını azaltan birçok düzenleme olsa da girişimciliği en çok etkileyen düzenleme yeni işletmelerin lisanslaması ile ilgilidir.
	İşgücü Serbestliği	Bireylerin istedikleri yerde ve istedikleri gibi çalışmalarının yanı sıra çalışma kabiliyetleri de ekonomik özgürlüğün anahtar bileşenlerinden biridir. Aynı şekilde, işletmelerin işçiler ile özgürce sözleşme yapma ve ihtiyaçları olmadığında bazı işçileri işten çıkarma yetenekleri, verimliliğin artırılması ve ekonomik büyümenin sağlanması konularında hayati öneme sahiptir. Herhangi bir piyasanın temel ilkesi gönüllülük esasına dayanan işçi-işveren ilişkisidir.
	Parasal Serbestlik	Parasal serbestlik, fiyatların piyasa belirlendiği ve para politikasının istikrarlı olduğu durumu ifade etmektedir. Girişimci ya da tüketici gibi hareket etmeksizin özgür bireyler değer saklama ve mübadele aracı olarak istikrarlı ve güvenilir bir ulusal paraya ihtiyaç duyarlar. Parasal serbestliği olmadan uzun dönemde değer oluşturmak zordur. Bir ülkenin parası büyük ölçüde hükümetin para politikasına bağlıdır. İstikrarlı bir para politikası uygulandığında, bireyler piyasa fiyatlarına güvenecek ve geleceğe yönelik doğru tahminler yapabileceklerdir.
AÇIK PIYASALAR	Ticaret Serbestliği	Ticaret serbestliği, bir ülkenin diğer ülkelerden serbestçe mal ve hizmet ithal etme ve yurt içindeki vatandaşların uluslararası piyasalarda herhangi bir kısıtlama olmadan, serbestçe alıcı ve satıcı olarak faaliyette bulunma yeteneğine sahip olmasını ifade eder. Burada ticaret kısıtlamaları; tarifeler, ihracat vergileri, ticaret kotaları ya da doğrudan ticaret yasakları şeklinde olabilir.
	Finansal Serbestlik	Erişilebilir ve iyi işleyen bir finansal sistem bireylerin çeşitlendirilmiş yatırım, tasarruf, mevduat ve kredi hizmetlerinden faydalanmasını sağlar. Açık bir bankacılık ortamı, finansman fırsatlarını genişleterek ve girişimciliği teşvik ederek, yatırımcılar ve girişimcilerin yanı sıra firmalar ve hanehalkları arasında en verimli finansal aracılığın oluşmasını sağlar.
	Yatırım Serbestliği	Özgür ve açık bir yatırım ortamı; ekonomik faaliyetin genişletilmesi ve daha fazla verimlilik ve istihdamın sağlanması için maksimum girişimcilik fırsatlarını ve teşviklerini sağlar.

Kaynak: Heritage Foundation (2014a), <http://www.heritage.org/index/book/chapter-5>, Erişim Tarihi: 02.01.2014.

Fikri mülkiyet hakları ile yolsuzluğun olmaması göstergeleri hukukun üstünlüğü; mali serbestlik ve kamu harcamaları kamu büyüklüğü; iş yapma, işgücü serbestliği ve parasal serbestlik düzenlemelerin etkinliği; ticari ve finansal serbestlik ile yatırım serbestliği de açık piyasalar ana başlıkları altında yer almaktadır. Endeks 1 ila 100 arasında bir değer almaktadır. 100'e yaklaştıkça ülkelerin ekonomik serbestleşme göstergeleri bakımından iyi bir performans ortaya koydukları anlaşılmaktadır.

Şekil 1: Geçiş Ülkelerinde Seçilmiş Ekonomik Serbestleşme Göstergeleri'nin Gelişimi

Kaynak: Heritage Foundation (2014b), "Economic Freedom Statistics by Countries, <http://www.heritage.org/index/Download.aspx>, Erişim Tarihi: 02.01.2014.

Şekil 1'de geçiş ülkelerinde seçilmiş ekonomik serbestleşme göstergelerinin 1998-2012 dönemindeki gelişimi yer almaktadır. Genel endeks değerine göre ele alınan dönemde; Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Bosna Hersek ve Gürcistan en fazla gelişme kaydeden ülkeler olarak görülmektedir. Diğer taraftan anılan dönemde mali özgürlükler açısından; Beyaz Rusya, Moldova, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın kayda değer bir sıçrama gerçekleştirdikleri söylenebilir. Geçiş ülkelerinde fikri

mülkiyet özgürlüklerine ait endeks değerlerinin oldukça düşük düzeylerde olduğu hesaba katılırsa-nitekim 1998-2012 döneminde; Danimarka, Almanya, Finlandiya, Japonya ve ABD gibi ülkelerin bu endeks değerleri %80-90 düzeylerinde değişmektedir-ekonomik büyüme sürecinde inovasyon ve girişimcilik yetenekleri konusunda henüz bir uzmanlaşmanın sağlanamadığı yorumu yapılabilir. Ekonomik serbestleşmenin en önemli ayaklarından biri olan finansal serbestleşme alanında; Beyaz Rusya, Türkmenistan, Özbekistan ve Ukrayna (her ne kadar 2002-2008 döneminde ciddi bir gelişme kaydetse de) düşük performans gösteren ülkeler olarak sıralanabilir. Finansal serbestleşme konusunda; Arnavutluk, Gürcistan ve Kazakistan'ın kayda değer bir mesafe kat ettikleri görülmektedir. Son olarak iş yapma serbestliği ele alındığında; Ermenistan, Beyaz Rusya, Gürcistan ve Özbekistan'ın iyi performans gösterdikleri söylenebilir. Bu durum söz konusu ülkelerde girişimcilerin iş yapma maliyetlerini artırmaktan çok iş yapmalarını kolaylaştıracak düzenlemelerin yapıldığını göstermektedir.

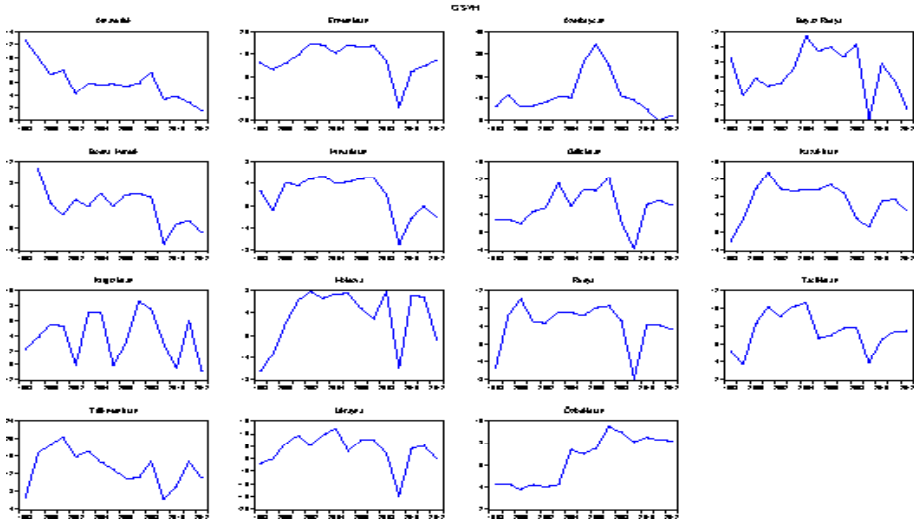
Eski Sovyet sisteminin çökmesi bu ülkelerde mevcut ekonomik yapının değişmesine ve bu sistemin kurumsal alt yapısının yok olmasına neden olmuştur. Ancak, bu yıkımla beraber yeni yapıların oluşması süreci her ülkede aynı hızda gerçekleşmemiştir. Coğrafi yakınlık ve kültürel benzeşmenin sağladığı avantajlarla Batı Avrupa ülkelerinin yoğun ve aktif müdahaleleri ile Orta Avrupa ülkelerinde bu süreç çok hızlı yaşanmıştır. Buna karşılık, Sovyetler Birliği döneminde sınırlı sayıdaki alanda uzmanlaşarak ekonomik gelişmelerini devam ettiren Orta Asya ülkelerinde ise bu çözümler ve değişim süreci daha yavaş işlemiştir. Bu farklılıklar, genel ekonomik performans üzerinde de farklı sonuçlara yol açmıştır.²⁷

Geçiş ülkelerinde GSYH'nin gelişiminin yer aldığı Şekil 2'den de görülebileceği gibi, 1998-2012 döneminde GSYH oldukça dalgalı bir eğilim göstermiştir. 2008 yılında patlak veren ve sonrasında büyük bir durgunluğa dönüşen Küresel Finans Krizinin geçiş ülkelerini belirgin bir oranda etkilediği söylenebilir. Diğer taraftan krizin yıkıcı etkilerinin görüldüğü 2009 yılında; Arnavutluk, Azerbaycan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'da negatif bir büyümenin görülmemesi-sadece büyüme hızının yavaşlaması-dikkati çekmektedir. Bu süreçte Azerbaycan doğal kaynak zenginliğinin ve önceki yıllarda gerçekleştirmiş olduğu yüksek büyüme oranlarının beraberinde

²⁷ Fatma Doğruel ve A. Suut Doğruel, "Karadeniz Çevresi Ülkelerde Geçiş Dönemi ve Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme, *Türkiye Ekonomi Kurumu*, tartışma metni, 2012/94, <http://www.tek.org.tr/dosyalar/zonguldak5.pdf>, Erişim: 02.03.2014.

getirdiği avantajlardan yararlanırken, Arnavutluk, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan hem ekonomilerinin küçük olması, hem de özgürlük endeksi değerlerinden de anlaşılacağı üzere dünya piyasalarına yeterince entegre olmamaları nedeniyle krizden önemli ölçüde etkilenmemişlerdir.

Şekil 2: Geçiş Ülkelerinde GSYH'nin Gelişimi

Kaynak: World Bank, World Databank, World Development Indicators & Global Development Finance, <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>. Erişim Tarihi: 02.01.2014.

4. Veri Seti ve Yöntem

Ekonomik serbestleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi test etmek üzere on beş geçiş ülkesi²⁸ analize dâhil edilmiştir. Analizde; Açık Piyasaları, Kamu Büyüklüğünü, Düzenlemelerin Etkinliğini ve Hukukun Üstünlüğünü temsilen sırasıyla; Finansal Serbestlik (FİNANS), Mali Serbestlik (MALİ), Fikri Mülkiyet Hakları (FM) ve İş Yapma Serbestliği (İŞ) değişkenleri kullanılmıştır. Bu değişkenler ekonomik serbestleşme göstergeleri, GSYH ise ekonomik büyüme göstergesi olarak ele alınmıştır. Ekonomik serbestleşme göstergeleri Heritage Vakfı, GSYH verileri Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri (World Bank Development Indicators-W-

²⁸ Bu ülkeler; Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Bosna Hersek, Hırvatistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna ve Özbekistan'dır.

DI Online)²⁹ veri tabanından alınmıştır. Çalışmada ekonomik serbestleşme ve ekonomik büyüme ilişkisinin tahmin edilmesinde Panel Vektör Hata Düzeltme Modelleri (Ortalama Grup Tahmincisi-Mean Group Estimator-MGE ve Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi-Pooled Mean Group Estimator-PMGE) kullanılmıştır. Hata düzeltme modelleri yoluyla değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkiler tahmin edilmiştir.

Tamamen heterojen katsayı modelinde ülkeler arasındaki parametreler kısıtlanmamakta ve katsayılar ülkeden ülkeye değişiklik arz edecek şekilde tahmin edilmektedir. MGE olarak bilinen bu yöntemde, ülkeler-arası boyut büyük olduğu zaman, ülkeler arasındaki kısa ve uzun dönemli katsayılar, bireysel ülke katsayılarının ağırlıklandırılmamış ortalaması alınarak tutarlı bir şekilde tahmin edilebilir. Diğer taraftan havuzlanmış tahminci (tamamen homojen katsayı modeli) katsayıların ve sabitlerin ülkeler arasında eşit olmasını gerektirir. PMG tahmincisi, ülkeler arasında aynı olması için uzun dönem katsayılarını kısıtlamakta iken, kısa dönem katsayılarının ülkeye özgü olmasını sağlamaktadır. Bu tahminci aynı zamanda bireysel ülke katsayılarının ağırlıklandırılmamış ortalamasını alarak ülkeler arasında kısa dönem katsayılarının ortalamasına ilişkin tutarlı tahminler üretir. PMG sürecinde uzun dönem katsayıları maksimum olabilirlik yöntemi yoluyla tahmin edilir. Kısa dönem katsayıları (uyum hızı dâhil), ülkeye özgü sabitler ve ülkeye özgü hata varyansları önceden elde edilen uzun dönem katsayıları kullanılarak maksimum olabilirlik yöntemi yoluyla bulunur.

PMG ve MG tahmincilerinin asimptotik özellikleri kıyaslandığında, tutarlılık ve etkinlik konularında farklılıkların olduğu görülmektedir. Eğer uzun dönem katsayıları ülkeler arasında eşitse, MG tahmincisi tutarlı iken, PMG tahmincisi hem etkin hem de tutarlı olmaktadır. Tam tersi durumda yani uzun dönem katsayıları ülkeler arasında eşit olmadığı zaman, MG tahmincisi ülkeler arasındaki uzun dönem katsayılarının ortalamasının tahmininde tutarlılığını korurken, PMG tahminleri tutarsız olmaktadır. PMG tahmincisinin MG tahmincisinden bir diğer farkı ise katsayıların tahmininde hem havuzlamayı hem de ortalamayı dikkate almasıdır.³⁰

²⁹ World Bank Development Indicators-WDI Online, <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>, Erişim: 02.01.2014.

³⁰ Megumi, Kubota, "Real Exchange Rate Misalignments: Theoretical Modelling and Empirical Evidence", *Discussion Papers*, Department of Economics and Related Studies, University of York, 2009.

Uzun ve kısa dönem ilişkilerinin tahmin edilmesinde Pesaran vd., tarafından geliştirilen panel vektör hata düzeltme modeli şu şekilde formüle edilmektedir:³¹

$$\Delta y_{it} = \phi_i y_{i,t-1} + \beta_i' x_{it} + \sum_{j=1}^{p-1} \lambda_{ij}^* \Delta y_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \delta_{ij}^* \Delta x_{i,t-j} + \mu_i + \varepsilon_{it}$$

$$i = 1, 2, \dots, p-1 \text{ ve } t = 1, 2, \dots, T,$$

$$\phi_i = -\left(1 - \sum_{j=1}^p \lambda_{ij}\right), \quad \delta_{ij}^* = \sum_{m=j+1}^q \delta_{im,j}, \quad j = 1, 2, \dots, q-1$$

Yukarıdaki eşitliklerde x_{it} ($k \times 1$) x_{it} ($k \times 1$) her bir i grubu için açıklayıcı değişkenler vektörünü, μ_i sabit etkileri, λ_{ij} gecikmeli bağımlı değişkenin katsayılarını (scalars), $\delta_{i,j}$ ($k \times 1$) $\delta_{i,j}$ ($k \times 1$) katsayı vektörlerini, ϕ_i hata düzeltme parametresini, i indisi ülke sayısını, t zamanı, q optimal gecikme uzunluğunu, ε_{it} ise hata terimini göstermektedir. Hata düzeltme parametresinin negatif değerli ve istatistiksel olarak anlamlı olması eşbütünleşik seriler arasındaki kısa dönemli sapmaların uzun dönemde ortadan kalkacağını ve serilerin uzun dönemde dengeye geleceğini göstermektedir.

Bu eşitliklerden hareketle iktisadi büyüme-ekonomik özgürlük ilişkisinin analizinde kullanılacak model şu şekilde formüle edilebilir:

$$\begin{aligned} \Delta gsyh_{it} = & \phi_i \varepsilon_{it-1} + \beta_{i1}' finans + \beta_{i2}' mali_{it} + \beta_{i2}' is_{it} + \beta_{i2}' fm_{it} + \sum_{j=1}^{p-1} \lambda_{i,j} \Delta gsyh_{it-1} \\ & + \sum_{j=0}^{q-1} \delta_{i,j} \Delta finans_{it-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \delta_{i,j} \Delta mali_{it-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \delta_{i,j} \Delta is_{it-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \delta_{i,j} \Delta fm_{it-j} + u_{it} \end{aligned}$$

5. Ampirik Sonuçlar

Geçiş ülkelerinde ekonomik serbestleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ele alındığı bu çalışmada, 1998-2012 dönemine ait verilerden hareketle dinamik panel veri yöntemi kullanılarak analizler yapılmıştır.

³¹ Hashem, Pesaran, Yongcheol, Shin and Ron P. Smith, "Pooled Mean Group Estimation of Dynamic Heterogeneous Panels", *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 94, 1999.

Kullanılan veri setine ilişkin tanımlayıcı istatistiklerin yer aldığı Tablo 2’den de takip edilebileceği gibi, 1998-2012 dönemine ilişkin geçiş ülkelelerinde GSYH’deki artış oranı ortalama %6,19 olarak gerçekleşmiştir.

Aynı dönemde söz konusu ülkelerin ekonomik serbestleşme göstergelerinden ortalama olarak en yüksek endeks değerine sahip değişken %79 ile mali serbestlik olurken, bu değişkeni iş yapma serbestliği izlemektedir. Veri setine ait çarpıklık değerlerine göre ele alınan değişkenlerin-çarpıklık değerleri pozitif olduğu için-dağılımlarının sağa çarpık olduğu söylenebilir. Basıklık değerleri incelendiğinde, değişkenlerin dağılımının-basıklık değerleri üçten küçük olduğu için normale göre dik olmadığı görülmektedir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	GSYH	FİNANS	MALİ	İŞ	FM
Ortalama	6,189353	40,71429	79,34598	57,38214	30,06696
Medyan	6,124000	40,00000	81,35000	55,00000	30,00000
Maksimum	34,50000	90,00000	98,40000	87,90000	50,00000
Minimum	-14,80000	10,00000	43,40000	30,00000	10,00000
Std, Hata	5,554434	19,53331	10,85289	11,89182	9,824467
Basıklık	0,411268	-0,009895	-0,834247	0,207310	0,116361
Çarpıklık	7,849765	2,184014	3,158324	3,398638	3,658195
Jarque-Bera	225,8367	6,218093	26,21676	3,087678	4,548880
Olasılık	0,000000	0,044644	0,000002	0,213560	0,102855
Toplam	1386,415	9120,000	17773,50	12853,60	6735,000
Top, Hata Kareleri	6879,938	85085,71	26266,10	31535,65	21524,00
Gözlem	224	224	224	224	224

Çalışmada serilerin durağanlığının sınanmasında; Levin, Lin&Chu (LLC), Im, Pesaran ve Shin (IPS), Fisher Tipi Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Breitung (BR) testleri kullanılmıştır. Testlerin sonuçları Tablo 3’te görüldüğü gibidir. Buna göre, çalışmada kullanılan serilerden GSYH değişkeni durağan iken, FİNANS, MALİ, İŞ ve FM değişkenleri orijinal düzeylerinde durağan (FİNANS ve MALİ değişkenleri LLC testinin sabitli ve sabitli-trendli durumlarında durağan çıkmıştır) değildir. Bu seriler, birinci farkları alınarak durağan hale getirilmiştir.

Tablo 3: Birim Kök Analizi*

Birim Kök Testi	LLC				IPS				ADF				BR	
	Sabitli		Sabitli ve Trendli		Sabitli		Sabitli ve Trendli		Sabitli		Sabitli ve Trendli		Sabitli ve Trendli	
	İst**	Olasılık	İst**	Olasılık	İst**	Olasılık	İst**	Olasılık	İst**	Olasılık	İst**	Olasılık	İst**	Olasılık
GSYH	-5,53	0,000	-6,57	0,000	-4,41	0,000	-2,99	0,000	69,81	0,000	53,75	0,000	-3,65	0,000
FİNANS	-2,61	0,004	-1,86	0,031	-0,70	0,239	0,25	0,600	25,19	0,3955	20,51	0,667	-1,24	0,106
MALİ	-2,65	0,004	-2,84	0,002	-0,34	0,365	-0,23	0,407	29,99	0,466	27,9	0,573	-2,13	0,01
İŞ	2,85	0,99	1,45	0,92	5,75	1,000	4,41	1,000	12,58	0,997	14,97	0,989	2,39	0,99
FM	1,72	0,95	0,26	0,606	2,03	0,97	1,08	0,861	20,15	0,45	19,68	0,86	3,43	0,99
BİRİNCİ FARKLAR														
FİNANS	-7,13	0,000	-8,27	0,000	-6,03	0,000	-4,91	0,000	62,45	0,000	60,64	0,000	-7,53	0,000
MALİ	-9,44	0,000	-10,7	0,000	-7,53	0,000	-6,16	0,000	108,5	0,000	88,9	0,000	-9,15	0,000
İŞ	-5,26	0,000	-9,58	0,000	-3,55	0,000	-4,44	0,000	80,74	0,000	68,7	0,000	-3,43	0,000
FM	-5,30	0,000	-10,1	0,000	-5,15	0,000	-4,55	0,000	45,4	0,000	73,13	0,000	-5,55	0,000

*= Gecikme uzunluğunun seçiminde Schwarz kriteri göz önüne alınmıştır.

**= İstatistik değeri

Birinci farkları alınarak durağan duruma getirilen seriler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisinin sonuçları Tablo 4'te görüldüğü gibidir. Buna göre gerek sabitli gerekse de sabitli ve trendli durumlarda Pedroni eş-bütünleşme testlerinin yedi tanesinden dört tanesine ve sadece sabitli durumda yapılabilen Kao testine göre seriler arasında eş-bütünleşme yani uzun dönemli bir ilişki vardır.

Tablo 4: Panel Eş-bütünleşme (Pedroni) Testi^a

Sabit/Sabitli-Trendli Durumlar	Sabitli		Sabitli ve Trendli		
	İstatistikler	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Panel v-İstatistiği		-3,16	0,9992	-4,63	1,000
Panel rho- İstatistiği		0,57	0,7162	2,04	0,9796
Panel PP- İstatistiği		-6,51	0,0000	-10,6	0,0000
Panel ADF- İstatistiği		-5,98	0,0000	-7,35	0,0000
		İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Group rho- İstatistiği		1,95	0,9750	3,23	0,9994
Group PP- İstatistiği		-8,92	0,0000	-13,71	0,0000
Group ADF- İstatistiği		-5,26	0,0000	-6,69	0,0000
KAO Testi		-4,05	0,0000	-	-

a= Gecikme uzunluğunun seçiminde Schwarz kriteri göz önüne alınmıştır.

Seriler arasında uzun dönemli bir ilişki tespit ettikten sonra hem uzun, hem de kısa dönem ilişkilerinin yönünü ve katsayılarını Vektör Hata Düzeltme Modeli çerçevesinde PMGE ve MGE tahmincilerini kullanarak hesaplamak mümkündür.

GSYH ile açıklayıcı değişkenler arasındaki ilişki PMG ve MG tahmincileri ile test edilmiştir. Bu tahmincilerden hangisinin daha iyi sonuçlar ürettiğini görmek için Hausman testi (uzun dönem homojenliğinin testi) yapılmıştır. Hausman testinin sonuçlarının yer aldığı Tablo 5'ten de görüldüğü üzere ki-kare değeri anlamlı değildir ve H_0 hipotezi reddedilememiştir. Yani PMG tahmincisi daha doğru sonuçlar üretmektedir ve uzun dönem parametreleri homojendir, bir başka ifadeyle, bu parametreler birimden birime değişmemektedir. Diğer taraftan, hata düzeltme parametresi (errorcorrection-ec) anlamlıdır-bu parametrenin sıfırdan küçük olması anlamlı olduğunu göstermektedir- ve iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişki vardır. Hata düzeltme parametresi aynı zamanda serilerin durağan olmamasından kaynaklanan kısa dönem sapmalarının bir sonraki dönemde dengeye gelme hızını ortaya koymaktadır.

Bu duruma uygun olarak, bir dönemde oluşan dengesizliklerin yaklaşık %62'si bir sonraki dönemde düzelecek ve uzun dönem dengesine yaklaşılması sağlanacaktır. Bununla birlikte MALİ, İŞ ve FM değişkenlerinin uzun dönem parametreleri (sırasıyla 0,17; 0,07 ve 0,26) anlamlı ve işaretleri beklentiler doğrultusunda pozitifdir. Diğer taraftan FİNANS değişkeninin uzun dönem parametresi anlamlı ancak işareti beklentiler doğrultusunda değildir. Açıklayıcı değişkenlerin kısa dönem parametrelerine bakıldığında sadece FİNANS ve MALİ (sırasıyla, 0,15 ve 0,12) değişkenlerinin anlamlı ve işaretlerinin pozitif olduğu görülmektedir. FİNANS değişkeninin uzun dönemde işaretinin beklentiler yönünde olmayıp kısa dönemde beklentiler doğrultusunda (pozitif) olmasının arkasında sermaye hareketlerinin oynaklığının olduğu söylenebilir. Uzun dönemde mali özgürlükler, iş yapma ve fikri mülkiyet özgürlüğü oranlarındaki %1'lik artış, GSYH'yi yaklaşık olarak %0,17; %0,07 ve %0,26 oranında artıracaktır. Kısa dönemde ise finansal ve mali özgürlüklerdeki %1'lik bir artışın GSYH'yi sırasıyla yaklaşık olarak %0,15 ve %0,12 oranında artırdığı görülmektedir. İş yapma ve fikri mülkiyet özgürlüğünün GSYH'yi pozitif etkilemesi, girişimciliğin ve inovasyonun bu süreçteki önemini ortaya koymaktadır.

Tablo 5: PMG ve Hausman Test Sonuçları

Gözlem Sayısı: 209	Grup Sayısı: 15	Grup Başına Düşen Gözlem Sayısı: minimum: 13, ortalama:13,9; maksimum: 14		Log Olasılık:-496,1057		
D, GSYH	KATSAYI	STANDART HATA	z İSTATİSTİĞİ	P > z	%95 GÜVEN ARALIĞI	
Uzun Dönem ec	-0,1822489	0,0279666	-6,52	0,000	-0,2370625	-0,1274353
FİNANS						
MALİ	0,1781239	0,0092205	19,32	0,000	0,160052	0,1961958
İŞ	0,0694678	0,0111172	6,25	0,000	0,0476784	0,0912571
FM	0,2626107	0,0236225	11,12	0,000	0,2163114	0,3089099
Kısa Dönem ec	-0,6252433	0,1166884	-5,36	0,000	-0,8539483	-0,3965382
FİNANS D1,	0,1498229	0,0692032	2,16	0,030	0,0141872	0,2854587
MALİ D1,	0,1182468	0,0659402	1,79**	0,073	-0,0109937	0,2474873
İŞ D1,	-0,0555331	0,0544029	-1,02*	0,307	-0,1621607	0,0510946
FM D1,	0,1642257	0,1227093	1,34*	0,181	-0,0762802	0,4047315
sabit	-8,21745	1,592698	-5,16	0,000	-11,33908	-5,095819
HAUSMAN TESTİ						
Katsayılar						
	(b) mg-ortalama	(B) pmg-havuzlanmış	(b-B) fark	Sqrt (diag (V_b-V_B))		
FİNANS	0,05287	-0,1822489	0,2351188	0,0592097		
MALİ	0,5208047	0,1781239	0,3426808	0,4333028		
İŞ	-4,397124	0,0694678	-4,466591	3,936629		
FM	-7,312299	0,2626107	-7,574909	7,232841		
chi ² (4) = (b-B)'[(V_b-V_B) ⁻¹](b-B) = 3,19 Prob>chi ² = 0,5263						

*= Katsayı anlamsızdır. **= Katsayı %10 düzeyinde anlamlı kabul edilmiştir.

Birim etkileri açısından; Arnavutluk, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Türkmenistan, Ukrayna ve Özbekistan'ın hata düzeltme parametrelerine ait katsayılar anlamlıdır (bkz Tablo 6). Bu yüzden söz konusu ülkelerde ekonomik serbestleşme ile GSYH arasında uzun dönemli ilişki vardır.

Tablo 6: Uzun Dönemde Birim Etkilerinin Anlamlı Olduğu Ülkeler

Ülkeler/ Değişkenler/ İstatistikler	ec (hata düzeltilme katsayısı)		FİNANS		MALİ		İŞ		FM		sabit	
	Katsayı	(z) ist**	Katsayı	(z) ist**	Katsayı	(z) ist**	Katsayı	(z) ist**	Katsayı	(z) ist**	Katsayı	(z) ist**
Arnavutluk	-0,364	-1,63*	0,0008	0,01	0,362	1,91*	-0,076	-1,13	0,116	0,36	-5,174	-1,89*
Ermenistan	-0,597	-2,34	0,037	0,14	0,652	0,67	0,031	0,08	-0,347	-1,10	-7,47	-1,84*
Azerbaycan	-0,266	-0,91	0,938	0,51	-0,184	-0,19	-0,549	-0,41	1,014	0,73	-1,438	-0,47
Beyaz Rusya	-0,275	-1,12	0,111	0,58	0,416	2,09*	0,111	0,74	-0,153	-0,32	-5,220	0,120
Bosna Hersek	-0,236	-1,07	-0,0328	-0,34	0,183	1,17	0,144	0,73	-0,0126	-0,04	-2,337	-1,40
Hırvatistan	-0,134	-0,64	0,0154	0,10	0,076	0,42	-0,312	-0,61	0,399	1,01	-2,08	-0,85
Gürcistan	-0,385	-1,86*	0,30	1,99	0,363	0,56	-0,149	-0,53	-0,018	-0,14	-5,76	-1,55
Kazakistan	-0,541	-3,61	0,111	2,00	-0,004	-0,02	0,314	1,94*	-0,227	-0,90	-6,16	-3,55
Kırgızistan	-0,796	-3,12	(dışlanmış-omitted)	0,093	0,093	0,34	-0,022	-0,09	0,932	1,60*	-10,3	-2,84
Moldova	-0,857	-4,70	(dışlanmış-omitted)	0,0498	0,0498	0,42	-0,274	-1,96*	1,114	3,77	-14,2	-3,98
Rusya	-0,1400	-5,93	0,0342	0,43	0,346	-1,28	-0,094	-0,54	0,0243	0,12	-21,2	-5,28
Tacikistan	-0,0006	-0,00	0,0586	0,50	0,144	0,70	0,117	0,64	-0,195	-0,52	-0,411	-0,13
Türkmenistan	-0,1397	-5,60	(dışlanmış-omitted)	0,0777	0,0777	0,77	-0,0319	-0,30	-0,0698	-0,53	-11,35	-4,35
Ukrayna	-0,936	-3,92	0,575	2,27	0,0390	0,13	0,355	0,09	(dışlanmış-omitted)		-12,4	-3,43
Özbekistan	-0,1186	-15,98	0,097	5,72	-0,154	-12,27	-0,077	-5,70	-0,114	-3,57	-17,55	-13,28

* = Katsayı %10 düzeyinde anlamlı kabul edilmiştir.

** = İstatistik değeri

6. Sonuç ve Değerlendirme

Eski Sovyet sisteminin çökmesi bu ülkelerde mevcut ekonomik yapının değişmesine ve bu sistemin kurumsal alt yapısının yok olmasına neden olmuştur. Çalışmada, geçiş ülkelerinin Sovyet sisteminin çöküşünden sonra girdikleri dönüşüm ve dünya ekonomisi ile bütünleşme süreciyle birlikte ortaya çıkan ekonomik serbestleşmenin ekonomik büyümeyle olan ilişkisi incelenmiştir.

Ekonomik serbestleşmenin çeşitli göstergeleri mevcut olmasına karşın, bu çalışmada Heritage Vakfı'nın düzenli olarak yayınladığı ekonomik özgürlükler endeksinin alt kalemlerini oluşturan dört değişken dikkate alınmıştır. Çalışmada ekonomik serbestleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki panel vektör hata düzeltme yöntemi kullanılarak 15 geçiş ülkesi ekonomisi üzerinde 1998-2012 dönemi için test edilmiştir.

Tahmin sonuçlarına göre, uzun dönem hata parametresi negatif bulunduğu için, geçiş ülkelerinde ekonomik serbestleşme ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki vardır. Buna göre, bir dönemde oluşan dengesizliklerin yaklaşık %62'si bir sonraki dönemde düzelecek ve uzun dönem dengesine yaklaşması sağlanacaktır. Ekonomik büyümeyi açıklamada ekonomik serbestleşme göstergelerinden; mali serbestlik, iş yapma özgürlüğü ve fikri mülkiyet hakkı değişkenlerinin uzun dönem hata parametreleri (sırasıyla 0,17; 0,07 ve 0,26) anlamlı ve işareti beklentiler doğrultusunda pozitifdir. Finansal serbestleşme değişkeninin ise uzun dönem hata parametresi anlamlıdır, ancak işareti beklentiler ile örtüşmemektedir. Diğer taraftan kısa dönemde finansal ve mali serbestlik göstergelerinin katsayıları anlamlı ve işaretleri de beklentiler doğrultusunda pozitif çıkmıştır. Buna göre kısa dönemde finansal ve mali özgürlüklerdeki %1'lik bir artışın GSYH'yi sırasıyla yaklaşık olarak %0,15 ve %0,12 oranında artırdığı sonucuna varılmıştır.

Tahmin sonuçlarının da işaret ettiği gibi, ekonomik serbestleşmenin (gerek reel, gerekse de finansal sektörlerde) ekonomik büyümeyi pozitif etkilemesi, geçiş ülkelerinde serbestleşmenin ekonomik büyümenin önemli bir gücü olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Aslan, Özgür ve İsmail Küçükaksoy. “Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, S. 4, 2006, s. 12-28.
- Balassa, Bela. “Exports and Economic Growth: Further Evidence”, *Journal of Economic Developments*, Vol. 5, 1978, pp. 181-189.
- Barlow, David. “Growth in Transition Economies: A Trade Policy Perspective”, *Economics of Transition*, Vol. 14, 2006, pp. 505-515.
- Compton, Ryan, Daniel Giedeman and Gary Hoover. “Panel Evidence on Economic Freedom and Growth in the United States”, *European Journal of Political Economy*, Vol. 27, 2011, pp. 423-435.
- Dabrowski, Marek. “Different Strategies of Transition to a Market Economy: How Do They Work in Practice?”, *Policy Research Working Paper*, No. 1579, pp. 1-38, 1995, Washington D.C, The World Bank, <http://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/1813-9450-1579>, Erişim: 02.03.2014.
- De Melo, Martha, Cevdet Denizer and Alan Gelb. “Patterns of Transition from Plan to Market,” *World Bank Economic Review* 10 (3), September 1996, pp. 397-424.
- Demir, Osman, Aziz Kutlar ve Adem Üzümcü. “Dış Ticaret ve Beşeri Sermayenin Büyümedeki Rolü: Türkiye Örneği”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 1, 2005, s. 180-196.
- Doğruel, Fatma ve A. Suut Doğruel. “Karadeniz Çevresi Ülkelerde Geçiş Dönemi ve Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme”, *Türkiye Ekonomi Kurumu*, tartışma metni 2012/94 <http://www.tek.org.tr/dosyalar/zonguldak5.pdf>, Erişim: 02.03.2014.
- Emery, Robert F. “The Relation of Exports and Economic Growth”, *Kyklos*, Vol. 20, No. 4, 1967, pp. 470-486.
- Emsen, Ö. Selçuk ve M. Kemal Değer. “Ticari ve Siyasal Liberalizasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Geçiş Ekonomileri Deneyimi”, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. 21, S. 2, Haziran 2007, s. 161-195.
- Fischer, Stanley, Ratna Sahay and Carlos A Vegh. “Stabilization and Growth in Transition Economies: The Early Experiences” *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 10, 1996, pp.45-66.
- Havrylyshyn, Oleh and Thomas Wolf. “Determinants of Growth in Transition Economies”, *Finance and Development*, 1999, pp. 12–19.

- Havrylyshyn, Oleh, Izvorski Ivailo and Rooden Ronvan. "Recovery and Growth in Transition Economies 1990-97: A Stylized Regression Analysis", *IMF Working Paper* WP/98/141, 1998, pp. 1-37.
- Heritage Foundation. <http://www.heritage.org/index/book/chapter-5>, (2014a), Erişim: 02.01.2014.
- Heritage Foundation. "Economic Freedom Statistics by Countries", <http://www.heritage.org/index/Download.aspx>, (2014b), Erişim: 02.01.2014.
- Karagöz, Kadir ve Murat Karagöz. "Yolsuzluk, Ekonomik Büyüme ve Kamu Harcamaları: Türkiye için Ampirik Bir Analiz", *Sayıştay Dergisi*, 76, 2010, s.2-5.
- Kubota, Megumi. "Real Exchange Rate Misalignments: Theoretical Modelling and Empirical Evidence", *Discussion Papers, Department of Economics and Related Studies*, University of York, Heslington, 2009.
- Kurt, Serdar ve Metin Berber. "Türkiye'de Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 2, 2008, s. 57-80.
- Levine, Ross and Renelt David. "A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions", *Policy, Research and External Affairs Working Paper Series*, No: 609, 1991, http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/1991/03/01/000009265_39610101002745/Rendered/PDF/multi0page.pdf, Erişim: 04.01.2014.
- McGee, Robert W. "Fiscal Freedom in Transition Economies and the OECD: A Comparative Study", *Andreas School of Business Working Paper Series*, 2007, file:///C:/Users/IIBF-N75-01/Downloads/SS-RN-id1019120%20(1).pdf, Erişim: 04.02.2014.
- McKinnon, Ronald I. *Money and Capital in Economic Development*, Washington, D.C., The Brookings Institution, 1973.
- Onur, Sara. "Finansal Liberalizasyon ve GSMH Büyümesi Arasındaki İlişki", *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, 2005, s. 127-152.
- Peev, Evgeni and Dennis C. Mueller. "Democracy, Economic Freedom and Growth in Transition Economies", *Kyklos*, Vol. 65, No. 3, August 2012, pp.371-407
- Pesaran, Hashem, Yongcheol Shin and Ron P. Smith. "Pooled Mean Group Estimation of Dynamic Heterogeneous Panels", *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 94, 1999, pp. 621-634.

- Radulescu, Roxana and David Barlow. "The Relationship Between Policies and Growth in Transition Countries", *Economics of Transition*, 10(3), 2002, pp.719–745.
- Sachs, Jeffrey and Andrew Warner. "Economic Reform and the Process of Global Integration", *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 1, 1995, pp. 1-118.
- Savaş, Vural Fuat. "*Dünya Ekonomi Sistemi*", Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Swaleheen, Mushfiq and Dean Stansel. "Economic Freedom, Corruption and Growth", *Cato Journal*, Vol. 27, No. 3, 2007, pp. 343-358.
- Türker, Oğuzhan. "Ekonomik Serbestleşme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi", *I. Uluslararası Davraz Kongresi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 24-27 Eylül 2009.
- Utkulu, Utku ve Hakan Kahyaoğlu. "Ticari ve Finansal Açıklık Türkiye’de Büyümeyi Ne Yönde Etkiledi?", *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, 2005/13, <http://www.tek.org.tr/dosyalar/Utkulu-2005.pdf>, s. 1-31, Erişim: 02.03.2013.
- Yapraklı, Sevdâ. "Ticari ve Finansal Dışa Açıklık ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, S. 5, 2007, s. 67-89.
- World Bank Development Indicators-WDI Online, <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>, Erişim: 02.01.2014.

Kriz Durumunda Değişim Mühendisliğinden Yararlanma Üzerine Bir Uygulama

Farhod SAFAROV¹

Öz

Makalede, değişim mühendisliğinin antikorizli dönem yönetiminde tuttuğu yeri, onun günümüz koşullarındaki önemi ve çağdaş veri teknolojisinin değişim mühendisliğindeki yeri meseleleri ele alınmıştır. “Reengineering” kavramı 20.yüzyılın 80’li yıllarında Michael Hammer ve James Champy’ler tarafından bilime kazandırılmış olup şirket faaliyetini kökünden değiştirme ve onu yeniden yapılandırmayı ifade eder. Makalede söz konusu teori hakkında kısaca bilgi sunulmuş, özellikleri, gerçekleştirme şekli ve ondan alınacak sonuçlar üzerinde durulmuştur. İçinde bulunduğumuz ekonomik durum, dünya malî ve ekonomik krizinin sonuçları, söz konusu krizin ülke ekonomisine etkisini en aza indirme meselelerine değinilerek değişim mühendisliğinin önemi vurgulanmıştır. Son on yıl genel planda piyasa ekonomisine geçen ülkelerde hizmet sektörünün gittikçe canlandığı görülmektedir. Gelişmiş ülkelerin gayrisafi gelirinin %60-70’i bu sektöre aittir. Hizmet sektöründeki bu değişimler millî ekonomide auditorluk, reklam, konsalting, koruma, rieltorluk gibi yeni piyasa segmenlerini ortaya çıkarmıştır. Sovyet döneminden sonraki yıllarda değişim mühendisliği hizmeti de yeniden yapılandırılarak ihtiyaç duyulan alanlarından biri olmuştur. Makalede değişim mühendisliğinin olumlu etkileri ile birlikte hizmet sunan şirketlerde değişim mühendisliğinden yararlanmanın olumlu yanları analiz edilmiştir. Örnek olarak Semerkant vilayetinde faaliyette bulunan değerlendirme kurumları ile birlikte Diler Sermaye AŞ faaliyeti incelenmiştir. Diler Sermaye AŞ için elverişli olan biznes süreçler tespit edilerek onları yeniden yapılandırma yolları verimlilik açısından değerlendirilmiştir. Söz konusu süreçler “Emirnameyi resmi kayda geçirme ve aktarma”, “Emirnameleri hazırlama ve yerine getirme” ve “Biznesi değerlendirmeye yönelik hizmet sunma” olarak belirlenmiştir. Esas itibarıyla haber teknolojisi, yönetim biçimleri, maddî ve malî akımların kontrolü, düzensel, malî ve vergi menajmenti, giderler ve personelin idaresi gibi süreçleri temelden değiştirerek verimliliği sağlama konusuna dikkat edilmiştir. Özellikle söz konusu alanların değişimi somut bir şirket örneğinde ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: *Antikorizli yönetim, haber, bilgi deposu, ticarî faaliyet, yeniden tasarlama, krizli durum, hizmet verme, geleneksel yaklaşım*

¹ Semerkand Ekonomi ve Hizmet Enstitüsü, Ekonomi ve Yönetim Fakültesi İstatistik Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, farhod_s@hotmail.com

Benefiting from an Application on the Case of Crisis Reengineering

Abstract

This article is dedicated on business-process reengineering in anticrisis condition leading sphere, the role of reengineering in this position, the major problems and role of modern ICT (Information and communication technologies) in it. The term “reengineering” was taken to subject by Michael Hammer and James Champy in 1980s. It represents revolutionary changes in the activity of company and rebuilt its business at all. Reengineering theory underlines that, reengineering implies the fundamental rethinking and radical redesign of business processes to achieve dramatic improvements in critical contemporary modern measures of performance, such as cost, quality, service, and speed. Also there are information about developing of theory, positive and negative sides, functions, basic terms and results. Also, it is important to mention about nowadays economical situation, consequences of world financial-economic crisis, its impact and threats on our economy, reducing negative consequences, the role and importance of reengineering in business. Last decade has shown increase in countries, especially, in service industry which have chosen economy of market policy. GDP (Gross Domestic Product) of developed countries is referring to 60-70%. There are a lot of market segments have been established like advertising, consulting, audience, safety and related ones. After ending Soviet Union reengineering sector re-founded. Reengineering is a crucial segment in science. In this article positive impacts of reengineering has been learned. As the object of the study “Diler-Sarmoya” LLC (Limited Liability Company) was used as one of the assessing company of Samarkand region. Business procedures of “Diler-Sarmoya” LLC have identified. Reformation of processes has mentioned in order to make further developments. “Preparing to run and registration of decision”, “Organizing and realization of orders” and “Provision of services on evaluation of business” have contained in this stage. In the conclusion, in order to make economic developments in companies’ profit advancement this article makes practical suggestions with examples. In this case especially diffused ICTs, methods of management, control of financial and material influences, organizing, financial and tax management have contributed deeply. Specifically, transformation of this sector will be investigated through precise assessment company conditions of defined business spheres.

Keywords: *Anticrisis management, information, source of facts, business-proceesses, re-engineering, crisis situation, service, traditional docking*

1. Giriş

Günümüz Özbekistan ekonomisinde küçük ölçekli işletmeler ve özel sektörün istikrarlı gelişimi ayrı bir öneme sahiptir. Planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçmek, 2008 yılında başlayan dünya mâlî krizi koşullarında ekonomiyi geliştirmek, onu istikrarlı hale getirmek için uyumlu bir ekonomik siyaset yürütmek bunun yanı sıra üretim ve hizmet sektöründe düzeltmeleri gerçekleştirmek önemlidir. Zira Cumhurbaşkanı İ.A.Kerimov *Dünya Mâlî-Ekonomik Krizi, Özbekistan Koşullarında Onu Bertaraf Etme Yolları ve Çareleri* adlı eserinde: “2009 yılında hizmet ve küçük ölçekli işletmeler sektörünü; istihdam etme ve hayat seviyesini yükseltmenin en önemli etkeni olarak geliştirmek; birincil vazife olarak kalacaktır.”² diye vurgulamıştır ve 2011 yılının “Küçük Ölçekli İşletmecilik ve Özel Ticaret” yılı olarak ilân edilmesi bunun kanıtıdır.

Bilindiği gibi, 2008 yılında başlayan mâlî krizin önemli özelliği, onun mâlî sektörde başlayarak reel sektöre geçmiş olmasıdır. Gelişmiş ülkelerin uzun vadeli yatırımlarıyla ekonomi dallarını geliştirme, modernleştirme, teknik ve teknolojik açıdan donatma yolunda gerçekleştirilen işler, ithalat ve ihracatın gelişmesi sayesinde Özbekistan’ın dünya ülkeleriyle ilişkisi daha da pekişmektedir. Dolayısıyla dünya mâlî krizinin ekonomiye olumsuz etkisini en aza indirmek amacıyla ülkede hazırlanan krize karşı önlemler programı kapsamında küçük ölçekli işletmeleri destekleme daha çok önem taşımaktadır.

Bu yüzden Cumhurbaşkanı İ.A.Kerimov, eserinde: “Söz konusu önlemler vergi ve kredi ayrıcalıklarının yanı sıra küçük ölçekli işletmeleri ve özel ticareti geliştirme doğrultusunda uygun iş ortamını yaratmayı sağlayan kurumsal düzeltmeleri daha da derinleştirmeyi de kendi içine alır”³ diye vurgular.

Ülkemizde alınan “Krizle Karşı Önlemler Programı”; “İşletmeleri çağdaştırma, teknik ve teknolojik açıdan yeniden donatma süratini yükseltme, çağdaş ve uygun teknolojileri geniş çapta uygulama” şeklindeki Cumhurbaşkanı tarafından açıklanan vazifeleri yerine getirmeye yöneliktir. Söz konusu vazifelerin önemini dikkate alarak Cumhurbaşkanı şunları vurgular: “Burada üretimi modernleştirme, onu teknik ve teknolojik açıdan yenileme, uluslararası kalite standartlarına geçme konusundaki programları gerçekleştirmeyi hızlandırma vazifesi ortaya atılmaktadır.”⁴

² İslam Karimov, *Dünya Mâlî-iktisadî Krizi, Özbekistan Ortamında Krizi Önleme Yolları ve Çareleri*, Taşkent, 2009, s. 46.

³ Age, s. 47.

⁴ Age, s. 32-33.

Bu da faaliyette bulunan üretim firmaları, şirketler, küçük işletmeleri yönetme sistemini, ayrıca da biznes süreçleri kısa sürede yeniden inceleme ve temelden ıslah etmeyi gerektirmektedir.

Günümüzde gelişmiş ülkelerde şirket ve işletmelerin biznes sürecini yeniden inceleme ve onları temelden ıslah etme sırasında değişim mühendisliğinden geniş çapta yararlanılmaktadır.

Özbekistan’da Sovyetler döneminde faaliyette bulunan işletme ve şirketlerin birçoğunun iflas etmesinin tek nedeni, onların yönetiminin çizgili-fonksiyonel strükture dayanmış olmasıdır. Bu yöntem, çizgili merkezli ve fonksiyonel eğitime yönelik amaçlı iki parçadan oluşmuştu. İlki, Kızıl Ordunun Genelkurmaylık yapısını esas almışsa, ikincisi ise yüksek eğitim kurumları tecrübesine dayanıyordu. Bu dönemdeki şirketlerin herhangi bir problemlere uğramadan faaliyette bulunmalarının tek nedeni, sıkı devlet denetiminin bulunmasıdır. Örneğin, Devlet Planlama Komisyonunun denetimi nedeniyle üretici ürettiği ürününün satışıyla ilgilenmezdi. Bu, Devlet Planlama Komisyonunun onlar için koyduğu bir vazifeydi. Bu yüzden piyasa ekonomisi ortamında onların düştükleri durum, bağımsız hâlde mâlî akımları kontrol edememeleridir. Bu durum, işletme ve şirketlerin yapısını yeniden yapmayı ve onu ortaya çıkan değişimlere uygun hâle getirmeyi ihtiyacını ortaya koyar. Birçok şirket, problemler altında kalmamak için birçok değişiklikleri gerçekleştirmiş iseler de sonuç alamadıkları için başka bir yola, yani iş sürecinde eski yöntemlerden vazgeçerek yenilerini getirmeye başvurdular. Bu da, fonksiyonel yönetim ve çizgili-fonksiyonel yapıdan vazgeçmek, süreçlerin yönetimine dayanan faaliyeti yaratmak demektir.

Özbekistan, günümüzde dünya kamuoyunun ve küresel mâlî-iktisadî piyasanın bölünmez bir parçasıdır. Bunun kanıtlayan deliller, Özbekistan Devlet Başkanı İslam Karimov’un *Dünya Mâlî-İktisadî Krizi, Özbekistan Ortamında Krizi Önleme Yolları ve Çareleri* adlı eserinde net olarak ifade edilmiştir.⁵ Ülkeyi dünya mâlî krizinden kurtarma yollarının düşünülmesi gerektiğini vurgulayan İslam Karimov “Ülkemizin dünya iktisadî krizinin olumsuz sonuçlarını önlemekle ilgili 2009-2012 yılları için planladığı Krize Karşı Çareler Programı, Özbekistan’ı 2009 yılında toplumsal-ekonomik açıdan geliştirmenin en üstün ilkesi olarak kalacaktır” şeklinde kaydetmiştir.⁶

Özbekistan’da faaliyette bulunan işletmelerde değişim mühendisliğinin uygulanması, işletmelerin gelişim kalkınması ve sonuç elde etmesin-

⁵ Age, s. 30.

⁶ Age, s. 39.

de büyük etki ve önem sağlayacaktır. Değişim mühendisliği, uzmanların sistemli yaklaşım metodolojisini kullanmasıyla meydana gelmiştir. Değişim mühendisliğine başvurulurken önce onun şirketin faaliyetinde uygulamaya ihtiyaç olup olmadığını belirlemek gerekir. Eğer ihtiyaç varsa ve şirkette uygulama imkânı varsa değişim mühendisliğini uygulama planı hazırlanır.⁷ İş, planlı olarak organize edildikçe şirkette değişim mühendisliğini doğru organize etme ve harcamalar, kalite, hizmet verme derecesi, operasyonellik gibilerde yükselmeye erişebilir.

2. Değişim Mühendisliği

Şirketlerde değişim mühendisliğini uygulama sonucunda bazı değişimler ortaya çıkar. Örneğin değişim mühendisliği firma çapında uygulandığında firma faaliyetinde verimliliğin hızla yükseldiği görülür.

Bu durum, firma içindeki süreçlerin temel değişimi sonucu ortaya çıkar. İlk önce ne yapılması gerektiği, daha sonra da bunun nasıl yapılması gerektiği belirlenir. Değişim mühendisliği, var olan süreçleri reddeder ve olası meselelere odaklanır. Bu da, var olan süreci çağdaş teknik vasıtalarla öylesine donatmak değildir ve çağdaş enformasyon teknolojileri içinde bulunduran yeni biznes süreçleri ortaya çıkarmak demektir.⁸ Otomatikleştirme ve enformasyon teknolojiler arasındaki farkı anlamayan işletmeler değişim mühendisliğini uygulayamazlar.

Bilgisayar teknolojilerinin özyönetimde kullanılması, tüm faaliyetin kalite ve sayıca yenilenmesini sağlamaz. Değişim mühendisliği, süreci yeniden organize eder ve bu yeni süreçlere iletişimlerini uygular. Bu teknolojilerin vazifesi, eski süreçleri düzeltmek değildir. Onların vazifesi, eski kurallardan vazgeçerek onların yerine yenisini getirmekten ibarettir. Başka bir ifadeyle, bu teknolojilerde değişim mühendisliğinin uygulanması lâzım. Nitekim telekonferanslar, “çok uzak mesafelerde bulunan insanlar kendi aralarında nadiren irtibata geçerler ve o da büyük harcamalarla gerçekleştirilebilir” şeklindeki düşünceleri ortadan kaldırdı. Telekonferanslar sayesinde daha uzak mesafelere bile danışmanlık yapılabilir ya da yönetilebilir. Çağdaş ulaşım teknolojileri, bilgilerin sırayla değil aynı anda birden fazla insana ulaştırılmasına imkân sağlar.

Bilgilerin telsiz iletimi, zorunlu olan sabit ofislerden vazgeçme imkânını da verir. Yeni süreçler, belge değişiminde bürokrasiye değil, menecerin

⁷ Mayk Robson ve Ullakh Filip, *Praktičeskoye Rukovodstvo po Reinjiringu Biznes-Prosessov*, Yuniti, Audit, Moskva, 1997, s. 89.

⁸ Yefim Oykman ve Eduard Popov, *Reinjiring Biznesa: Reinjiring Organizasii i Informacionniye Tehnologii*, Finansı i statistika, Moskva, 1997, s. 104.

birlikli yapısı, merkezi veri tabanı, yarı hazır belgelere (örneğin sözleşme, VIP müşterilerin listesi, tüketiciye hizmet sunmanın ticarî şeması gibiler) dayanır. Yeni süreç, belgenin onunla ilgili kişilerle gecikme, duraksama gibi olası sorunları önlemek ve belgenin hızlı bir şekilde incelenip anlaşmalarına gelmesini sağlamak için yapılır. Ayrıca, anlaşma ve monitoring, tüketimin değerini olumsuz etkileyen etkenler olarak kısaltılmalıdır.

Süreçlerin haber teknolojisi imkânlarını göz önünde bulundurarak yeniden tasarlanması aşağıdaki listede verilmiştir:⁹

Tablo 1: Haber Teknolojisi Kuralları

Eski kural	Haberin teminatı	Yeni kural
Haber, belli bir saatte sadece bir yere ulaşır.	Bölünmüş veri tabanları	Haber, aynı zamanda o lüzum olan yerlerde ortaya gelebilir.
Zor işleri sadece birlikli sistemler yapar.	Birlikli sistemleri	Birliklinin işi genel meseleler uzmanı tarafından gerçekleştirilebilir.
Ya merkezleşmiş ya da merkezleşmemiş süreç seçilmeli	Telekomünikasyon dalları	Hem merkezleşmiş hem de merkezleşmemiş süreçlerin faydalı yanlarından yararlanılabilir.
Karar verme hakkı yöneticiye aittir.	Kararı destekleyici vasıtalar (veri tabanından yararlanma, modelleştirme vasıtaları v.s.)	Karar verme, her elemanın işinin bir parçası olur. (hiyerarşik karar verme)
Bilgileri kabul etmek, korumak, aramak ve iletmek için ofisin olması lüzumdur.	Telsiz iletişim ve menkul bilgisayarlar	Elemanlar buldukları yerde bilgileri kabul eder ve oradan lüzum olan bilgileri gönderebilir.
Müşteriyle sözleşmeye varmak için onunla yüz yüze gelinmelidir.	İnteraktif videodisk	Müşteriyle sözleşmeye varmak için verimli ilişki kurmak gerekir.
Bir objeyi bulmak için önce onun nerede yerleştiğini öğrenmek lüzum.	Otomatik indeksleme ve gözetim	Objeler, kendileri nerede bulduklarıyla ilgili bilgi verirler
İşin planları zaman zaman yeniden görülür ve düzeltilir.	Yüksek verimli bilgisayarlar	Planlar ihtiyaca göre hızla yeniden görülür ve düzeltilir

Birçok kaynakta değişim mühendisliğinin sadece büyük işletmelerde, bankalar ve malî enstitülerde kullanılabildiği kaydedilmiştir. Değişim mühendisliği kurucuları ise böyle bir yaklaşımın yanlış olduğunu ileri sürerler. Yani, değişim mühendisliği sadece büyük şirketlerde değil, küçük şirketlerde ve onların bölümlerinde de uygulanabilir ve yüksek sonuca ulaşılabilir. Bu durumda küçük yatırımlarla pratik sonuçlar elde edilir.

⁹ Michael Hammer ve James Champy, *Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution*, New York, Harper Collins, 1993, s. 40.

Hizmet verme sektöründe pek çok şirket, küçük ve orta ölçeklidir. Bu şirketlerin yöneticileri, müşteriler ve personel hakkındaki bilgi eksikliği, ani gelir problemi ve malzemelerin gereğinden fazla harcanması gibi sorunlarla karşılaşılırlar. Diğer taraftan da şirket sahibinin nerede neler olduğunu bilmesi lâzım. İşletmelerde toplanan bilgiler genelde sistematik değildir ve bilgiler veri tabanlarında toplanmaz. Bundan dolayı bilgilerin istatistik ve dinamik, yatay ve dikey incelenme imkânı yoktur. Böyle bir durumda da fiyat ve marketing politikasını optimalleştirme şansı yoktur.

Operatif bilgi, genelde para akımlarıyla ilgilidir ve kasa geliri, yapılan işler ve hizmetleri karşılaştırma imkânı yoktur. Ayrıca, para akımı masterlere göre ayrılmıştır. Para akımının hizmet verme şekline göre bölünmesi, maddî akımların kontrolünü kolaylaştırır.

Maddî akımların yeteri kadar kontrol edilmemesi, bir yandan direkt olarak zarara neden olur, diğer yandan da maddi varlıkların optimal bazını yaratmayı engeller. Bunun sonucunda da, aktifler normalden daha fazla olabilir ya da teminata duraksamalar meydana gelir. Bu da müşterilere hizmet sunma ve satışta eksikliklere sebep olur.

Verilen hizmetlere (yapılan işler) hakkında operatif bilginin olmaması, muhasebe işlemlerinin yanlış ifadesine neden olur. Vergi hizmetini ise bu tür bilgiler tatmin etmez. Materyallerin esassız olarak hesaptan çıkarılması, denetim sırasında harcamaların yükselmesi ve gelirin azalması olarak kabul edilir ve büyük miktarda mâlî yaptırım uygulanır. Böylece, şirket içinde yönetimi geliştirme zorunluluğu, süreçleri müşterilerin taleplerine göre tasarlama ihtiyacına değil, yönetimde bilgi kullanmayı geliştirme ihtiyacına dayanır.

Değişim mühendisliğinin haber taminatını geliştirmekle aynı zamanda uygulanması, yönetim teşkilî ve malî, para akımları ve maddî akımlar, harcamalar ve vergi, marketing ve personel gibi dallarında kalitenin yükselmesini sağlar.¹⁰ Planlı ve düzenli hazırlanan, başarıyla uygulanan değişim mühendisliği, piyasada başarılı adımlamaya, bunun sonucunda da gelirin artmasına imkân sağlar. Haber sistemleri yardımıyla devamlı kontrol edilen borçlu ve alacaklı kredi hakkındaki bilgiler, olası ticarî tehlikelerin azalmasını, zararlardan kurtulmayı, şirketin faaliyetinin artmasını ve kapital dönümünün artmasını sağlar. Harcamaların tam incelenmesi, harcamaların düzene konmasına ve satış verimliliğinin artmasına neden olur.

¹⁰ Yuriy Telnov, *Reinjining Biznes-Prosessov (Uçebnoye posobiye)*, Moskovskiy Mejdunarodny İstitut Ekonometriki, Informatiki, Finansov i Prava, Moskva, 2003, s. 99.

Değişim mühendisliğinin özelliklerinden biri, haber teknolojisini doğru kullanmaktır.¹¹ Fonksiyonel yönetimin eksikliklerinden kurtulmanın iki yolu vardır. Biri, onu geliştirmek, diğeri de ondan tamamen vazgeçmektir. Genelde yöneticiler ilk yolu seçerler. Onların kabul ettikleri kararlar da fonksiyonel özelliğe sahiptir: sistemi otomatikleştirme, kontrol yapısını ve personelin yönetimini geliştirme.

Gerçekten de otomatikleştirme, büyük emek ve çok zaman talep eden işlerin kısa zamanda gerçekleştirilmesini sağlar. Ama bizim amacımız sadece zamandan kazanmak değildir; harcamaları aza indirip, geliri yükseltmektir. Fakat otomatikleştirme, beklenen en yüksek sonucu vermez. Genellikle otomatikleştirilmiş sistem, uzun zaman zarfında uygulandığında sonuç itibarıyla yine o fonksiyonel sistem eksiklikleri ortaya çıkar. Yeni sistem elektronik kontrol sistemine sahiptir. Bunun nedenini IT(uzmanların yetenek ve tecrübeleri)de aramak yanlıştır. Problemin kökü, fonksiyonelliktedir. Yönetimin kararlarını değiştirmeden fonksiyonel yönetimin temel meselesi olan yatay ilişkilerin yavaşlaması problemini çözmek mümkün değildir.

Bunalım altında bulunan işletmelerde süreçlerin yeniden tasarımı gerçekleştirilmeden ilk önce değişim mühendisliğinin nasıl yapılacağını ve ne gibi sonuç alınacağını belirlemek lâzımdır. Buna göre şartlar göz önünde bulundurularak değişim mühendisliğinin uygun yöntemi seçilmelidir. Bütün bu yöntemler tek amaca dayanıyorsa da farklı yaklaşımlar projeyi başarılı veya başarısız kılabilir.

3. Değişim Mühendisliği Yaklaşımları

Değişim mühendisliğinde iki tür yaklaşım söz konusudur:

Süreçlerin yeniden tasarımını yapmaya ‘geleneksel yaklaşım’ denmektedir. Bu yaklaşım, talimatın kurucusu M. Hammer¹² tarafından geliştirilmiştir. Bu yaklaşım, süreçleri tamamen yeniden tasarlamayı göz önünde bulundurur. Bu kurala göre var olan bütün sınırlamalar, işletme faaliyetinin yönetimiyle ilgili tüm eski yöntemlerden vazgeçilir ve değişim mühendisliği uygulandıktan sonra şirketin faaliyet kabiliyeti hakkında yeniden düşünmek gerekir.

¹¹ Farhod Safarov, “Değişim Mühendisliğini Destekleyici Etkenler Olarak Haber Sistemleri”, *Muhasebe hesabı, inceleme, denetleme ve ekonominin aktüel meseleleri (15-16. Haziran 2011, Bilimsel-pratik konferansı materyalleri*, C. 1, Semerkand, SemİSİ, 2011, s. 132.

¹² Michael Hammer ve James Champy, *Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution*, New York, Harper Collins, 1993, s. 56.

Süreçlerin tamamen yeniden tasarımı yöntemi, değişim mühendisliğine karşı bütün yaklaşımlardan uzaklaşmayı göz önünde bulundurur. Bu yaklaşım, değişim mühendisliğinin yeni şekillerini yaratmaya, haber teknolojisinin imkânlarından tam olarak yararlanmaya, üretim ve yönetimde yeni yöntemleri kullanmaya imkân sağlar.

Söz konusu yaklaşım, olay ve nesnelere karşı herkesçe kabul edilen yargıları kuşku altında bırakır. Yaklaşımın temel amacı, her elemanı ciddi araştırma ve eksiklikleri belirlemektir. Fakat tahminimize göre bu yaklaşım bazı eksikliklere sahiptir. Öncelikle, var olan ticarî süreçleri yeniden keşfetme göz önünde bulundurulur. Süreci var olan durumundan daha da iyileştirmenin ise imkânı yoktur. Bu tahmin, süreçlerin basit ve iyice planlanmış olan işletmelere aittir. Bu durumda yeni teknolojilerin kullanımı halledici önem arz eder. İkincisi, var olan süreçlerin yeniden tasarımı talep eden yöntem, çok daha büyük yetenek ve zihni gerektirir. Anlaşılmaktadır ki bu yaklaşım, yüksek nitelikli yöneticiler veya danışmanlar için çok zaman ve maddî kaynakları gerektirir. Yukarıda dile getirilen sebepler onların ayrı ayrı süreçler için kullanımını engeller. Bütün işletme çapında geniş değişim mühendisliğinin uygulanması uygun değildir ve masraflıdır.

Süreçlerin yeniden tasarımına karşı diğer yaklaşım yukarıda andığımız ilk yaklaşıma eleştirel bakış sonucu meydana gelmiştir. Bu yaklaşım, T.Davenport'a aittir.¹³ Yaklaşımına göre, değişim mühendisliğinin uygulanması tasarlanmadan önce eski süreçlerin ele alınması ve incelenmesi gerekir. Sürecin sonuçlarının yanı sıra ayrı parçalarının da yararlılık seviyesi ölçülmelidir. Ayrıca, süreçlerin kesin problemleri tespit edilmeli ve bu problemlerin sebepleri araştırılmalıdır. Bu aşamadan sonra elde edilen bilgilere dayanarak değişim mühendisliği uygulanabilir.

Bu yaklaşım, yeniden tasarımın gerçekleştirilmesi için daha az zaman ve kaynakları talep eder. Dolayısıyla sadece bir tek süreç için değil işletmedeki bütün süreçler için de uygulanabilir. Fakat onun ilk yöntemde olmayan başka bir ciddi eksikliğe vardır.

Var olan süreçlerle ilgili kavram ve düşüncelerin çok olması değişim mühendisliğini gerçekleştirecek şahısların canlılığını engeller.

Değişim mühendisliğinde ileri sürülen her iki yaklaşım da yapılarında buldukları eksikliklere ve farklılara rağmen uygulanabilir niteliktedir. Önemli olan işletme sahibinin uygun yaklaşımı seçmesi ve uygulamasıdır.

Yukarıda dile getirilenleri dayanarak, değişim mühendisliğini gerçekleştiren ekibin şu soruları cevaplamaları lâzım:

¹³ Davenport Thomas, *Process Innovation*, Harvard Business School Press, Boston, MA, 1993, s. 23.

- İşletmenin istikbalı, süreçler ve yapıların yeniden tasarımından önce tasarlanmalı mıdır?
- Süreçlerin «var hâliyle» belgelenmesi, yeniden tasarımdan önce yapılmalı mıdır?
- İnceleme süreci yeniden tasarım ve istikbal planlama süreçlerinden önce gerçekleştirilmeli midir?
- Değişim mühendisliğinin daha önceki başarısızlıkları yanlış yöntemin seçilmesi sonucu mudur?

Doğal olarak yukarıdaki soruların cevabı her projenin özelliklerine göre farklı olabilir.

Yeniden tasarımı gerçekleştiren ekip için en uygun yaklaşım, değişim mühendisliğine ait farklı yöntemlerin eksiklik ve üstünlüklerinin belirlenmesi sonucu varılan yaklaşımdır. Hizmet sektöründe firma içindeki yönetimin temelden ıslahının önemi sadece müşterilerin menfaatleri yolunda biznes süreçleri yeniden tasarlamakla ilgili olmayıp, o yönetimin enformasyon sağlamasını daha da geliştirme ihtiyacıyla da ilgilidir. Hizmet sektöründe değişim mühendisliğini uygulamayla ilgili tatbiki yönergeyi işlerken şunları dikkate aldık.

Günümüzde hizmet sektöründe belirleyici unsur olarak hizmet verme, müşteri tarafından hak ödeme, hizmeti müşteriye ulaştırma ve başkaları itiraf edilir. Yani, faaliyeti ayrı ayrı süreçlere ayırmanın temelinde fonksiyonellik prensipi vardır. Bu alanda müşteriye hizmet verme sürecine ayrı bir dikkat sergilemek lâzım. Çünkü o, genel faaliyetin esas gelir sağlayan unsurudur. Buna göre onu modellemenin başlangıç noktası olarak belirlemek mantıklı olur. Biznes süreçler açısından bakarsak hizmetler müşteriye mallardan farklı olarak özelliklerine göre sunulur. Üretimcilerin kendi ürünlerini ek hizmet türleri ile sunması, onların rekabet ortamındaki konumlarını sağlamlaştırır ve gelir seviyesini yükseltir. Günümüzde hizmetin hazır ürünle aynı düzeye konulması bir âdet hâline gelmiştir. Buna göre biznese sıradan vazifelerin toplamı olarak bakmak yanlıştır. Onu tam bir biznes-süreç olarak anlamak lâzım. Bu durum, yönetim yapısı ve menajerlerin bilimlerinin temelden değişimini önler. Yani hizmetler, değişim mühendisliğine kamu üretim yapılanmalarına göre daha çok uyum sağlar. Bu da, hizmet sektöründe değişim mühendisliğini uygulamak üretim sektörüne göre olumsuz sonuçlardan daha çok korunmuş ve beklenen sonuçları elde etme olasılığı yüksektir. İstatistik bilgilere göre büyük şirketlerin değişim mühendisliğini uygulama tecrübesi %50-70 (diğer bilgilere göre %80'e kadar) durumda başarısız olmuştur. Yalnız bu durum, değişim mü-

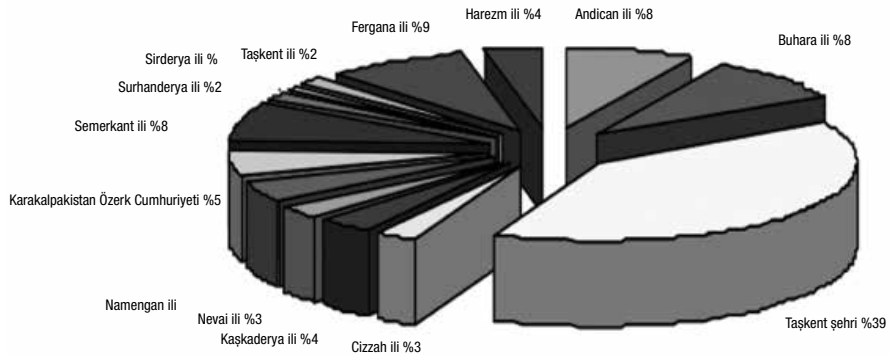
hendisliğine ilgi duyan ve onu hizmet sektöründe kullanmayı destekleyenler için bir kanıt değerindedir.

Piyasa ilişkilerinin gelişmesi ve rekabetin canlanması, işletmelerin faaliyet boyunca dağılmalarını gerektirir. Bunun sonucu olarak da günümüzde firmaların şu organize modelleri bulunmaktadır:

- Merkezîleşmiş, yani büyük bir firma etrafında birçok özel fonksiyonları yerine getiren küçük işletmelerin şekillenmesi.
- Merkezîleşmemiş, yani kapsamı ve faaliyeti hemen aynı olan ama bağımsız çalışan firmalar birliği. (Bunlar her ne kadar bağımsız işeler de birbirinin faaliyetini tamamlar niteliktedir.)

Özbekistan'da 90'lı yılların başında hizmet sektöründe gerçekleştirilen özelleştirme ve tekelden ayırma siyaseti sonucunda çetrefil yapıya sahip olan işletmelerin yerini daha küçük ama uygun firmalara devredilmesi sağlandı. Ekonominin bu sektöründe ayrı ayrı ve yukarıda kaydettiğimiz ikinci modele uygun firmalar yer almaktadır. Söz konusu firmaların organize yapısı, onların bilgi yönetim özelliğini belirler. Çünkü dallara ayrılma süreci sırasında ayrı ayrı veri tabanları oluşur ve bunları tek ana tabana birleştirme ihtiyacı ortaya çıkar. Bu tip yapılanmada değişim mühendisliğinin uygulanması sonucunda çok dallı yapıya olan ihtiyaç kaybolur. Onun yerine firmalarda lokal dalları yaratma ve bunun vasıtasıyla dağınık halde bulunan verileri birleştirerek veri tabanlarını yönetme yapısını (VTYY) ortaya çıkarmayı öngörür.

Grafik 1: 1 Mayıs 2012 Tarihli Verisine Göre Özbekistan Cumhuriyeti'nin Doluluk Değerlendirme Kuruluşları

Kaynak: www.gki.uz

Örnek olarak Semerkant şehrinde faaliyette bulunan ve değişim mühendisliğini uygulayan büyük değerlendirme şirketlerinin faaliyetini inceledik. Değerlendirme hizmeti, ülkede en önemli ve verimli faaliyet çeşitidir. Değerlendirme hizmetlerinin geliştirilmesi; ilk önce mâlî, banka ve ticaret işlemlerinin halis bir şekilde gerçekleştirilmesine, güvenceleme sisteminin halis bazının yaratılmasına ve devlet mülkünü özelleştirmeyi doğru ve adaletli gerçekleştirmeye yardımcı olacaktır.

Değerlendirme faaliyetini geliştirmek; Özbekistan Cumhuriyeti'nde hukuksal, demokratik devleti yaratmanın ve ekonomiyi ıslah etme sürecinin bölünmez bir parçasıdır. Geçtiğimiz yıllarda ülkede piyasa altyapısının geliştirilmesiyle değerlendirme faaliyetinde yükseliş boy gösterdi ve bugün o, ekonominin ayrı bir dalı hâline geldi. “Değerlendirme Faaliyeti Hakkında”ki Kanun vasıtasıyla değerlendirme faaliyetinin devlet tarafından düzenleme sistemi oluşturuldu. Bu sistem yardımıyla tüzel kişileri ve özel kişileri belgeleme ve bu belgelerde söz konusu olan şart ve talepleri kontrol etmeye çalışılmaktadır.

Özbekistan'da değerlendirme hizmetleri alanı yasal baza dayanmakta ve durumun daha da yükseltilmesi için lâzım olan koşullara sahiptir. Değerlendirme faaliyeti son yıllarda ülkede önemli sonuçları elde edebildi. Sosyal ve ekonomik koşullar zamanın ilerlemesiyle değişiklik gösterebilir. Bu durum, profesyonel bir faaliyet olarak değerlendirme faaliyetinin uygulanmakta olan ekonomik düzeltmelere uyum sağlamasını gerektirir. Ülkemizde alanın günümüzdeki durumu ve imkânlarının tahlili göstermektedir ki, değerlendirme hizmetinin daha sonraki yükselmesi onun kalite göstergelerine dikkat etmekle mümkün olur. Dünya mâlî krizi koşullarında bu daha çok önem kazanmıştır.

Özbekistan Cumhurbaşkanı'nın 24 Nisan 2008 yılındaki CK-843 sayılı “Değerlendirme kurumlarının faaliyetini daha da geliştirme ve sunulmakta olan hizmetlerin kalitesi konusunda onların sorumluluğunu daha da arttırma hakkında”ki kararınca değerlendirme faaliyetini düzenleme sistemini daha da geliştirme ve ülke ekonomisini ıslah etme sürecinin bir parçası olan mülkleri değerlendirme sistemini geliştirmeyle ilgili vazifeler gerçekleştirilmelidir.

Özbekistan Mülk Komitesi'nin 1 Ocak 2012 tarihli verilerine göre ülkede 113 değerlendirme kurumu bulunmaktadır. Bunlardan 9'u Semerkant vilayetindedir. Söz konusu kurumların büyük bir kısmı küçük

ve orta ölçeklidir. Bu tür kurumların yönetim kurulu genelde birkaç küçük bölümden ibaret bir sisteme sahip olduğu için müşteriler ve personel hakkındaki bilgileri toplama, gelir ve giderleri hesaplama gibi konularda zorluk çekilmektedir. Vurgulanmalıdır ki her iş adamı eli altında bulunan yapıda gerçekleşmekte olan süreçlerden haberdar olmalı ve onları inceletebilmelidir.

Tablo 2: Semerkant Vilayetinde Değerlendirme Hizmeti Verme Hakkına Sahip Kurumların Listesi (1 Mayıs 2012 tarihli verilere göre)

№	Kurumun adı	Faaliyet türü
1	DP Registan-Invest	Biznesi değerlendirme
2	Değer Danışma AŞ	Biznesi değerlendirme
3	Diler Sermaye AŞ	Biznesi değerlendirme
4	Ekonomiks Standart AŞ	Harekette olan mülkü değerlendirme
5	Ekonomiks Standart AŞ	Biznesi değerlendirme
6	Semerkant Değerlendirme ve Danışma Merkezi AŞ	Biznesi değerlendirme
7	Semerkant Vilayeti Gayrimenkul ve Sermaye Ajansı AŞ	Biznesi değerlendirme
8	SamHalisBaha AŞ	Biznesi değerlendirme
9	Biznes Invest Konsalt AŞ	Biznesi değerlendirme

Kaynak: www.gki.uz

4. Bir Uygulama: Diler Sermaye AŞ

1 Mayıs 2012 tarihli verilerine göre Özbekistan’da 623 adet lisans sahibi değerlendirici hizmetlerini sunmaktadır. Bunlardan 46 adedi Semerkant vilayetindedir. Bölgedeki en büyük değerlendirme kurumu Diler Sermaye AŞ’dir. Kurum, faaliyetini Özbekistan Devlet Mülk Yönetimi Komştesi’nin verdiği №RR-032 sayılı lisansla 30 Ocak 2003 yılından beri sürdürmektedir. Diler Sermaye AŞ’nde 7 eleman çalışmaktadır. Bunlardan 4’ü lisans sahibi değerlendirici, diğerleri müdür, muhasebesi ve değerlendiricinin yardımcısıdır.

2011 yılında Diler Sermaye AŞ, yeni tesis edilen Afrasiyab Baha AŞ’nin sermayesine 127 408, 7 bin som para yatırarak faaliyetini genişletmiş oldu. Afrasiyab Baha AŞ’ne 12 Nisan 2011 tarihinde biznesi

değerlendirme faaliyetini gerçekleştirmesi için lisans verildi. Esas faaliyetine 2011 yılının kasım ayında başladı. Bu yapının ortaya çıkartılması değişim mühendisliğini yerinde kullanmasının bir sonucudur. Bunun sonucunda firma yönetiminde birçok sonuç elde edildi. Sözelimi, yönetimin merkezîleşmiş modeli yeni ortaya çıkarılan yapı için yıllar boyu elde ettiği tecrübeyi kullanma imkânını sağladı. Devamlı müşterilerle kurulan ilişkiden yeni şirketin menfaati yolunda yararlanma, işlemsel ve yönetim giderlerini aza indirmeme, firmanın makamı ve imajını yükseltmek için lâzım olan parayı tasarruf etme gibi başarıları elde etti. Yalnız bu tür yapıların Diler Sermaye AŞ'nin temelinde kurulması değerlendirme pazarının kısmen tekelleşmesine, bunun sonucu olarak da hizmetlere karşı ücretin de yükselmesine neden olur. Bunun sonucunda 2012 yılı boyunca Diler Sermaye AŞ'nin gelirlerinin hissedilir derecede yükseldiği, onun bünyesinde kurulan Afrasiyab Baha AŞ'nin de değerlendirme piyasasında yerini bulduğu görülmektedir. Mâlî sonuçlar hakkındaki bilgilerin karşılaştırmalı tahlili fikrimizin kanıtıdır.

Aşağıdaki şemadan anlaşılmaktadır ki son 3 yıl boyunca Diler Sermaye AŞ 2011 yılında Afrasiyab Baha AŞ'ni şekillendirerek faaliyetini genişletmesi sonucunda daha yüksek gelir sağladı. 2011 yılında gayrisafi net kâr 130.586,2 bin somdur. Giderler verimliliği her iki şirket için %171'i, Diler Sermaye AŞ için %190,3'ü teşkil etti. Diler Sermaye AŞ 2011 yılında yeni yapıyı oluşturmak için para harcamış olmasına rağmen bu harcama stratejik proje satıldıktan sonra 1,5 yıl içinde karşılanacağı beklenmektedir.

Değerlendirme kurumlarında değişim mühendisliğini uygulamak için değerlendirme kurumlarının faaliyetinin özelliklerini belirleyen standart biznes-süreçlerin araştırılması gerekir. Pratikte bu süreçler sorumlu tarafların sorunlarını kısmen çözümlen elektronik evraklar sistemi ile değiştirilir. Değişim mühendisliği, şirketin ekonomik, mâlî faaliyetini daha verimli yaparak, sonuçları daha da yükseltir.

Diler Sermaye AŞ'nin değerlendirme kurumununun biznes-sürecini araştırmadan önce elektronik belgeler sisteminden tamamen farklılık taşıyan yönleri belirlenir.

Tablo 3: Değişim Mühendisliğinin Mali Sonuçlara Etkisi (BİN SOM)

№	Gösterge	Diler Sermaye AŞ		Fark		2011			Genel gösterge (bin som)
		2009	2010	(+-), bin som	Yükselme süratı %	Diler Sermaye AŞ		Afrasiyab Baha AŞ	
						Toplam	Fark (2011/2010)		
1	Satılarak elde edilen net kâr	139729,7	118634	-21095,7	84,9	216529	+97895	28238,8	219367,8
2	Satılarak elde edilen gayrisafi kâr	115886,6	83410,9	-32475,7	71,9	179610	+96199,1	21127,4	200737,4
3	Esas faaliyetten alınan kâr	87985,2	31874,8	-56110,4	36,2	141954,3	+110079,5	12547,7	154502
4	Vergi ödenene kadar olan kâr	87985,2	31874,8	-56110,4	36,2	141954,3	+110079,5	12547,7	154502
5	Net kâr	71084,4	14764,4	-56320,4	20,7	119732,8	+104968,4	10853,4	130586,2
6	Esas faaliyette ilgili giderler	51744,5	86760,1	+35015,6	167	74574,7	-12185,4	15691,1	90265,8
7	Satım verimliliği %	82,9	70,3	-12,6	-	82,9	+12,6	74,8	91,5
8	Giderler verimliliği %	170	36,7	-133,3	-	190,3	+153,6	79,9	171

Kaynak: Diler Sermaye AŞ ve Afrasiyab Baha AŞ'lerinin maliyet verileri.

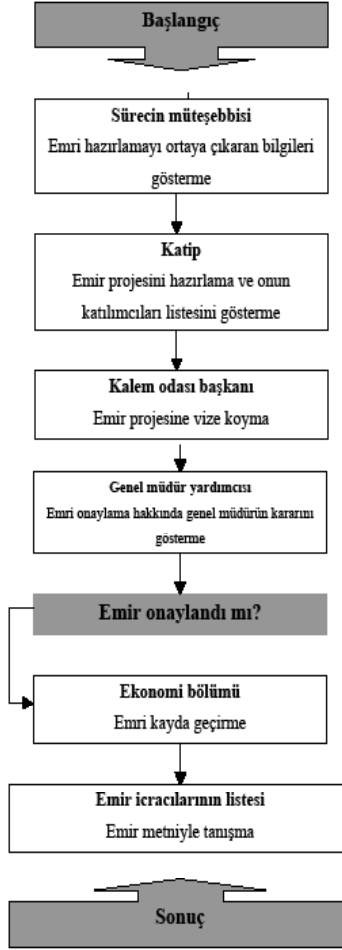
Tablo 4: Elektronik Belgeler Dönüşümü ve Değişim Mühendisliğinin Karşılaştırılması

	EBD sistemi (Elektronik belgeler yapısı)	DM (Buseness Process Management)
1	Biznes süreçlerin kesin belirlenmiş modeli – belgelerin hareketlenme istikameti.	Biznes süreç redaktöründe grafik çema yaratma yoluyla süreci işletme.
2	Biznes süreci değiştirmek için sistemi yeniden işleme ihtiyacı.	Biznes süreci değiştirme fonksiyonel sistemin bir kısmıdır.
3	Otomatikleştirmenin esas alanı – kalem odası. Sistem, elektronik arşivin farklı dosyalarını yönetmek için yönlendirilmiş olup hesap yürütmeye bağlı değildir.	Otomatikleştirme alanı – belgelerin istikametinden hizmet sunmaya kadar her türlü süreç.
4	Süreç üzerine elektronik arşiv belgeleri aktarılır ve burada hesap yürütme sistemi belgeleri katılamaz.	Süreç üzerine elektronik arşiv belgeleri ve hesap yürütme belgeleri aktarılır.
5	Katılımcılar arasında bilgi alışverişi, belgenin şekli ve onu açıklamayla sınırlıdır.	Aktarılmakta olan bilginin içeriği her vazife için uydurularak elektronik arşiv belgelerine atıflar, belgeler, hesaplama belgeleri ve diğer aksesuarları içine alır.
6	Şartlı geçme imkânının olmaması. Buna bağlı olarak, sürecin başlangıç noktasında yön seçme, doğru varyantı seçme sırasında müteşebbisin sorumluluğunun olmaması.	Şartları (örneğin, mürekkep ve çok varyantlı) sistem şemasında gösterme imkânı, doğru yöneltme fonksiyonunu sisteme ekleme (reglamente uygun biçimde).
7	Yöne konan belgeler birincildir.	Süreç birincildir. Onun kapsamında bir ya da birkaç belge hazırlanabilir (bu konuda anlaşılabilir).
8	Sürece yeni üzütilenleri ekleme imkânının bulunmaması.	Sürece yeni üzütilenleri ekleme imkânı. Örneğin, digger very tabanlarıyla bilgi takası için bağlanabilme imkânı.
9	Hesaplamalar arşivle çalışmaya yöneliktir.	Hesaplamalar biznes süreci optimal hâle getirme amacıyla biznes sürecin analizi (hassas noktaları belirleme, icra disiplini basamaklar ve süreçlerle birlikte kontrol etme) belirlenmiştir.
10	Standartlara uygunluk, kurumların vazifesini çözümlenmeye yönelik.	Ticaret şirketlerinin vazifelerini çözümlenmeye yönelik.

Bize göre Diler Sermaye AŞ değerlendirme kurumu için şu biznes süreçlerin kullanılması daha iyi sonuç verir:

1. Emir icrasını resmileştirme ve aktarma.
2. Emirleri hazırlama ve onları icra etme.
3. Biznesin değerlendirilmesi üzerine hizmet verme.

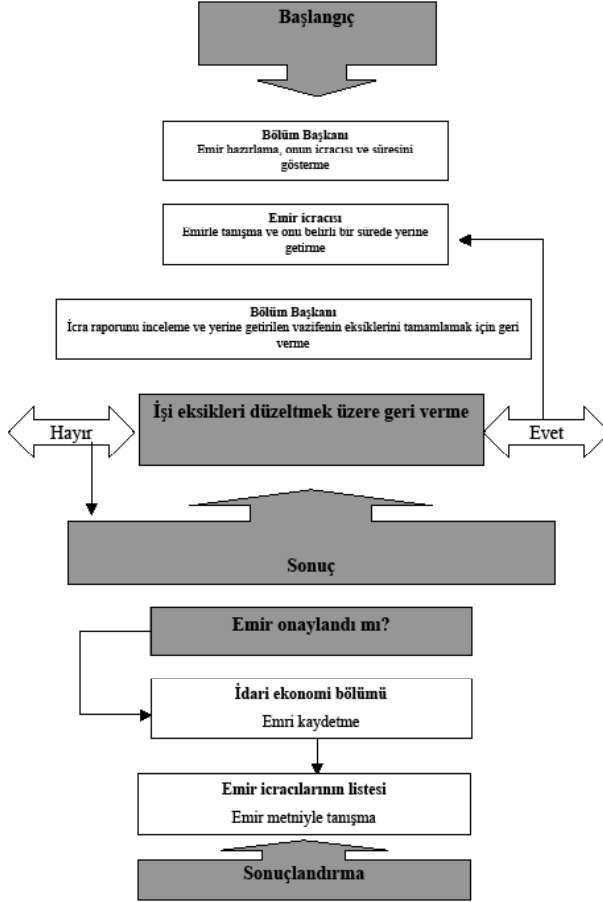
Şema 1: “Emir İcrasını Resmileştirme ve Aktarma” Biznes Süreci

Diler Sermaye AŞ yönetim kurulu 2011 yılında Afrasiyab Baha AŞ nizam fonuna para aktararak faaliyetini genişletme kararı aldı. Bu süreçte gerçekleştirilen işlerin listesini “Emir icrasına kaydetme ve aktarma” çerçevesinde görebiliriz. Süreci geliştiren (müteşebbis) emir projesini hazırlamak için lâzım olan bilgileri hazırlar: Afrasiyab Baha faaliyetinin şekli, yeni kurumun yapısı, biznesi değerlendirmeyi lisanslama tertibi, sertifikalama tertibi, değerlendiricilerin meslekî yetkinleştirme, kadro seçme ve başkaları belirleme. Daha sonraki vazife emir projesini hazırlama ve onun icracılarını gösterme. Ondandan sonra vazife kalem odası başkanına geçer. Kalem odası emir projesine vize koyduktan sonra genel müdür emri onaylama konusun-

da karar verir. Kararın hazırlanması için onun yardımcısı sorumludur. Emir onaylanırsa “Evet”, onaylanmazsa “Hayır” yönü izlenir. Emir onaylanırsa ekonomi bölümüne emri kaydetmesi istenir. Son vazifeyi de icracılar yerine getirir, yani onların emir metniyle tanışmaları lâzım olur.

Şema 2: Emri Hazırlama ve İcra Etme Biznes Süreci

5. “Biznesi Değerlendirme Hizmeti” Biznes Sürecini Gerçekleştirmenin Düzensel Yönleri

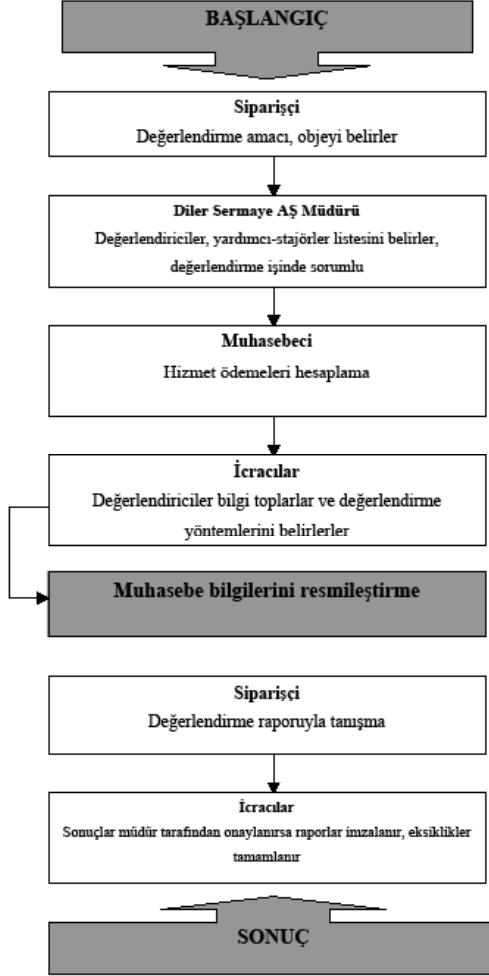
Tetkik etmekte olduğumuz Diler Sermaye AŞ, şu hizmetleri sunmaktadır: Biznesi değerlendirme, envanter hizmetleri, biznes plan hazırlama, danışma hizmetleri, kadastro hizmetleri. Kurum gelirinin büyük kısmı değişim mühendisliği yapılan değerlendirme faaliyetinden

gelir. “Biznesi değerlendirmeye yönelik hizmetler”, farklı aktifleri değerlendirme faaliyetinden şirketin nüfuzuna kadar olan süreçleri kapsar. Diler Sermaye AŞ biznesi değerlendirmeyi gider, gelir ve kıyaslama gibi değerlendirme yaklaşımlarıyla gerçekleştirilir. Bu yaklaşımlar ayrı hâlde kullanılamaz, çünkü bunların hepsi birbirini tamamlar özelliindedir. Bir şirketin faaliyetini değerlendirmek için birkaç yöntemi birleştirmek lâzımdır. Bu durumda her yaklaşım şirketin belli özellikleri üzerine uygulanarak bir anlamda onun fiyatının yükselmesine neden olur. Saydığımız bütün yaklaşımlar (gider, gelir, kıyaslama) olumlu ve olumsuz yönlerine, üstün ve yetersiz yönlerine sahiptir ve kendinde birçok farklı yöntemi birleştirir. Değerlendiren, bunlardan şirkete uygun olanı seçer. İşte bu basamakta zorluklar ortaya çıkar. Bu zorlukların çözüme kavuşması da değerlendirenin yeteneğine, zaman, giderler ve biznes süreçler mühendisliğinin verimliliğine bağlıdır.

Biznes şirketinin değerlendirilmesi; bütün aktifleri, gayrimenkul, araba, demirbaş, depolar, mâlî sermaye, maddi olmayan aktifleri değerlendirmek demektir. Şirketin faaliyetinin verimliliği, onun cari ve istikbaldeki gelirleri, biznesi geliştirme planları, rekâbet ortamı ayrı ayrı değerlendirilir. Bunların tamamı biznesin gerçek değerini ortaya çıkarır. Biznes değeri Nizam fonunu sağlamak için sunulan mülk değerini de içine alır. Kurallara göre, en yüksek sonucu elde etmek amacıyla şirket değerinin hesaplanması birkaç yöntemi kullanarak gerçekleştirilir. Biznesin değerlendirilmesi büyük sorumluluk ve emek isteyen bir süreçtir. Değerlendirme farklı amaçları güderek gerçekleştirilebilir. Örneğin, üretimi yönetme verimliliğini yükseltme, biznes plan yaratma; şirketin yeniden yapılandırılması (tasfiye, ekleme, ayırma ve diğerleri); şirketin bir kısmını ya da tamamını satarken veyahut satın alırken birkaç katılımcının işten çıkması hâlinde şirketin cari piyasa değerini belirleme, üyelerden hisseleri satın alma, şirketin krediye elverişli olup olmadığını belirleme ve başkaları. Değerlendirme, üretimi faydalı şartlar altında satma ya da satın almak için gerçekleştirilir. Ayrıca aktifleri, akit tarafları hakkında kesin bilgiye sahip olma ihtiyacı doğduğunda şirketin giderleri karşılayabilme kapasitesi, mal ve hizmet piyasasında istikbaldeki faydalar hakkında net ve güvenilir bilgiye sahip olma, şirketin değeri hakkında bilgiye sahip olma, kredi verildiği zaman mâlî tehlikeyi en aza indirmek için gerçekleştirilir. İşte bu yüzden şirketi ve biznesi değerlendirmek (satma ve satın alma sırasında lâzım olacak en önemli bilgilere sahip olma) o kadar önem-

lidir. Bu, hizmetler piyasasında sermayeyle operasyon uygulamayla paralel bulunan en önemli etkenlerden biridir.

Şema 3: “Şirketin Biznesini Değerlendirme Hizmeti” Biznes Süreci

6. Değerlendirmede Kullanılacak Esas belgeler

Biznesi ya da faaliyette bulunan şirketin kaliteli değerlendirilmesi için çok sayıda belge ve bilgilerin titizlikle incelenmesi ve önlemlerin alınması gerekir. Bu bilgi ve belgeler; ilk önce Nizam nüshaları

(Nizam, Tescil belgesi, Ana Sözleşme), emisyon tanıtım belgeleri, değerli kâğıtlar üretimi sonuçlarını raporu (hisse senetli şirketler için), son 3-5 yıllık muhasebe bilgileri (daha önceki yıllar için de alınabilir), muhasebe bilançosu, kâr ve zarar hakkındaki rapor, eğer auditor teftişi gerçekleştirilmişse auditorun raporu... Bu liste duruma göre küçültülebilir ya da uzatılabilir.

Biznesi değerlendirme; Diler Sermaye AŞ'nin esas faaliyetlerinden biridir. Biznesi değerlendirme, sahibine gelir sağlayan mülk mecmuası olarak şirketin değerini belirlemektir. Günümüzde halis değerlendirme, muhasebe verilerinin uluslararası standartlara uydurmak için aktifleri yeniden değerlendirmeye, yatırımcının şirketin sermayesine yatırdığı gayrimâlî sermayesini (bina, demirbaşlar, maddi olmayan aktifler) değerlendirmeye ihtiyaç duyulmaktadır.

7. Biznesi Değerlendirirken Piyasa Yöntemi Kullanma Algoritması

1. Yerli pazarda son günlerde benzeri objelerin satımıyla ilgili bilgileri toplama. Bu basamakta veri kaynağı olarak turist operatörü satımı tecrübesi, İnternet, elektronik veri tabanı, şirket arşivleri, Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Mülk Komitesi bilgileri, tanıtım belgeleri, broşürler, değerlendirme şirketlerinin verileri olabilir.

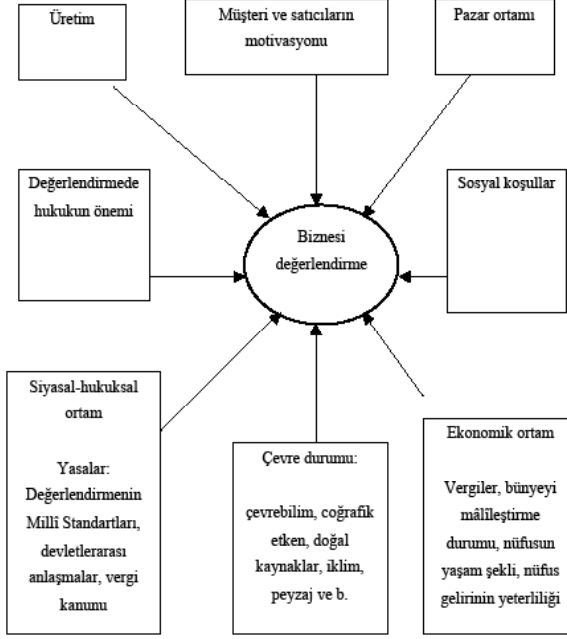
2. Alım satım bilgilerini inceleme. Bu süreç şu esaslara dayanarak gerçekleştirilir:

- Alım satımın esas bir katılımcı tarafından onaylanması (siparişi ya da değerlendirme kurumu);
- Satım şartlarını belirleme, yani alım satım sırasında taraflardan birinin zor duruma düşüp düşmediği, her iki tarafın da tipik piyasa bilgilerine sahip olup olmadığı, rasyonel faaliyet yürütüp yürütmediği, mâlîleştiriminin kolay Pazar koşullarına uyup uymadığı;
- Karşılaştırmalı objelerin değerini doğrulama. Birbirinin tam tamına özdeşi olan şirketi bulmak imkânsızdır. Dolayısıyla onların değerlerini doğrulamak gerekir.

Doğrulama kuralları: sadece karşılaştırılmakta olan obje sermayeleme ilkesi temelinde doğrulanır. Başka bir etkenin olup olmadığı belirlenir. Buna göre değer ya yükselir ya azalır.

Biznes ya da biznes objelerini değerlendirirken farklı etkenlerin etkisi dikkate alınır. Bu etkenler, ülkenin ekonomik durumu, hukuksal ortam, sosyal şartlar, çevre ve başkaları olabilir. (Şema 4)

Şema 4: Farklı Etkenlerin Şirketin Değerine Etkisi

Biznesin değerlendirilmesinde gelir yönteminin kullanılması daha uygundur. Eğer obje iktidarlı bir gelir sağlıyorsa onu değerlendirmek için diğer kapitalizasyon yöntemine başvurulabilir. Eğer gelir ve gider akımının iktidarlı olacağı bekleniyorsa para akımını diskontlama yönteminden yararlanılır. Gelir yöntemini kullanma şu hususları belirlemeyi gerektirir:

Tablo 5: Gelir yönteminin kullanılmasında esas göstergeler

Gösterge	Mahiyeti
Her zamanki döner gelir	Şirket, en yüksek seviyede faaliyette bulunduğu beklenen yıllık en yüksek gelir
Tam olarak yararlanılmayan yüklemeler	Sezon olmadığı sıralarda potansiyelden tam olarak yararlanılmaması sonucu ortaya çıkan gelir kaybı
Diğer gelirler	Esas faaliyetle ilgili olmayan gelirler
Operasyon harcamaları	Üç türdeki harcamaları içine alan, kaynaklardan yararlanmakla ilgili harcamalar: <i>Her zamanki (belirli) harcamalar</i> – yıl boyunca yararlanma derecesine bağlı olmayan harcamalar (devlet tarafından belirlenen maaş, sigorta ödemeleri, özel mülk vergisi). <i>Değişen harcamalar</i> – ölçüsü kaynaklar ve şirketten yararlanmayla ilgili harcamalar. <i>Yerine kullanılan yedekler</i> – yedek yaratma, beklenmedik durumlarda kullanılan harcamalar.
Borcu karşılama	Kredi yüzdeleri ve ipoteğin esas ödemesiyle ilgili ödemeler.

Pratikte bu yöntemden yararlanırken esas zorluk sermayeleme katsayısını belirlemektir. Sermayeleme katsayısını hesaplamanın yöntemleri vardır:

1. Ortak yapım yöntemi;
2. Pazar sıkımı yöntemi;
3. İpotek-yatırımsal inceleme yöntemi;
4. Borcu karşılama katsayısı yöntemi;
5. Doğru çizgili dönme yöntemi (Ring yöntemi);
6. Yatırıma gelir hissesi yöntemi (İnvud yöntemi);
7. Karşılama fonunu yaratarak tehlikesiz hisse üzerine geri verme yöntemi (Hoskold yöntemi).

$$\text{şirketin cari değeri} = \frac{\text{net operasyon gelir}}{\text{sermayeleme katsayısı}}$$

Bize göre çağdaş değerlendirme faaliyeti sadece gider yöntemi ile sınırlanmamalıdır.

Ekonomiyi liberalleştirmenin devam ettiği bir durumda değerlendirme kurumları pazar taleplerine uygun iş yöntemlerini kullanmalılar. Değerlendirme sırasında gelir yönteminden yararlanmak çok önemlidir. Özellikle biznesin değerlendirilmesinde iyi sonuç verir.

Değişim mühendisliği işletmelerde uygulanırken biznes süreçlere dayanarak yaklaşım sergilenir. Çünkü her kurum kurulduğu günden itibaren devamlı gelişmeyi, yani biznes injeneringini amaçlar. Bu durumda değişim mühendisliği, yeni biznes süreçleri üretmeyi ya da var olanları yeniden kullanmayı kasteder.

8. Sonuç

Değerlendirme kurumlarında değişim mühendisliğini uygulamayla ilgili teklifler olarak haber teknolojisini geliştirmeyi gösterebiliriz. Bunda, elverişli olmayan, elle yapılan bilgi bazlarını yaratma yönteminden vazgeçme ve sonuçta yönetim sisteminin verimsiz yöntemlerinden kurtulmak öngörülür. Bu alanın diğer özelliği, elverişli olmayan hesaplama tekniklerinin kullanılmamasıdır. Bu durumun faydalı yanı, eski tekniğin çağdaş şekle getirilmesidir. Bazen onu modernleştirmek için harcanan para, bazen yeni tesisat satın almak için kullanılan paradan da yüksek olur. Bunun dışında işletmelerin küçük olması bunlara değerli tesisat ve programsal güvencelemeyi kullanmayı, personelin ciddi haber projelerini gerçekleştir-

meye yönelik yüksek seviyeyi gerektirmez. Hizmet sunan şirketlerde değişim mühendisliğinin uygulanması, yönetimde veri sağlamayı iyileştirmekle birlikte düzensel ve mâlî yönetim, maddi ve mâlî akımların kontrolü, harcamaları yönetme, vergi yönetimi, pazarlama ve personelin yönetimi gibi alanların yeni kalite düzeyine çıkarmaya hizmet eder.

Yukarıdakilere dayanarak değişim mühendisliği yardımıyla sadece zaman değerlendirilmez. Aynı zamanda giderler ve gelirler göstergelerinde de iyi sonuçlar alınır. Değerlendirme kurumlarında yüksek haber teknolojilerini biznes süreçlere uygulayarak değişim mühendisliğini kullanma konusunda şu teklifler tavsiye edilir:

I. Yönetim ve planlamayla ilgili tedbirler:

- Değişim mühendisliğini uygulamanın önemli olduğunu delilleme ya da ondan vazgeçme sebeplerini belirleme;
- Yönetim kuruluyla anlaşarak projenin amacı, kapsamı, sürecini belirleme;
- Değişim mühendisliğini uygulamayı gerektiren en önemli biznes süreçleri belirleme;
- Değişim mühendisliğini uygulamayla ilgili proje amaçlarını bütün katılımcılara ulaştırma;
- Yönetim kuruluyla birlikte değişim mühendisliği üyelerini belirleme;
- Değişim mühendisliği uygulamanın maddi-teknik ve mâlî güvencesini belirleme;
- Belirlenen üyelerle birlikte planı hazırlama;
- Değişim mühendisliği üyelerini eğitme.

II. Değişim mühendisliğini uygulamayla ilgili tedbirler:

- Biznes süreçleri benzeyen ileri ve geri teşkilatların tecrübesini inceleme, analiz etme ve genelleştirme;
- Alan değişim mühendisliği gâyelerini inceleme;
- Başlangıç biznes süreçlere ait belgeleri inceleme ve bilgileri toplamakla eksiklikleri belirleme;
- Kurum elemanları ve yöneticilerinin değişim mühendisliğini uygulamaya yönelik hazırlığını kontrol etmek için onu sınavdan geçirme;
- Teklif edilmekte olan teknik-teknolojik varyantları ve değişimleri inceleme; serbest fikir yürütmeye ilgili alıştırmalar yapma;
- Dış bilirkişi ve danışmanlardan başlangıç bilgileri toplama.

III. Değişim mühendisliğini uygulama işlerini projelemeye ait tedbirler:

- Değişim mühendisliğini uygulamayla ilgili yeni gâyeleri üretme;
- Haber teknolojilerinden yararlanarak biznes süreçlerin cari durum için modelini hazırlama;
- Teklif edilmekte olan modelin senaryosunu hazırlama ve diğer kurumlarda uygulanarak iyi sonuç veren modellerle karşılaştırma;
- Haber teknolojisinden yararlanarak biznes süreçlerin sonuç modelini yaratma;
- Değişim mühendisliği uygulanacak esas iki ya da üç biznes süreç listesini delilleme;
- Yeni süreci verimli bir şekilde gerçekleştirecek düzensel modeli hazırlama;
- Haber sistemi ve onun parametrelerine ait teklifleri hazırlama;
- Teknik-teknolojik talepleri belirleme, yeni süreçler için maddi ve mâlî gğvenceyi belirleme;
- Değişim mühendisliğinin uygulanmasında uzun ve kısa vadeli tedbirleri belirleme.

IV. Değişim mühendisliği uygulanırken gerçekleştirilen işleri onaylama:

- Teklif edilmekte olan projelerin avantajları ve harcamalarının incelenmesi;
- Şirkette teklif edilmekte olan projelerin gerçekleştirilmesi sonucunda alınacak olası gelirin hesaplanması;
- Değişim mühendisliğini uygulamakla ilgili teklifleri yönetim kuruluna sunma ve ilgili belgeleri hazırlama;
- Özel sınavlar (anket, sözlü soruşturma ve b.) vasıtasıyla değişim mühendisliğini uygulamaya karşı personelin yaklaşımını belirleme;
- Değişim mühendisliği uygulanırken şirketin rekabete dayanıklılığını (kalite, sayı, verimlilik, rentabellik, fiyat ve b.) değerlendirme;
- Projenin detayları (kısımları)nı yönetim kuruluyla danışarak onaylama.

V. Değişim mühendisliğini uygulamayla ilgili tedbirler:

- Teklif edilmekte olan biznes süreçler projesini beklenen sonuca uydurmak;
- Projede kaydedilen yeni iş yerlerinin vazifelerini ve süreç katılımcılarının sorumluluklarını belirleme;

- Teklif edilmekte olan biznes süreçlerin başlangıç varyantlarını pratikte görme;
- Değişim mühendisliğinin uygulandığı işleri destekleyen tedbirler sistemini yaratma;
- Biznes süreçlerin teklif edilmekte olan varyantı ile süreç katılımcılarına tanıtma ve düzeltme planını pratikte uygulama;
- Yeni biznes süreçlerin belirlenen modelini dikkate alarak değişim mühendisliğini basamak basamak uygulama;
- Biznes süreçler katılımcılarının bilgi ve tecrübelerini geliştirme planını hazırlama;
- Yeni süreçler ve sistemlerden verimli yararlanmak için süreç katılımcılarını eğitme;
- Yeni süreci kesintisiz geliştirmek ve değiştirmekte olan iç ve dış ortama uydurma algoritmasını yaratma.

KAYNAKÇA

- Davenport, Thomas. *Process Innovation*, Harvard Business School Press, Boston, MA, 1993.
- Hammer, Michael and Champy James. *Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution*, New York, Harper Collins, 1993.
- Karimov, İslam. *Dünya Mâlî-İktisadî Krizi, Özbekistan Ortamında Krizi Önleme Yolları ve Çareleri*, Özbekistan, Taşkent, 2009.
- Karimov, İslam. “Ülkemizde Demokratik Reformları daha da Derinleştirme ve Vatandaşlık Toplumunu Geliştirme”, Özbekistan Devlet Başkanı İslam Karimov’un Özbekistan Ali Meclisi Temsilciler Meclis ve Senatonun ortak toplantısındaki konuşması, 13 Kasım 2010, ÖZA, www.senat.gov.uz, www.parliament.gov.uz.
- Oykhman, Yefim and Eduard Popov. *Reinjiring Biznesa: Reinjiniring Organizasii i Informasionniye Tehnologii*, Finansı i statistika, Moskva, 1997.
- Robson, Mayk ve Ullakh Filip. *Praktičeskoye Rukovodstvo po Reinjiniringu Biznes-Prosessov*, Yuniti, Audit, Moskva, 1997.
- Safarov, Farhod. “Değişim mühendisliğini destekleyici etkenler olarak haber sistemleri”, *Muhasebe hesabi, inceleme, denetleme ve ekonominin aktüel meseleleri (15-16. Haziran 2011, Bilimsel-pratik konferansı materyalleri, C. 1, Semerkand, SemİSİ, 2011.*
- Telnov, Yuriy. *Reinjining biznes-prosessov (Uçebnoye posobiye)*, Moskovskiy mejdunarodniy institut ekonometriki, informatiki, finansov i prava, Moskva, 2003.

Çevre Onarımına İlişkin Hukuki Düzenlemelerde Kazakistan Örneği

Mustafa CANBAZ¹

Öz

Toplumsal ve ekonomik kalkınmanın en önemli öğelerinden olan doğal kaynakların, planlı ve verimli bir şekilde kullanılarak korunması için kalıcı politikaların oluşturulması kaçınılmaz bir zorunluluktur. Plansız ve bilinçsiz yapılanma, turizm, karayolları, demiryolları vb. yatırımlar için verimli tarım arazileri ve özellikle çevre tahrip edilmektedir. Verimli araziler ve tarım topraklarının korunmasını sağlayacak hukuki düzenlemeler ise oldukça yetersiz olup, bu konuda yetkili kuruluşların belirlenememesi de önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Maden, tarım ve orman arazilerinin değişik faaliyetler sonucu bozulmalarının önüne geçilmesi, bozulmuş arazilerin ıslahı, gelecek nesillere kullanılabilir ve verimli olarak sürdürülebilir arazilerin bırakılmasında küreselleşme döneminde tüm dünya ülkelerinin özellikle üzerinde durması gereken ortak sorunların başında gelmektedir. Çalışmamızda çeşitli faaliyetler sonucu tahrip olan, bozulan arazilerin doğaya yeniden kazandırılmasında yapılan mevzuat çalışmalarının gerekliliği üzerinde durulmuş ve Kazakistan'daki mevcut durum ve çalışmalar örneklerle değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: çevre onarımı, arazi korunması, çevre tahribatı, bozulma, ıslah, mevzuat.

¹ Ph D., Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, makecan@hotmail.com

Case in Kazakhstan Legislation on the Recultivation

Abstract

Establishing long-term policies for the protection of natural resources, by using them in a planned and efficient manner, which are one of the most important elements of social and economic development. Unplanned, unsustainable residential construction, tourism, unreasoned construction of cars and railways, as well as mining, alumina establishment of factories and plants lead to the active destruction of fertile land. Unfortunately, the legislative provisions protecting fertile land very insufficient, moreover difficult to determine the structures involved in the matter. In this study examines the work in the legislative sphere aimed at the restoration of damaged land- recultivationand also presents the experience of Kazakhstan in this area.

Keywords: *environmental restoration, land conservation, environmental destruction, corruption, grade up, legislation.*

İnsan topluluklarının gelişme ve ilerlemede doğal çevre olarak bilinen arazi büyük yer tutar. Doğal çevre, dolayısıyla toprak biz her ne kadar farkında olmasak ta oldukça sınırlıdır. Buna rağmen, insanoğlu sınırlı olan doğal çevrede çok şeyler yapmak zorundadır. Dünyada insan nüfusunun artmasıyla artırılmayan doğal çevre, arazi üzerinde önemli bir baskı unsuru oluşturmaktadır. Kişi başına düşen ortalama arazi miktarının gittikçe küçülmesi arazinin korunmasının, ıslahının ve araziye bağlı mülkiyetin önemini de artırmıştır. İnsanların yaşayışlarını sürdürebilmeleri için üretim yapımları, artan gereksinimleri nedeni ile bu üretimi sürekli çoğaltma işlemleri, oldukça sınırlı olan arazinin en önemli parçası toprağın aynı zamanda üretim aracı olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla, uzun yıllardan beri arazi sorunu devletlerin gündeminde olmuş ve önemli sorunların başında gelmiştir.

Dünyada hızlı nüfus artışı nedeniyle günümüzde insanlar hem yeni yerler inşa etmekte hem de yeni ulaşım yolları açmaktadır. Ayrıca ilerleyen teknoloji ve yükselen ekonomik alım gücü sayesinde insanlar eskileri bozarak yenilerini yapmak istemekteler. Dünyada arazi ve çevre bozulması, her türlü maden işletmesinin yanı sıra insanların yanlış ve bilinçsiz çalışmaları sonucunda da meydana gelebilmektedir. Gelişmiş ülkelerin arazi bozulması ve çevresel problemlerin çözümüne dönük araştırma programlarının uzun süreden beri sürdürüldüğü ve kendilerine göre standartlar ve kıstaslar oluşturduğu gözlenmektedir. Bu standart ve kıstasların belirlenmesinde üniversitelerle birlikte özel ve devlet kuruluşlarının birlikte hareket etmesi gerekliliği artık şüphe götürmez bir gerçektir.

Dünyadaki ekonomik ve teknolojik etkileşim ve gelişmeler neticesinde arazi, günümüzde daha da önemli hale gelmiş ve buna paralel olarak topraktan en yüksek düzeyde yarar sağlamanın yollarını arama konusundaki bilimsel araştırmalar giderek hız kazanmıştır. Arazi tahribatının azaltılması veya olumsuzlukların giderilmesiyle ilgili olarak, birçok ülkede alınan tedbirlerin yıllar önce başlamış ve halen devam ediyor olması, konunun değerlendirilmesinde oldukça önemli bir kazanım olarak kaydedilmelidir. Bununla birlikte, yasalara rağmen yanlış uygulamalar sonucunda ortaya çıkan ve birikerek devam eden problemler, çevre ve arazi tahribatını giderek artırmakta ve yaygınlaştırmaktadır. Dolayısıyla, arazi ve çevre tahribatını önleyebilmek için, gerek uygulamadaki tedbirlerin artırılması ve gerekse hukuki düzenlemelerin güncel hale getirilebilmesi ihtiyacı

bulunmaktadır. Giderek büyüyen sanayi, ekonomi ve talep artışının neticesinde dünya çevresel sorunlarla karşı karşıya kalmakta ve bu sorunlar günümüzde olduğu gibi gelecek için de önemli tehditler oluşturmaktadır.

Çevresel sorumluluğun öneminin farkına varan toplumlar bu sorunları bertaraf etmek için birtakım yasal düzenlemelere gitme gerekliliğini kabul etmişlerdir. Günümüzde yaşanan çevre problemlerinin ana kaynağını, mevcut doğal dengenin insan eli tarafından bozulması oluşturmaktadır. Madencilik çalışmaları da doğal dengeyi bozan, çevreyi kirleten ve canlıların yaşamını, dengesini bozan işlemlerdir. Yeryüzündeki maden çalışmaları ile arazi bozulmaları kaçınılmaz hale gelmektedir. Çeşitli faaliyetlerle farklı tipte alan kullanımları ile peyzajda da önemli değişiklikler ve zararlar ortaya çıkmaktadır. Genellikle açık ocak işletmelerinde diğer madencilik türlerine göre daha büyük arazi tahribatı ve çevresel bozulmalar oluşmaktadır.

En önemli doğal kaynaklarımızdan olan madenlerin ülke kalkınmasındaki yeri ve ekonomiye yaptığı katkılar hiç bir şekilde yadsınamaz. Madenlerimizi yer altından çıkarmaktan ve işlemekten vazgeçilemeyeceği de kesin olarak kabul edilen bir gerçektir. Bunun yanı sıra, maden işletiminde meydana gelen zararlı atıklar, hava, su, toprak kalitesinin bozulması, görüntü ve ses kirliliği gibi etmenler madenciliğin yan etkilerini oluşturmaktadır. Madencilik işlemlerinden vazgeçilmesi söz konusu olmadığından, çevre ve canlı sağlığı için madenlerin çıkartılmasında, işlenmesinde, kullanımında ve maden özelliğini kaybetmiş arazilerin tekrar çevreye kazandırılmasında yoğunlaşmak gereklidir.

Kazakistan'ın, bölgedeki diğer ülkeler gibi maden ve enerji kaynakları açısından oldukça zengin olduğu bilinmektedir. Kazakistan, Sovyetler Birliği döneminde toplam altın üretiminin %6'sının üretildiği bir ülkedir. Ayrıca petrol, kömür ve çelik üreticisi olarak bilinmekte ve Orta Asya'nın en çok endüstrileşmiş ülkesi olarak kabul edilmektedir.² Dolayısıyla, bu çalışmanın içeriğini de oluşturduğu üzere, çevre onarımının bu ülke için gerekliliği, ülke mevzuatına dâhil edilebilmesinin önemi ve aciliyeti açık olarak ortaya çıkmaktadır.

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'de, *“Tarım ürünlerine yönelik küresel talebin arttığı bir ortamda tarım*

² Halim Demirkan, “Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Yeraltı Kaynakları Potansiyeline Yaklaşım”, Türkiye XIII. Madencilik Kongresi, *Teknik Oturum Tebliğler Kitabı*, TMMOB Maden Mühendisleri Odası, Ankara, 1993, http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/5ac21cd0ef1b88e_ek.pdf, s. 388.

işletmeciliğinin kapsamlı modernizasyonu gerekmektedir. Dünya gıda piyasasının lideri olmak ve tarım üretimini artırmak için neler yapmak lazım? Tarım alanları artırılmalıdır, birçok ülkenin böyle bir imkânının olmadığı belirtilmelidir... Netice itibarıyla tarım ve sanayi kuruluşlarımıza çevre yönünden temiz üretim konusunda küresel aktörler olmaları görevi vermektedir.”³ demektedir.

Makalemizde ıslah olarak ele aldığımız rekültivasyon kavramı, “*latince ‘recolere’den türetilen ve yeniden oluşturmak, işlemek anlamına gelen bir kavramdır.*”⁴ Bu anlamda rekültivasyon, genellikle maden alanında ele alınan bir konudur. Burada başlıca amaç, tahrib edilen ve bozulan arazinin çevresel ve ekonomik değerlerini mümkün olduğu ölçüde geri kazandırmakla birlikte arazinin güzel bir peyzaj görünümüne sahip olmasını ve bu alanlardan ekonomik anlamda yararlanmayı da hedeflemelidir. Ancak, bu çalışmada, arazi tahribatına neden olan maden işletmeciliği faaliyetlerinin yanı sıra, Krasov’un dediği gibi toprak tahribatının sadece maden kaynaklarının işletilmesinden kaynaklanmadığını, ziraat ve tarım arazileri üzerinde de tahribat (bozulma) olabileceğini⁵ ifade eden diğer bazı faaliyetleri de ele almaya çalışacağız.

Madencilik faaliyetleri nedeniyle tahrip edilmiş bir alanı çevresel açıdan stabil bir duruma getirmek, temiz bir çevrenin ve doğal kaynakların gelecek nesillere aktarılması için zorunludur. Ancak, tahrip edilmiş bir alan kendi haline bırakıldığında eski çevresel dengesine ulaşması, kendi kendini onarması çok uzun yıllar alabilir. Böyle bir zaman sürecinde bu alanların yeniden doğaya kazandırılması ya da onarılması için insanın yardımına gereksinim vardır. Bu amaçla; madencilik faaliyetleri sonrası arazi ıslahı, tahrip edilmiş bir alanın verimliliğinin, çevresel, ekonomik ve estetik değerlerinin yeniden kazandırılmasını hedefleyen çalışmalardır. Dolayısıyla arazi ıslahı, madencilik sonrası kullanım için madencilik yapılan alanın hazırlanmasına ilişkin işlemler olarak ifade edilmektedir. Ancak, buradaki arzi ıslahı; madencilik tamamlayan, ona ilave bir aşama değil, ilk madencilik planlarıyla başlayan, madencilik faaliyetleri aşamasında devam eden bir dizi aşamalardan oluşur. Buradan da anlaşılmaktadır ki;

³ Nur Sultan Nazarbayev, “Kazakistan 2050 Stratejisi”, Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev’in Kazakistan 2050 Gelişmiş Strateji ve Siyasi Hedef konulu halka seslenişi, 14.12.2012. <http://turkkazak.com/site/?p=28447>. Erişim tarihi 20.08.2014

⁴ Halil Köse, Ferhan Şimşir ve Aydın Güney, *Açık Maden İşletmelerinde Rekültivasyon ve Rekreasyon*, Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Yayınları No: 236, İzmir, 1993.

⁵ O. İ. Krassov, *Açıklamalı Arazi Mevzuatı*, Moskova, 20052005, s. 356.

madencilik faaliyetleri ile kısmen ya da tamamen tahrip edilen çevrenin onarılması, yeniden kazanılması, madencilik faaliyetleri başlamadan önce dikkate alınması gereken, madencilik faaliyetleriyle paralel yürütülen ve faaliyet sonrası alana yeni bir kullanım kazandırılmasıyla sonuçlanan çok yönlü ve çok faktörlü, multidisipliner bir çalışmadır. Bizde arazi tahribatının sadece maden işletmelerinde değil, inşaat yapım ve yıkım alanlarında, fabrika çevrelerinde ve arazinin amacına uygun kullanılmadığı hemen her alanda meydana gelebilecek bir olgu olduğu, onun için bu kavramın daha geniş bir alanda değerlendirilmesi ve hukuki düzenlemenin de buna göre yapılması gerektiği inancındayız.

Kazakistan Çevre mevzuatında da ıslahı gerektiren durumlar sadece maden alanı ile sınırlandırılmamıştır. Örneğin, Kazakistan Çevre mevzuatında “...verimli yerlerde ve ziraat alanlarında, toprak kaynaklarını kullanım amaçlı yapılacak inşaatlarda, aletlerin montajında ve bunların hazırlık çalışmaları esnasında, bu alanların daha sonra da verimli olabilmesi için toprağın verimli olan üst katmanı alınır ve özel olarak muhafaza edilir. Toprak kaynaklarının kullanım süresi bittiğinde ise daha önceden projelendirildiği şekliyle ıslah çalışmalarına başlanır.” şeklinde ifade edilmektedir (madde 220). Kazak mevzuatında arazinin herhangi bir yolla özelliklerini kaybetmiş olabileceği iması ile genel terimler kullanılmış, arazinin temel özelliklerini tanımlayan bozulmaya ilişkin alınacak tedbirleri düzenleyen sonuç odaklı ifadeler yer verilmiştir. Bu yaklaşımın ortaya konulması bilhassa Kazakistan için oldukça önemlidir. Çünkü henüz yeniden yapılanma ve modernleşme sürecinin başında bulunan Kazakistan’da arazinin kullanılma ve korunması hususlarında, arazi ıslahının sadece madencilikle ilişkilendirilmesi ve böylece diğer faaliyetler neticesinde aynı bozulmayı ortaya çıkaracak durumların ihmal edilmesi tehlikesini beraberinde getirecektir. Onun için öncelikle, bozulmayı bir bütün olarak ele almalı sadece madencilik faaliyetleriyle arazi tahrip olur düşüncesinden kurtulmalıyız.

Arazi ıslahının içerik olarak çok karışık bir kavram olması nedeniyle, disiplinler ya da alanlar içerisinde kullanımı esnasında karşılaşılan çelişki ve eksikliklerin giderilmesi, ancak hukuki yaklaşımla mümkün olabilecek ya da en aza indirilebilecek gibi görünmektedir. Kazakistan’da söz konusu düzenlemeler çeşitli hukuk normları kullanılarak yapılmaya çalışılmış ve halen devam etmektedir. Bu konudaki girişimler, Arazi kanunu, Çevre kanunu, Maden kanunu, Su kanunu, Orman kanunu vb. yasal düzenlemelerde kendini göstermektedir.

Günümüzde çevrenin korunması konusunu ele almayan bir faaliyet alanı neredeyse kalmamıştır. Her bilim dalı kendi ilgi alanı içerisinde bu konuyu da dâhil etmektedir. Birçok ülkede olduğu gibi Kazakistan Cumhuriyeti'nde de çevre ve doğal kaynakların korunmasına yönelik hukuki düzenlemeler yapılmış ve halen devam etmektedir.

Kazakistan'da Anayasa başta olmak üzere, Arazi, Çevre ve Maden mevzuatı konumuza ilişkin temel esasları düzenleyici hukuki kaynakları oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu kaynakların detaylı olarak incelenmesi yararlı olacaktır.

Kazak Çevre mevzuatında, toprak kaynaklarından faydalanacak ve onları kullanacak kişiye, faaliyetlerine başlamadan önce çevreyle ilgili şartları belirlemek suretiyle, toprağın kullanılmasına ilişkin bazı sorumlulukların yüklenmesi söz konusudur. Bu sorumluluklar mevzuatta; *“...verimli yerlerde ve ziraat alanlarında, toprak kaynaklarını kullanım amaçlı yapılacak inşaatlarda, aletlerin montajında ve bunların hazırlık çalışmaları esnasında, bu alanların daha sonra da verimli olabilmesi için toprağın verimli olan üst katmanı alınır ve özel olarak muhafaza edilir. Arazi kaynaklarının kullanım süresi bittiğinde ise daha önceden projelendirildiği şekliyle ıslah çalışmalarına başlanır.”* şeklinde ifade edilmektedir (madde 220). Demek, arazi kaynaklarının kullanılabilmesi için, faaliyete başlamadan önce ıslaha ilişkin mevzuatta belirtilen tüm belgelerin hazırlanması şarttır. Aksi takdirde kaynaklardan yararlanmak ya da bu amaçla faaliyete başlamak mümkün olmayacaktır.

Ayrıca, Kazak Çevre mevzuatında, ıslaha yönelik tedbirlerin yanı sıra, arazi kaynaklarının kullanımına ilişkin faaliyetler ve toprağın verimini düşürecek olayları engelleyici tedbirler de ele alınmaktadır. Arazi kaynağı kullanılırken çevreyle ilgili taleplerle birlikte, özellikle madencilik alanında toprağın verimli olan üst katmanının özel usullerle saklanması, toprağın kullanılacağı arazinin çölleşmesinin engellenmesi, toprağın rüzgâr erozyonundan korunması ve üretim atıklarının rastgele kullanılmaması gibi önleyici tedbirler, ayrıca, üretim sonrası toprak kaymalarının engellenmesi, atıkların oksitlenmesi ve yanmasına karşılık gerekli tedbirlerin alınması ve inşaat alanlarının hazırlanmasında kullanılacak teknolojinin son teknoloji olmasına dikkat edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır (madde 217, 219, 227). Aynı zamanda Kazak Çevre mevzuatında, inşaat yapımına izin verilen alan dışındaki bitkilere ve toprak katmanına zarar verecek, yeraltı sularını etkileyecek olan veya

etkileyeceği düşünölen tarım arazilerinin birikmiş sularla sulanmasını yasaklayan açık hükümler de bulunmaktadır(madde 220).

Kazak mevzuatında, ıslaha yönelik hukuki düzenlemeler oldukça geniş yer almaktadır. Örneğın, Kazak Arazi mevzuatı, Orman, Su, Şehir İmar ve İskan yasaları ile birlikte Enerji, Endüstri ve Ticaret Bakanlığı'nın 25 Eylül 2000 tarih 327 nolu ve Olağanüstü Hal Kurulu'nun 13 Eylül 2000 tarih ve 325 nolu müşterek kararnameleri ile çıkarılan 'Kömür Madenlerindeki Güvenlik Kuralları' yönetmeliğinin 137, 180, 187, 197, 563, 576, 578, 648, 654, 678 vd. maddelerinde detaylı olarak ele alınmıştır.

Kazak arazi mevzuatının 62 ve 139. maddeleri, *“çevrenin bir parçası olarak toprağın korunmasına, toprağın faydalı bir şekilde kullanılmasına, ziraat, tarım ve orman alanlarının her ne sebeple olursa olsun amacı dışında kullanılmasının önlenmesine, ayrıca toprağın veriminin korunması ve artırılmasına ve bozulan yerlerin ıslahına yönelik hukuki, kurumsal, ekonomik, iktisadi ve teknolojik tedbirleri içine alır”* şeklindedir. Bu maddede geniş bir açıklama yapılmasının ilk sebebi; toprağın, özellikleri ve çeşitliliğine bakılmaksızın hayati öneme haiz çevresel hizmetleri yerine getiren doğanın bir parçası olması, belirli bir üretim değerine sahip doğal kaynak olması, ayrıca ziraat, tarım ve orman işleri üretimindeki en önemli kaynak olarak ele alınmasıdır. İkinci sebebi ise, böyle bir açıklamanın; uyumlaştırma, tedbir alma ve eski haline döndürme, yeniden oluşturma önlemlerini içerisine almasıdır. Bu açıklamalar, toprağın korunma amaçlarını açık olarak ortaya koymaya da imkân tanımaktadır.

Toprağın korunma amaçları, arazide faaliyette bulunacak kişilerin hak ve sorumluluklarını belirleyen bir sistemi de ortaya çıkarmış, onların hukuki kişilikleri ve faaliyet istikametlerini belirlemiştir. Bu da Kazak Arazi mevzuatında, *“...arsa sahipleri ve topraktan faydalananların toprağın verimini eksiltecek veya çölleşmeye neden olacak etkenlere karşı, tuzlanma, rüzgar ve su erozyonu, sel, üretim ve tüketim atıklarıyla, kimyasal, biyolojik, radyasyonlu ve başka da zararlı etkenlerle kirlenmesi ve bozulmasını engelleyici tedbirleri almak zorundadır.”* şeklinde açık hükme bağlanmıştır(madde 140).

Bozulan arazinin ıslahı hakkındaki hukuk normları içerik açısından çok çeşitlilik arz etmesine rağmen, fonksiyonel açıdan birbiriyle bağlantılı olan çevre, yapı, idari, mülki ve finansal ilişkileri de içine alan bir bütünü

ifade etmektedir.⁶ Örneğin, Askarova'ya göre; “*Jeolojik petrol arama ve üretiminde tahrip edilen ve her türlü zehirli maddelerle kirlenen arazinin ıslahı ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü, Kazakistan’da genel olarak sondaj çalışmalarına 2,2 hektar yer verilmesine rağmen, arazi tahribi ve kirlenmeler sonucunda bundan daha çok alanın ziraat ve tarım arazisi olma özelliğini kaybettiği tespit edilmiştir.*”⁷

Günümüz Kazakistan’ında, yukarıda da değinildiği gibi, bozulan arazinin ıslahı ve korunması için gerekli yasal düzenlemeler yapılmış ve temel hukuki dayanak oluşturulmuş haldedir. Yasal düzenlemeler çerçevesinde Kazakistan’da 2010 yılında gerçekleştirilen ziraat ve tarım arazilerine ait toplam alanın hesaplanması esnasında, kullanılmayan ve 49 yıl için kiraya verilen kamu ve özel mülkiyetteki araziler kamulaştırılmıştır. Ancak, bu kararın uygulamadaki istenmeyen sonuçlarını gidermek ve daha verimli hale getirebilmek açısından yeniden düzenlenmesi konusunda halen tartışmalar devam etmektedir. Bu konuda, bilim adamlarının sıklıkla dile getirdiği öneri, arazinin gerçek anlamda korunması ve hukuki düzenlemenin uygulanabilmesi için denetimlerin artırılması, uzun vadeli kiralama süresinin kısaltılması, bu sürenin ancak denetimler sonucunda arazinin amacına uygun kullanıldığının tespit edilmesi halinde uzatılması şeklindedir.⁸

Yukarıda belirtilen normlar detaylı olarak incelendiğinde, arazinin korunması ve bozulan yerlerin ıslahı arasındaki ilişkiye ait türlü yorumlar yapılabilir. Ancak, arazinin korunması hususunda ıslah tanımına sadece dar bir anlam yüklenildiğinde ortaya çıkacak bu yorumlar sınırlı ve yetersiz kalacaktır.⁹ Halbuki ıslahın gerekliliği, toprağın verim ve kalitesini yok edecek veya azaltacak hareketler, yasaların ihlali, hukuki düzenlemenin yetersizliği, eski teknolojinin kullanılması gibi faaliyetler sonucunda da ortaya çıkabilir. Onun için arazi ıslahı, sadece toprağın değil aynı zamanda çevrenin korunmasına yönelik daha geniş kapsamlı faaliyetleri içeren bir terim olarak kabul edilmeli ve düzenlemelerin içinde bu şekilde yer almalıdır.

⁶ J. H. Kosanov, “Tarım Arazilerinin Kiralanmasındaki Hukuki Problemler”, *Femida*, No: 2, Astana, 2002, s. 37.

⁷ U. B. Askarova, *Çevre ve Çevrenin Korunması*, Almatı, 2004, s. 27.

⁸ E. Abdikarim, *Mülkiyet ve İdare Enstitüsü*, Turan Basımevi, Türkistan, 2011, s. 109.

⁹ J. H. Kosanov, “Tarım Arazilerinin Kiralanmasındaki Hukuki Problemler”, *Femida*, No: 2, Astana, 2002, s. 34.

Arazi ıslahı, diğer koruma yöntemlerinden farklı olarak, kendine özgü çevresel özelliklerini kısmen veya tamamen kaybetmiş olan toprağın geri kazanılması amacıyla alınacak tedbirlerle birlikte, bilimsel verilere dayalı çevresel uygulamaları da içine almalıdır.¹⁰ Böylece, ıslahın hukuki çerçevesi oluşturulmuş olacaktır. Çünkü ıslahın, çevre uygulamalarını düzenleyen çevre hukuku ile birlikte ele alınmasına ve diğer yönetmeliklerle de bağlantılı olacak şekilde mevzuatta düzenlenerek bütünsel bir yaklaşımın ortaya çıkmasına ihtiyaç duyulmaktadır.¹¹

Kazak arazi mevzuatında, bozulan arazilerin ıslahı, toprağın verimliliğinin korunması ve diğer faydalı özelliklerinin kaybedilmemesi için, ayrıca bozulan arazilerin ıslah çalışmalarında toprağın verimli üst katmanının düzgün bir şekilde alınması, muhafazası ve tekrar kullanılması ve arazi üzerinde faaliyet gösteren kişilerin hukuki sorumlulukları belirtilmiştir. Ancak, bu konu başlıkları kapsamındaki uygulamaların nasıl yapılacağına ilişkin herhangi bir hukuki düzenlemeye yer verilmemiştir. Sonuçta, bu tedbirlerin uygulamadaki tatbiki kişiye veya kurumlara göre keyfi uygulamaların önünü açma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Bu keyfiyetin ortadan kaldırılabilmesi için bilimsel araştırma yöntemlerine dayalı sonuçlara başvurulması ve bunların kullanılabilmesine imkân tanıyacak kişi ve kuruluşlara verilecek yetkilerin netleştirilmesi gerekmektedir. Bu yetkilerin, kanımızca yerel idareler seviyesinde düzenlenmesi daha uygun olacaktır. Çünkü genel hukuk düzenlemelerinden sapmadığı sürece yerel yönetimlerin bölgeyi daha iyi tanıyor olması ve daha hızlı manevra kabiliyetine sahip olması açısından ıslah uygulamalarında doğrudan ve daha verimli sonuçlar alınmasını sağlayacaktır. Örneğin, yerel idare bozulan arazilerin ıslahını kendisi yapabileceği gibi arazi sahiplerine yüklenecek sorumluluğun takibini gerçekleştirmek suretiyle de yapabilecektir. Ancak, burada şunu da belirtmemiz gerekir ki Kazakistan mevzuatında ıslaha ait sorumluluk sadece maden alanındaki kullanıcılara yüklenmiştir.¹² Dolayısıyla, ıslaha ait bu sorumluluğun genişletilerek araziyi ilgilendiren diğer faaliyet alanlarını da kapsayacak hale getirilmesi, ıslah faaliyetlerinden daha olumlu sonuçların alınabilmesinin yanı sıra, devletin, zaman ve para tasarrufunu aynı zamanda doğal kaynakların sürdürülebilir olarak korunmasını sağlayacaktır.

¹⁰ Age, s. 36.

¹¹ Halil Köse, Ferhan Şimşir ve Aydın Güney. *Açık Maden İşletmelerinde Rekültivasyon ve Rekreasyon*, Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Yayınları No: 236, İzmir, 1993, s. 47.

¹² Hajiyev, A.H., 2002, s. 53.

Çevre onarım ve ıslah çalışmalarının olumlu sonuç vermesi, yukarıda da ifade edildiği gibi maden işletmelerinde üretimle birlikte, diğer alanlarda ise uzman bir ekip tarafından yürütülecek incelemeler sonucunda, onların vereceği rapor doğrultusunda başlamasına bağlıdır. Ancak, sadece bu tedbirlerle olumlu sonuca ulaşılır anlamı da çıkarılmamalıdır. Çünkü bu faaliyetler yasalarla düzenlenmediği, uygulamada gerçekleştirilmediği takdirde beklenen olumlu sonuca ulaşmak mümkün olmayacaktır.

Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin 15 Ağustos 2012 tarihinde gerçekleştirdiği "Arazi Tespit ve Değerlendirme" konulu toplantısında Başbakan Yardımcısı S. Ahmedov "*Amacına uygun kullanılmayan arazinin istimlâk edilmesi durumundaki bürokratik engellerin kaldırılması hususunda yeni yasal düzenlemeler yapılmalı ve amacına uygun kullanılmayan arazinin en kısa zamanda geri alınması sağlanmalıdır*" diyerek bizim tezimizi destekleyici mahiyette bir teklifte bulunmuştur.¹³

Sonuç olarak; Kazakistan Cumhuriyeti çok değerli ve vazgeçilmez yeraltı kaynakları ile birlikte büyük ölçüde tarım arazisine de sahiptir. Yer altı kaynaklarının büyük bir kısmı açık maden ocağı biçiminde işletilmekte ve işletilecektir. Bunun doğal bir sonucu olarak arazi bozulması meydana gelecektir. Aynı şekilde, tarım arazilerinin, petrol ve doğalgaz arama ve işletme alanlarının ayrıca orman arazilerinin bilinçsiz kullanımından veya amacına uygun kullanılmamasından kaynaklanan arazi bozulması da söz konusu olacaktır.

Kazakistan 2050 stratejisinde de belirtildiği gibi ülkedeki tarım sanayi kuruluşlarının geliştirilmesi için, 2020 yılına kadar uygulanmak üzere yeni bir kalkınma programı kabul edilmelidir. Yeni tarım teknolojisinin kullanılması orta ve büyük ölçekli tarım ürünleri üretiminin yapılması konusunda mevzuat ve ekonomik teşvik sistemi hazırlanmalıdır. Kazakistan mevzuatı sadece milli çıkarları korumakla kalmamalı aynı zamanda dinamik bir şekilde gelişen uluslararası piyasa ve hukuk ortamıyla senkronize olmalıdır.

Arazi bozulmasının ve çevre tahribatının önlenmesi veya en aza indirgenmesi ve ıslah faaliyetlerinin daha verimli yürütülmesinde aşağıda belirtilen hususların dikkate alınması ve hukuki düzenlemelerin bu

¹³ *Egemen Kazakistan Gazetesi* 15 Ağustos 2012, <http://egemen.kz/2012/?m=201207>. Erişim tarihi: 03.10.2014

esaslara göre sistematik bir şekilde yapılmasının hem uygulamayı hem de uygulayıcıların işlerini kolaylaştıracağı inancındayız.

a) Arazinin korunması ve ıslahı faaliyetlerinin daha verimli olması için bu faaliyetleri düzenleyen hukuk normlarının aynı mevzuat içerisinde düzenlenmesi daha yararlı olacaktır.

b) Mevzuatta yapılacak hukuki düzenlemelerle hem hukuk kurallarını uygulayıcılar hem de arazide faaliyette bulunanlar için açık ve net terimlerin kullanılması sağlanmış olacaktır.

c) Arazinin korunması ve ıslahı faaliyetlerine ilişkin mevzuatta yapılacak düzenlemelerde bozulan arazi kavramı başta olmak üzere araziye ait kavramların detaylı olarak açıklanması ortaya çıkabilecek muhtemel kavram kargaşasını önleyecektir.

d) Arazinin korunması ve ıslah faaliyetleri için gerekli hukuki düzenlemelerin konusunda uzman kişilerin görüşleri alınarak hazırlanması, gelecekte ortaya çıkabilecek muhtemel sorunlarında önüne geçecektir.

Dolayısıyla, öncelikli olarak bozulan arazinin faaliyet sonrası kullanımının hangi amaca yönelik olacağı tespit edilmeli ve ıslah planı ona göre hazırlanmalıdır. Herhangi bir maden girişimcisinin veya değişik amaçlı arazi kullanıcısının faaliyete başlaması için gerekli izin verilebilmesi, faaliyet sonrasındaki çevre onarımına ve arazinin bölgeye yeniden kazandırılmasına yönelik önlemleri gösteren hukuk normları ile düzenlenmiş bir planın (ıslah planının veya arazi düzenleme planının) olması zorunlu olmalıdır.

Aynı zamanda yasal düzenlemelerde faaliyet sonrası arazinin bölgeye yeniden kazandırılması için gereken süre içerisinde meydana gelebilecek her türlü zararın, maden girişimcisi veya arazi kullanıcısına ait olacağının net olarak belirtilmesi gerekir.

Yasal düzenlemelerin yanı sıra, ilgili bakanlıklar arasında koordineli çalışabilecek ilgi alanı ve mesai saatleri uygun, uzman kişilerden oluşan bir komisyon oluşturulmalı, Bakanlıkların kontrolünde olmak kaydıyla eyalet sistemi bulunan yerel yönetimlerinde aynı şekilde uzman kişilerden oluşan ve yasalarda belirtilen özellikleri taşıyan bir arazi ıslah kurulu oluşturması sağlanmalı, kontrol ve denetim hususunda görev ve yetkiler net olarak belirlenmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdikarim, E. *Mülkiyet ve İdare Enstitüsü*, Turan Basımevi, Türkistan, 2011.
- Askarova, U. B. *Çevre ve Çevrenin Korunması*, Almatı, 2004.
- Demirkan, Halim. “Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Yeraltı Kaynakları Potansiyeline Yaklaşım”, *13. Madencilik Kongresi, Teknik Oturum Tebliğler Kitabı*, TMMOB Maden Mühendisleri Odası, Ankara, 1993, s. 385-396. http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/5ac21cd0ef1b88e_ek.pdf. Erişim tarihi: 01.10.2014
- Egemen Kazakistan Gazetesi*, 15 Ağustos 2012. <http://egemen.kz/2012/?m=201207>. Erişim tarihi: 03.10.2014
- Nazarbayev, Nur Sultan. “Kazakistan 2050 Stratejisi”, Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev’in Kazakistan 2050 Gelişmiş Strateji ve Siyasi Hedef konulu halka seslenişi, 14.12.2012. <http://turkkazak.com/site/?p=28447>. Erişim tarihi: 20.08.2014
- Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası, 1995, http://www.akorda.kz/kz/page/kazakistan-respublikasynyn-konstitutsiyasy_1339065134. Erişim tarihi: 09.08.2014
- Kazakistan Cumhuriyeti Arazi Kaynakları ve Arazi Kaynakalarını Kullanma Kanunu*, 24 Haziran 2010, <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000291>. Erişim tarihi: 09.08.2014
- Kazakistan Cumhuriyeti Çevre Kanunu*, 09 Ocak 2007.
- Kazakistan Cumhuriyeti Orman Kanunu*, 8 Temmuz 2003.
- Kazakistan Cumhuriyeti Arazi Kanunu*, 20 Haziran 2003 (08. 01. 2013 tarihli düzeltme ve eklemelerle)
- Kosanov, J. H. “Tarım Arazilerinin Kiralanmasındaki Hukuki Problemler”, *Femida*, No: 2, Astana, 2002.
- Köse, Halil, Ferhan Şimşir ve Aydın Güney. *Açık Maden İşletmelerinde Rekültivasyon ve Rekreasyon*, Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Yayınları No: 236, İzmir, 1993.
- Krassov, O. İ. *Açıklamalı Arazi Mevzuatı*, Moskova, 2005.
- Hajiyev, A. H. *Hukuk Fakültesi Öğrencilerine Yönelik Kazakistan Arazi Hukuku*, Hukuk Basımevi, Almatı, 2002.

Türkiye’deki Balkan Muhacirleri Arasında Kaybolan Bir Topluluk: Torbeşler

Ali DİKİCİ¹

Öz

Osmanlı döneminde özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin ve 1912-1913 Balkan Savaşları’nın ardından Balkanlar’dan Anadolu’ya doğru Türklerden ve Türk olmayan Müslüman topluluklardan oluşan güçlü bir göç akımı başladı. Osmanlı Devleti’nin parçalanmasından sonra yine binlerce perişan mülteci yollara döküldü. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türk karşıtı düşünceler komünist yönetimler tarafından desteklenmeye başlanınca benzer bir göç dalgası daha yaşandı. Nüfusun tek-tipleştirilmesi ve dinden soyutlanması, bazı Balkan ülkelerinin izlediği bu hasmane ve genellikle saldırgan politikanın temel düşüncesi idi. Bu konuda yapılan araştırmalarda, Anadolu’ya gelen göçmenler arasında yer alan ve Torbeşler olarak bilinen (Makedonya konuşan Müslümanlar) göçmen topluluğundan fazla söz edilmediği görülmektedir. Bu nedenle, bu makale Makedonya’dan Türkiye’ye özellikle 1950 yılından sonra göç eden Torbeşlerin uyum ve kimlik sorunları incelenecektir. Bu çalışmada ayrıca Torbeşlerin kendi milliyetlerini tanımlama ve Türkiye’ye göç nedenleri üzerinde durulacaktır. Bu sebeple, makalede öncelikle Makedonya Cumhuriyeti’nde halen mevcut olan Torbeşlerin kimlik tartışmalarına kısaca değinilecektir. Bu çerçevede Türkiye’de Türkçe konuşamayan bir göçmen topluluk olmanın sıkıntıları ve Türkiye’nin Türk ve Müslüman kimliği bağlamında yeni bir milli kimlik oluşturma sürecinde Torbeşlerin uyruk değiştirme zorlukları incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: *Balkanlar, muhacir, Makedonya, Torbeşler*

¹ Doç. Dr., İçişleri Bakanlığı, 1. Sınıf Emniyet Müdürü, alidikici40@yahoo.com.tr

A Lost and Forgotten Balkan Immigrant Community in Turkey: Torbeshes

Abstract

During Ottoman Empire particularly after the Russo-Ottoman War of 1877–1878 and the Balkan Wars of 1912-1913, a strong emigration wave of the Turks and the non-Turk Muslim population started from Balkan countries towards Anatolia. After the disintegration of the Ottoman Empire, thousands poured into the miserable refugee road again. After the Second World War anti-Turkish thoughts more experienced a similar wave of immigration began to be supported by the communist authorities. The aim of single-modeled and de-religionization of the population was the basic idea of some Balkan countries in this hostile and often aggressive policy. In the search done on this topic, an immigrant community known as Torbesh (Macedonian speaking Muslims) have not been mentioned often. So, this article examines the Torbesh community migrated from Macedonia to Turkey, their adaptation and identity problems in Turkey particularly in the post-1950 era. This study also focuses on the ways in which the Torbeshes define their nationality and the reasons for emigration to Turkey. Therefore, the article first will briefly discuss the identity of Torbeshes in the Republic of Macedonia currently available. In this context, the difficulties and challenges for Torbesh being a non-Turkish speaking immigrant in Turkey and also the changing nationalities as an immigrant community in Turkey through the process of a creating a new national identity in the context of Muslim and Turkish identity are examined.

Keyword: *Balkans, immigrant, Macedonia, Torbeshes.*

1. Giriş

Göç, insanların hayatlarının bir kısmını veya hepsini geçirmek üzere bir yerden başka bir yere gerçekleştirdikleri yer değiştirme olayıdır. Ancak bu yer değiştirme bazen insanların kendi iradeleriyle gerçekleşirken, bazen de güdümlü yani zorlamaya dayalı olarak gerçekleşmektedir. Bu nedenle göç meselesi, tarih boyunca toplumları etkileyen önemli sosyal olgulardan birisi olmuştur. Türkiye'ye yapılan göçlerin çoğu zorlamaya dayalı olarak gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti Balkan Savaşlarını kaybedip çekilince, buralardaki yerli ahâli, Bulgar, Yunan ve Sırp'ların zulmüne uğramıştır. Yaklaşık beş yüz yıl Müslümanlarla birlikte barış ve huzur içinde yaşayan bu gayrimüslim milletler, düşmanca bir tavır içerisinde girerek Türklerin/Müslümanların bulunduğu şehir, kasaba ve köylere baskınlar düzenlemişler, kapsamlı bir kıyıma girişmişlerdir. Zor durumda kalan Müslüman ahâli, vatanlarını terk ederek Türk topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır.

Balkanlar'dan Türkiye'ye yönelik yapılan göçlerle ilgili yapılan çalışmalarda, göçlerin tarihi arka planını, nedenlerini, yaşanan zorlukları ve Türkiye'ye göç eden farklı etnik unsurları çeşitli açılardan değerlendiren birçok eserin mevcut olduğu görülmektedir. Bu çalışmalarda genellikle Balkanlar'dan Türkiye'ye gelen Türk, Arnavut, Boşnak, Pomak gibi gruplar üzerinde durulmuş, ancak bir başka önemli grup olan Torbeşler ise bu çalışmalarda göz ardı edilmiş ve hâlihazırda çok fazla incelenmemiştir. Bu nedenle Türkiye'de Torbeşlerle ilgili bağımsız çalışma veya Türkçe bir kaynak hemen hemen yok denecek kadar azdır. Yapılan çalışmalarda bu topluluk diğer Balkan göçmenlerinin arasında kısaca bahsedilmekte, bazen de diğer bir göçmen grubuyla aynı kimlik altında zikredilmektedir. Özellikle Pomaklarla ilgi yapılan çalışmalarda Torbeşler ayrı bir grup olarak değerlendirilmeyip Pomaklarla birlikte ele alınmış ve birçok araştırmacı Pomakları, Torbeşleri ve Goranları aynı kategoride değerlendirmiştir. Ancak ileride de değineceğimiz üzere bu üç etnik unsuru aynı çatı altında değerlendirmektense ayrı ayrı ele alınıp incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu nedenle bu çalışmada Torbeşlerin etnik köken tartışmaları ve Makedonya'daki genel durumlarına kısaca değinildikten sonra, yaşanan göçlerin Torbeşler üzerindeki etkileri, özellikle millî kimlik ve dil konusunda yaşadıkları sıkıntılar, uyum, kendini tanımlama ve yerel kültüre ayak uydurma sorunları, yerli halk ile Torbeşlerin birbirlerini nasıl algıladıkları ve tanımladıkları üzerinde durulmuştur. Özellikle Torbeşlerin ana dillerinin

Makedonca olmasının doğurduğu sorunlar, diğer tüm sosyo-psikolojik sebep ve kültürel boyutundan öte, ulus-devlet politikaları çerçevesinde yaşadıkları değişim ve dönüşüm makalede ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca milliyetçilik ile göç ve vatandaşlık arasındaki ilişki, Torbeşlerin göç olgusu üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır.

2. Torbeşlerin Kimliği

Torbeşler genellikle Balkanlar'da çoğunlukla da Makedonya'da yaşayan ve anadil olarak Makedonca konuşan Müslüman etnik grup olarak tanımlanırlar.² Dolayısıyla, Torbeşleri şu iki unsur ile tanımlamak mümkündür: Anadil olarak Makedonca konuşma ve Müslüman olma. Milliyetlerine göre tarihçiler, Torbeş kimliğini bu unsurlardan sadece birisiyle tanımlamakta, diğer unsuru ise görmezden gelmektedirler. Makedon tarihçiler, dil unsuruna vurgu yaparak, Torbeşlerin Ortodoks Hristiyan âdetlerini koruduğunu ileri sürmekte, Türk araştırmacılar ise, Torbeşlerin dil ve kültür boyutundan çok, ortak unsur olan din unsurunun, yani Torbeşlerin Müslüman oluşunun altını çizmektedirler.

Kendilerini Türklere yakın gören Torbeşler, genellikle Türk olarak kabul edilmeyi ve Türk kimliği altında tanımlanmayı talep etmektedirler. Genellikle Makedonya'nın batısında ve güneyine yakın kesimlerde, ayrıca Kosova'da ve az sayıda da Sırbistan-Karadağ, Yunanistan ve Türkiye'de yaşamaktadırlar. Makedonya'da yaşayan Torbeşler yoğun olarak ülkenin batısında yer alan Radika Nehri'nin geçtiği Reka bölgesindeki dağlık köylerde (Mavrovo ile Arnavutluk sınırı, Debre ve Kırçova arasında kalan bölge) bulunmaktadır. Burada yaşayan insanların yaklaşık %80'i Torbeş'tir.³ Bölgedeki en büyük belediye olan Mavrova-Rostuše'de 2002 sayımlarına göre 8.618 kişi yaşamaktadır.⁴ Centar Jupa (Župa) şehri bölgede Torbeşle-

² Hollandalı bilim adamı Fred de Jong'un Pomaklarla ilgili tanımlamasının Torbeşler için de uyarlanabileceğini düşünüyorum: Buna göre Torbeşler "kökeni kesin belli olmayan ve genellikle bir Makedon diyalekli konuşarak Türkçeyi ikinci dil olarak kullanan, Türkleşmiş bir Müslüman halk"tır. Bkz. Fred de Jong, "The Muslim Minority in Western Thrace", in Georgina Ashworth (ed.), *Muslim Minorities in the Eighties*, Sunbury, Quartermaine House Ltd., 1980, p. 95.

³ Culture Republic of Macedonia, "Project of Women's Organization "Radika" in Debar Area – Reka Women Embroider Scarves for Americans", <http://www.culture.in.mk/story.asp?id=9246>. Erişim: 17.4.2014.

⁴ Republic of Macedonia State Statistical Office, http://www.stat.gov.mk/pdf/kniga_13.pdf. Erişim: 17.04.2014. Rostuše'ye bağlı bazı köyler şunlardır: Skudrinje, Yançe, Adzievci, Velebrdo, Bituše, Trebište, Zirovnica, Galičnik, Vrbjani, Lazaropole, Gari, Osoy, Tresonçe, Mogorče ve Viduše.

rin yoğun yaşadıkları bir diğer yerleşim yeridir.⁵ Bunun yanı sıra Şardağ, Korab, Bistra, Deşat, Stogovo, Kırçin Dağları arasında ve Köprülü (Veles), Prilep, Debre, Struga, Gostivar, Kalkandelen (Tetovo), Tikveş, Kavadartsi, Kırçova ve Üsküp gibi yerleşim yerlerinde de Torbeşlerin yaşadığı bilinmektedir.

Torbeşler genelde geri kalmış, ihmal edilmiş ve izole edilmiş bölgelerde yaşamaktadır. Günümüzde Torbeşlerin çoğu, yaşanan ekonomik problemlerin sonucu Almanya, İtalya gibi Avrupa ülkelerine göçetmektedir.⁶ Ancak doğdukları yerle olan irtibatlarını devam ettirmektedirler. Bu insanlar genellikle duvarcı ustası, lokantacı, pastacı ve tatlıcı olarak ün salmışlar ve bu özelliklerini göçettikleri yabancı ülkelerde de devam ettirmektedirler. Kesin bir ölçüt olmamakla birlikte Torbeşlerin soyisimlerinin genellikle “ov” veya “ski” eki ile bittiği görülür.

“Türkçede Torbeş kelimesi itaatkâr, sadık ve uysal-sorun çıkarmayan anlamına gelmektedir. Torbeşlerin tarihte takındıkları yapıcı tavır, Osmanlı idaresine hiçbir zaman zorluk ve huzursuzluk çıkarmamaları ve her koşulda ikinci planda kalıp devlet otoritesini destekleyen bir yapı sergilemeleri bu görüşü desteklemektedir.”⁷ Torbeşler, Pomaklar gibi koyu Müslüman, uyumlu ve adapte olma yeteneği oldukça güçlü insanlar olarak tanınırlar.⁸ Bu insanlar, kendilerine Torbeş denilmesinden hoşlanmamakta ve ne oldukları sorulduğunda farklı farklı cevaplar vermektedirler.

Bazı araştırmacılar Torbeşleri, çoğunluk olarak Bulgaristan’da yaşayan ve Pomak denilen Müslüman azınlığın Makedonya’da yaşayan bir kolu olarak görmekte ve Pomaklar, Torbeşler ve Goranlar/Goralılar arasında hiçbir ayırım yapmamaktadırlar.⁹ Bu iddiaya göre Kosova’daki Goralıların ve Makedonya’daki Torbeşlerin; Bulgaristan ve Yunanistan’da yaşayan Pomaklarla çok yakın bir bağlantısı vardır ve Bulgaristan’da yaşayanlar

⁵ 2002 sayımına göre Merkez Župa Belediyesi sınırları içerisinde 6.519 kişi yaşamaktadır. Bkz. Republic of Macedonia State Statistical Office, ibid.

⁶ Türkiye’ye göçetmiş Torbeşler içinde aynı durum geçerlidir. Örneğin İzmir’de yaşayan Vranofçalı her ailenin mutlaka Almanya’da yakın akrabası vardır.

⁷ Ömer Turan, “Pomaks, Their Past and Present”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 19, No. 1, April 1999, p. 70.

⁸ Baskın Oran, “Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik”, *AÜSBF Dergisi*, C. 48, S. 1-4, (Ocak-Aralık 1993), s. 118.

⁹ Turan, *agm*, s. 69. Hugh Poulton, “Non-Albanian Muslim Minorities in Macedonia”, *The New Macedonian Question*, James Pettifer (ed.), London: Macmillan Press Ltd., 1999.

Pomak, Makedonya’da genellikle “Torbeşi”, bazen de “Mijak, Nashinci”,¹⁰ veya Kurkiler ve sıklıkla da “Poturi-potur(lu)lar”,¹¹ nadiren de “Çıttaklar”¹² olarak; Kosova’da ve Arnavutluk’ta “Goranci”(Goralılar)¹³ olarak adlandırılırlar.¹⁴ Buna göre Torbeşlerin kullandığı dil Pomakça’nın değişik bir diyalektiğidir ve uzun süre Slav Makedonlarla yaşamak durumunda olduklarından dilleri bundan oldukça etkilenecek aslınyı kaybetmiştir. Bu şekilde farklı tanımlamalara yapılmasına karşın XIX. yüzyılın sonlarına kadar bu grupların hepsi Türk olarak adlandırılıyordu.

Ancak, “Pomakların, Torbeşlerin ve Goralıların genel olarak kendilerini birbirlerinden farklı gördüklerini belirtmek gerekir. Örneğin bir arada yaşayan Torbeş ve Goralılar arasında bile bu durum gözlemlenebilir. Goralılar kendilerini Torbeşlerden farklı ve daha üstün görmektedirler. Torbeşlerin ise Goralılardan farklı olduklarını söyleme eğilimleri yoktur.”¹⁵ Şar Planına dağlık bölgesinde yaşayan ve Torbeşlerle birçok ortak geleneğe sahip olan Goralılar “genelde Torbeşler ile evlenmemektedirler.”¹⁶

Makedonya’da 1919 ve 1921 yıllarında yapılan nüfus sayımlarında Torbeşler, Türk veya Arnavut olarak kaydedilmiştir. Daha sonraki

¹⁰ Aneta Svetieva, “On the Migration of the Balkan Muslims and of the ‘Nashinci’ - The Torbesh, Pomaks and Other (Turks) in Turkey”, *EthnoAnthropoZem*, Issue no. 6, 2009, Skopje-Macedonia, p. 39. Ancak nash (bizimki) veya nashi (bizden biri) anlamına gelen bu terimler daha çok Ortodoks Makedonlar tarafından kullanılmaktadır.

¹¹ Turan, *agm*, s. 69; Kemal Gözler, “Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Lofça Pomak Köylerinin İlk Müslüman Sakinleri: 1479–1579”; http://www.anayasa.gen.tr/pomteb.htm#_ftnref5. Erişim: 28.11.2006. Torbeşler için kullanılan poturi/potur(lu) teriminin daha çok, Müslümanlığı kabul eden Slavlar (Boşnaklar) için diğer Hristiyan unsurlar tarafından “ilkel ve taşralı kalmış, köylü, çiftçi, kaba insan” anlamında küçümseyici bir terim olarak kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, Macmillan Publishers, 2nd ed., London, 1996, pp. 59–60.

¹² Halim Çavuşoğlu, “Yugoslavya-Makedonya’dan Türkiye’ye 1952-67 “Kitlese” Göçü ve Bursa’daki Göçmen Kesimi”, *Mülkiye*, Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı, S. 251, C. XXX, Yaz 2006, Ankara, s. 157. Çıttak tabiri daha çok Gagavuz asıllı ama Müslümanlığı kabul eden Türkler için kullanılmaktadır.

¹³ Gora bölgesi; Kosova, Arnavutluk ve Makedonya sınırlarının kesiştiği noktada yer alan yaklaşık 400 kilometrekarelik bir bölgedir.

¹⁴ *Ibid*, p. 114; Turan, *agm*, s. 69.

¹⁵ Erhan Türbedar, “Balkanlar’da Müslüman Topluluklar ve Türkiye”, <http://www.balgoc.org.tr/2004/bmtseminer/bursateblig.doc>. Erişim: 2.8.2005. Makedon yetkililer sadece Torbeşleri değil Goralıları da “İslamlaştırılmış Makedonlar” olarak kayıt altına alabilmek için yoğun bir çaba göstermekte, Kosova’da yaşayan Goralılara, Makedonya vatandaşlığı, pasaport ve ekonomik yardım vaatlerinde bulunmaktadır. Bkz.: Taner Güllütürk, “Göç ve terk edilmişlikle bütünleşenler: Gora ve Goralılar, Onlar son yüz yıl içerisinde ne merhamet nede acımasızlığın koynuna bırakıldılar.”, *Yeni Dönem*, Kosova, <http://www.balgoc.org.tr/email/gora.html>. Erişim: 21.12.2006.

¹⁶ *Ibid*, p. 117.

yıllarda yapılan sayımlarda Torbeşler ayrı bir kategoride değerlendirilmeyip ‘Müslümanlar’ olarak kaydedilmişlerdir. Ancak bu rakamlar da Torbeşlerin gerçek sayılarını yansıtmaktan çok uzaktır.¹⁷

Tablo 1: Nüfus Sayımlarına Göre Makendoya'daki Torbeşlerin Sayısı

Yıllar	1953	1961	1971	1981	1991
Makedon Müslüman	1.591	3.002	1.248	39.513	31.356

Kaynak: The Macedonian Cultural and Historical Resources Center, <http://faq.macedonia.org/> Erişim: 22.5.2004.

1981 yılında Torbeş sayısındaki hızlı yükseliş, kendilerini daha önce Türk olarak yazdıranların, Makedon Müslümanı olarak kaydettirmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁸ Bougarel 1990 yılında Torbeşlerin tahmini nüfusunu 90.000 olarak vermektedir.¹⁹ Kendi ifadelerine göre Makedonya genelinde yüz ila yüz elli bin civarında Torbeş vardır.²⁰

Gerek eski Osmanlı eserlerinde özellikle Tanzimat öncesi dönemlerde gerekse Batılı kaynaklarda bu terimlerin kullanıldığına rastlamak pek mümkün değildir. Osmanlı Devleti'nin, topraklarında yaşayan toplulukları, din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetme biçimi olan ‘Millet Sistemi’nde bütün vatandaşlar dinî kökenlerine göre bir kimlikle tanımlanmakta, Müslim veya gayrimüslim şeklinde bir ayırım yapılmaktaydı.²¹ Milliyet, dil veya etnik köken esasına dayalı bir ayırım ve tanımlama sözü konusu değildi.²² Böylece Hıristiyan unsurlar etnik kökene bakmaksızın tüm Müslümanları Türk olarak tanımladılar.²³ İşin gerçeği, İslamiyeti seçen gayrimüslimler de kendilerini ‘Müslüman oldum’ anlamında ‘Türk ol-

¹⁷ The Macedonian Cultural and Historical Resources Center, [http://faq.macedonia.org.](http://faq.macedonia.org/) Erişim: 22.5.2004.

¹⁸ Poulton, *agm*, p. 115.

¹⁹ Xavier Bougarel, *The Role of Balkan Muslims in Building a European Islam*, EPC Issue Paper No. 43, 23 November 2005, p. 7.

²⁰ Musa Musai, *Balkan Müslümanlarında Din- Kimlik Bütünleşmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004, s. 37.

²¹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 13.

²² Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, London, 1985, p. 55.

²³ Nick Anastasovski, *Contestations Over Macedonian Identity, 1870–1912*, (A Thesis Submitted to Victoria University in Fulfillment of the Requirements of the Degree of Doctor of Philosophy School of Social Sciences Melbourne, Victoria, May, 2005), p. 96.

dum' şeklinde tanımlıyordu. Bu nedenle Osmanlı döneminde İslam toplumu oluşturan etnik grupların gerçek sayılarını tespit etmek çok zordur.²⁴

3. Balkanlar'dan Türkiye'ye Göç Dalgası ile Savrulan Torbeşler

Torbeşler çerçevesinde incelemeye çalıştığımız göç olgusunun daha iyi anlaşılabilmesi için, Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına çeşitli tarihlerde yapılan göçlere kısaca değinmek yerinde olacaktır. Geçmiş yüzyıllarda zaman zaman göç dalgaları yaşansa da 19. yüzyıl başlarından itibaren Balkanlar'dan Türkiye'ye yapılan göçler çeşitli dönemlerde artarak devam etmiştir. İlk kitlesel göç hareketleri 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'yla (93 Harbi) başlamış,²⁵ Balkan Savaşları sırasında ve Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da Türkiye'ye göç devam etmiştir. Böylece bu göçleri dört önemli dönemde incelemek mümkündür:²⁶

1. İlk dönem göçleri (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi yapılan göçler),
2. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sebep olduğu göçler,
3. 1912-13 Balkan Savaşları'nı izleyen göçler,
4. Cumhuriyet dönemi göçleri.

Bu dönemde yaşanan göçler, genel anlamda "Balkanlar'dan Göç"-ten ziyade makalede ele alınan konu çerçevesinde Yugoslavya-Makedonya'dan yapılan göçler ekseninde irdelenecektir. Çünkü incelemeye çalıştığımız Torbeşlerin ezici çoğunluğu bugünkü Makedonya topraklarından Türkiye'ye göçetmişlerdir.

Yugoslavya'nın kurulduğu 1946'dan 1961 yılına kadar toplam 41.950 Türk ailesi 159.030 kişi olarak Türkiye'ye göçmüştür.²⁷ İki dünya savaşı arasında ve 1950'ye kadar uzanan dönemde Makedonya'dan gerçekleşen göçlerin kitleler halinde gerçekleşmediği görülmektedir. Bu süreçte gerçekleşen göçler genelde ferdi veya aileler bazında ol-

²⁴ Karpat, Osmanlı nüfusu ile ilgili çalışmasında Balkanlar'daki Müslüman nüfustan bahsederken sadece Türkleri, Arnavutları, "Bosnalıları" (Boşnaklar) ve Pomakları saymaktadır. *Age*, s. 22-23.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler I (1877-78), II (1879), III (1880-1885)*, (3 cilt), TTK Yayınları, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

²⁶ Hayriye Memoğlu-Süleymanoğlu, "Edebiyatımızda Balkan Türklerinin Türkiye'ye Göçleri", *EJOS*, VII (2004), No. 4, s. 1.

²⁷ M. Kemal Özergin, "Yugoslavya'da Yaşayan Türkler", *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl: 1, S. 11, Eylül 1963, s. 14-19.

muştur.²⁸ Ancak toplamda bu sayı göz ardı edilemeyecek bir orandadır. Türkiye ile yakın ilişkiler kurma gayesine yönelik çalışan Yücel Teşkilatı'nın²⁹ 1947'de ortaya çıkarılmasıyla Makedonya'dan büyük bir göç dalgası yaşanmıştır. Söz konusu topraklardan son kitlesel göç hareketi ise 1952 yılında Türkiye ile Yugoslavya arasında imzalanan Serbest Göç Antlaşması'ndan sonra gerçekleşmiştir.³⁰ 1952-1967 yılları arasında Yugoslavya'dan 175.392 kişi³¹ Türkiye'ye göçetmiştir. Böylece 1923-1960 döneminde “göçmen”, “mübadil” ve “sığınanlar” olarak 269.101 kişi Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye göç etmiştir.³² Yusuf Hamza ise 1996 itibarıyla da bu sayının 350 bine ulaştığını söylemektedir.³³

Herhangi bir etnik sınıflamaya tabi tutmadan verdiğimiz bu sayıların içerisinde, diğer unsurlara nazaran az sayıda da olsa Torbeşler de vardır. Torbeşlerin, Balkan Savaşı sırasında gördükleri baskı ve zulüm karşısında asırlardır yaşadığı yurtlarını terk edip kitleler hâlinde Türkiye'ye göç etmeleri sonraki yıllarda da devam etmiş ve 1952'deki ‘Serbest Göç’ anlaşması ile birlikte Torbeşlerin göçleri de hızlanmıştır. Torbeş tabiri yerine Türkbaş tanımlamasını kullanan Abdülmecit Nuretin,³⁴ Makedonya'dan Türkiye'ye göçeden Torbeşlerin sayısı ve ayrıldıkları yerleşim yerleri ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “Makedonya'daki Türkbaşlar arasında göç hareketleri nüfusun demografik yapısının değişmesinde etkili olmuştur. Ülkeden göçler daha fazla sosyalizm rejiminin ilk döneminde gerçekleşmiştir. Balkan savaşları esnasında Tikveş bölgesinde bulunan 24 Türkbaş köyünden sadece Kavardarski göç vermiştir. Göçler 1918'den sonra daha yoğunlaşmış ve Balkan savaşları esnasında 18.000 Türkbaş nüfusuna sa-

²⁸ Hikmet Öksüz ve Ülkü Köksal, “Emigration from Yugoslavia to Turkey (1923–1960)”, *Turkish Review of Balkan Studies*, Annual 2004–9, p. 148.

²⁹ 1941 yılında bu günkü Makedonya (o zamanlar Yugoslavya Krallığı) topraklarında, “Türklerin milli varlıklarını, manevi değerlerini, örf, adet ve geleneklerini korumak ve yaşatmak amacıyla” bir grup idealist Türk genci tarafından kurulmuş bir teşkilattir. 27 Şubat 1948 yılında teşkilatın 4 üyesinin Şuayb Aziz, Adem Ali, Ali Abdurrahman ve Nazmi Ömer kurşuna dizilerek idam edilmesi ve diğer üyelerin çeşitli sürgün ve hapis cezalarına çarptırılmalarıyla ve üyelerin çoğunun işkence görmesiyle teşkilatın varlığı sona ermiştir.

³⁰ Çavuşoğlu, *agm*, s. 152.

³¹ H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi: Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001, s. 328.

³² “Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, İskân Şube Müdürlüğü, 1923–1998 Yılları Arasında Dış Ülkelerden Gelen Göçmenlerin Yıl Ülke Aile ve Nüfuslarını Gösterir Liste”, Bkz. Öksüz ve Köksal, *agm*, s. 155.

³³ Yusuf Hamza, “Makedonya'da Türk Sorunu”, *Birlik Gazetesi*, (1 Ağustos 1996), Üsküp.

³⁴ Torbeşlerin aslında Türk olduklarını ve Türkbaş olarak anıldıklarını ileri süren araştırmacı, makalesinde bunu kanıtlamak için çeşitli deliller ortaya koymaktadır. Bkz. Abdülmecit Nuretin, “Türkbaşlar”, *Hikmet*, Gostivar-Makedonya, (Haziran 2007), s. 49–57.

hip olan Tikveş bölgesinin nüfusu 1931 yılında 4.100'e günümüzde ise bu sayı 452'ye düşmüştür. Piyanets ve Maleş yörelerindeki durum da aynı yönde gelişmiştir. XIX. yüzyıl sonlarında buradaki 8.605 kişilik Türkbaş nüfusu 1931'de 3.166'ya [düşmüştür], günümüzde ise yok denecek kadar cüzi miktarda bir nüfus yaşamaktadır. Üsküp'ün güneyinde Türkbaş yöresinden de 1912–1925 yılları arasında 101 aile anavatana göç etmek zorunda kalmıştır. 1952'de gerçekleşen Türkiye ile Yugoslavya arasında imzalanan 'Serbest Göç Antlaşması' ile birlikte 1953'ten sonra Gorno Vranovtsi³⁵ köyünden 3.600, Melnitsa Köyünden ise 820 kişi anavatana göç etmişleridir. Kırçova yöresinden de pek çok Türkbaş asırlar boyunca yaşadıkları yurtları terkedip anavatana sığınmışlardır. Bu göçler ilk olarak 1912–1913 yılında Sılp köyünden başlamış ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra Sırbiyani, Plasnitsa, Druguvo köylerinden 40–50 ailenin göçüyle devam etmiştir. 1954 yılında bu bölgenin merkezi sayılan Kırçova şehriden 550 aile, Plasnitsa köyünden 40 aile, Çelopetsi köyünden 25 aile, Preglovo köyünden 17 aile, Sırbiyani köyünden 10 aile göç etmek zorunda kalmışlardır.³⁶

Köprülü'ye (Tito-Veles) bağlı bir Torbeş köyü olan Vranofça'dan "1921, 1925, 1929, 1931 ve 1938 yıllarında parça parça Türkiye'ye göçler oldu ve bu insanların çoğu İzmir'e (Karşıyaka ve Çiğli'ye) yerleştiler. II. Dünya Savaşı'nda bu göç dalgası durdu, ancak 1950'den sonra ikinci göç hareketi başladı."³⁷ 1950'lerde Vranofça 600 haneli bir köy iken baş-

³⁵ Pesna Za Gorno Vranovci (Yukarı Vranofça için türkü) adlı bir Makedonca türküde 1955-60 yılları arasında köylerini terk ederek Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan ve çoğunlukla İzmir Karşıyaka Semikler -Nergiz bölgesine yerleşen Torbeşlerin hüznünlü hikâyesini anlatmaktadır:

tamo daleko vo veleşno, vo veleşno gorno vranovci (*uzakta veles'te, gorno vranovci*) tamu je vardar teško si teče (*orada Vardar ağır akar*) tamo je naša zemja rodena (*orada bizim vatanımız doğmuştur*) tamo je naša zemja rodena tamo je naša makedonija (*orada bizim vatanımız doğmuştur; oradadır bizim Makedonya'mız*)

sudbina bila daja ostavime našata zemja što me rodila (*kaderdi ayrılmamız bizi doğuran vatandan*) se razdelivme so solzi pojdomve od zal za naša makedonija (*dağıldık gözyaşıyla hüznle gittik Makedonya'mızdan*)

otidovme vo turska zemja turski ne znajevme da zborime (*Türk vatanına gittik Türkçe bilmiyorduk*) i ne znajevme kade pojdomve ka kupilsı iz gubeni (*ve bilmiyorduk nereye gittiğimizi civcivler gibi şaşkandı*) ka kupilsı izgubeni od svoje majki što gi rodila (*civcivler gibi şaşkandı annelerin çocukları*) (Balkanskidom, "Bir Türküyle Torbeşler,-Pesna Za Gorno Vranovci", <http://www.balkanskidom.com/showthread.php?t=3869>. Erişim: 28.03.2012.

³⁶ Nuredin, *agm*, s. 54.

³⁷ Elin Şehnaz Cevzici, *1950 Sonrası Türkiye'ye Makedonya'dan Göç Eden Vranofçalılar Üzerine Sosyo-Kültürel Bir Kimlik İncelemesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Ankara, 2007), s. 47-48.

layan bu göçle köyün tamamı İzmir Karşıyaka'ya göç etmiştir.³⁸ 1989'da yapılan araştırmaya göre, İzmir'de 7.331 Vranofçalı yaşamaktadır.³⁹ Çiğli ve Karşıyaka'da [bulunan] Nergiz, Dedebaşı, İmbat, Goncalar Örnekköy, Şemikler mahallelerinde Aşağı Vranofça (Vranodsa olarak da söyleyenler vardır) köylerinden gelen; Çamdibi'ndeki Yıldırım Bayezid Mahallesi'nin başından ortasına kadar Koçana, Üsküp ve Sturumca'dan gelen; Rıfat Paşa Mahallesi'nin yarısına kadar Delçova'dan gelen, Barbaros Mahallesi'nde Debre ve Ohri'den gelen, Altındağ'da Gostivar'dan gelen göçmen grupları [Torbeş] vardır. 1950 yılından sonraki göçlerde gelen Vranofçalılardan 2 hanenin (6 kişi) İstanbul'da; 26 hanenin (116 kişi) Kırklareli'nde; 37 nüfuslu 7 ailenin de Bursa'da olduğu 1990 yılında tespit edilmiştir.⁴⁰ Makedonya'da Torbeşlerin yaşadığı Velebrdo köyünde bir bakkal, İzmir Çiğli'de, sadece o köyden 150 ailenin yaşadığını söylemiştir.⁴¹

4. Torbeşlerin Makedonya'dan Türkiye'ye Göç Nedenleri

Torbeşlerin Türkiye'ye göç nedenlerinin Makedonya'dan göçeden diğer unsurlarla paralellik arzettiği görülmektedir. Özellikle Balkan Savaşları sonrasında içine düşülen durum insanlara ağır gelmiş ve kabul edilmekte zorluk çekilmiştir. İtilip kakılmak, insan yerine konmamak ve en nihayetinde adına azınlık denilen ikinci sınıf bir statüyü kabul etmek onlara zor gelmiş ve çözümü göç etmekte bulmuşlardı. “Balkanlar’dan kopup, Osmanlı Devleti’nin geriye çekilen sınırlarına doğru göç edenler zorla topraklarından koparılıyorlar, katliamlarla karşılaşarak sürgün ediliyorlardı. Göçe zorlanan bu insanlar, arkalarında yüzlerce yıllık ekip biçtikleri topraklarını, ilişki içinde buldukları kültürel ve doğal çevrelerini bırakarak, perişan bir biçimde göç yollarına dökülüyorlardı. Soygunlar, katliamlar ve insan haklarına müdahale anlamında her türlü kötü uygulama, acımasızca bu insanlara uygulanıyordu.”⁴²

Torbeşlerin Türkiye'ye göç etmesine yol açan asıl faktör “Rusya ve onun Panslavist akımı şemsiyesi altındaki Hıristiyan Balkan devletlerindeki Türk düşmanlığı taassubudur.”⁴³ Avrupalılar ve Balkanlar’daki Hris-

³⁸ Cevizci, *agt*, s. 46.

³⁹ *Agt*, s. 47.

⁴⁰ *Agt*.

⁴¹ Balkanpazar, “Torbeşler”, <http://balkanpazar.org/torbes.asp>. Erişim: 20.01.2010.

⁴² Kemal Arı, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yaşanan Göç Olayları ve Sağlık Hizmetleri”, *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920–1938), Bildiriler, (6-9 Kasım 2007)*, (ed. Mustafa Mutluer ve Eren Akçiçek), Ege Üniv. Bas., İzmir, 2009, s. 106.

⁴³ Ağanoglu, *age*, s. 61.

tiyan çoğunluk; Arnavut, Boşnak, Pomak gibi diğer Balkan Müslümanlarıyla birlikte Torbeşleri de Anadolu'dan gelmiş işgalci Türklerin kalıntıları olarak görüyorlardı. Bu nedenle Balkan Harbinde Makedonya'daki katliamlarda "sadece Türkler değil Makedonya'da yaşayan diğer Müslüman kavimler olan Arnavut, Boşnak, Torbeş ve Pomaklarında katliamdan geçirildiği ve bunların sayısının yüzbin civarında olduğu bilinmektedir."⁴⁴

Bölgede Osmanlı hâkimiyeti sona erince, özellikle 1918'de Yugoslavya Krallığı kurulduktan sonra ilk zamanlarda müslümanlara karşı pek bir düşmanlık hissedilmese de, Makedonya'da toprak reformu adı altında diğer Müslüman unsurlarla birlikte Torbeşlerin de ellerindeki toprakları, çiftlikleri alınarak Hıristiyan köylülere dağıtılmaya başlanınca Türkiye'ye göç başladı. H. Yıldırım Ağanoğlu çalışmasında Makedonya topraklarından gerçekleşen göçlerin sebeplerini çeşitli somut uygulamalarla detaylandırmaktadır: "**Mali Sebepler:** 100 dekardan büyük toprak sahibi olanların topraklarına el konulması, ticaretin tahdid edilerek esnafın malının müsadere edilmesi, işçilere ideolojik ayırım yapılması, verginin takdire tabi oluğu sebebiyle Türklerin yüksek oranda vergiye tabi tutulması vb. **Sosyal Sebepler:** Türk evlerinin mahremiyetine saygı duyulmayarak Türk olmayan unsurların ve komünistlerin evlere mecburi kiracı olarak yerleştirilmesi, kıyafetlere özellikle kadınların örtülerine müdahale edilmesi ve yasaklama getirilmesi, okullarda komünist propaganda, Türklerin Slav köylerine iskân mecburiyeti. **Dini ve Milli Sebepler:** Dini tatillere hürmetsizlik, camilerin kapatılarak depo, işyeri vb. olarak kullanılmaları, camiye gidenlerin hapsedilmeleri, dini mekteplerin kapatılması vb."⁴⁵ Bu çerçevede yoksulluk, daha iyi şartlarda yaşam kurma isteği ve gelecek kaygısı, Türkiye'nin Müslüman bir ülke olması ve anavatan olarak görülmesi, daha önceden göç eden tanıdıklarının olması gibi faktörler Torbeşlerin Türkiye'ye göçlerini hızlandıran başlıca sebepler olmuştur.⁴⁶

Yine bu dönemde ülke yöneticileri tarafından ülkenin sahipleri olarak görülen Ortodoks Makedonlar; Belgrad, Üsküp gibi büyük şehirlere göç ederek bürokratik makamlarda veya sanayi tesislerinde çalışmaya başladı.

⁴⁴ *Age*, s. 82.

⁴⁵ *Age*, s. 321.

⁴⁶ Cevizci, *agt*, s. 48. Bu göçlerin hızlanmasında İttihat ve Terakki'nin tam iktidar olduğu yıllar içinde (1913–1918) uygulanan ve Cumhuriyet döneminde devam ettirilen, Anadolu'nun Müslümanlaştırılması ve Türkleştirilmesi için uygulanan göç ve iskân politikası da önemli rol oynamış, bu göçler Balkanlar'daki müslüman nüfusun gittikçe azalmasına yol açmıştır. Bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim yay., İstanbul, 2002, s. 11.

Torbeşler ise ana dilleri Makedonca olmasına rağmen, dışlanmanın/ayrımcılığın etkisiyle devlet dairelerinde ve fabrikalarda görev alamadılar. Onlar için iki yol vardı: Ya köylerinde kalıp çeşitli baskılara rağmen tarımla geçimlerini sağlamaya devam etmek veya iş bulmak için yurtdışına gitmek. Bu çerçevede birçok Torbeş Avrupa ülkelerine giderken büyük bir kısmı aileleri ile birlikte Türkiye'ye göç etmeyi tercih etti.

Ancak Torbeşlerin diğer Müslüman unsurlarla birlikte yüzyıllarca yerleşik buldukları toprakları terk ederek Türkiye'ye göçetmesine yol açan neden, toprak sorunu/ekonomik sebeplerden ziyade, "etnik tabakalaşma sistemi çerçevesinde ast, çoğunluk-azınlık ilişki örüntüleri çerçevesinde de azınlık statülerine tabi olmalarıdır."⁴⁷ Ayrıca "Türkiye'ye 1952 göçünde; zorla komünistleştirme ve kısa süren Arnavutlaştırma çabaları ardından Yugoslavlaştırma yönünde başvurulmuş ideolojik ve siyasi içeriğe sahip "manevi baskılar" da başlıca itici nedenler arasında yer almıştır."⁴⁸ Kendisi de Torbeş olan araştırmacı İlber Şiyak özellikle Balkan Harbi'nden sonra Torbeşlerin, kendilerini Türk hissettiklerinden dolayı Slavlaşmayı kabul etmeyerek, ölümü göze alarak, gizlice ve kitleler halinde Türkiye'ye göç ettiklerini söylemektedir.⁴⁹

Yugoslav/Makedon yöneticiler Torbeşleri Osmanlılar döneminde zorla müslümanlaştırılmış Slavlar/Müslüman olmuş Makedonlar olarak gördüklerinden onları tekrar Ortodoks Hristiyanlığa döndürmek için bazen ılımlı politikalarla bazen de doğrudan veya dolaylı baskı, caydırma ve engelleme yöntemleri ile kendi saflarına çekmeye çalışmışlardır. Her ne kadar temel hakları, gerek Yugoslavya gerek Makedonya anayasaları ile güvence altına alınmış olmasına rağmen; özellikle II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ve göçün yaşandığı 1960'lı yılların sonuna dek, Torbeşler de baskı ve ayrımcılığa maruz kalmaktan kurtulamamıştır. Diğer Müslüman unsurların Türkiye'ye göç sürecinde Torbeşler, Pomaklarda ve Goralılarda olduğu gibi kendilerini özgü sıkıntılara, bazen farklı uygulama ve tavırlara maruz kalmışlardır. Gerçekte Türk nüfusunu azaltmak amacıyla uygulanan bu baskı ve ayrımlar, Torbeşleri de zorla asimile ederek Yugoslav kimliği altında eritmek, buna direnenleri ise göçe zorlamak şeklinde kendini göstermiştir. Torbeşler, Osmanlı'nın son döneminde başlayıp neredeyse günümüze kadar uzanan süreçte anadili Türkçe olan kesimle

⁴⁷ Çavuşoğlu, *agm*, s. 153.

⁴⁸ *Agm*, s. 169.

⁴⁹ İlber Şiyak, "Makedonya'nın Batısında Torbeş Gerçeği", *Haber Rumeli*, 27 Mart 2013, <http://www.haberrumeli.com/koseyazilari/makedonya-39nin-batisinda-torbes-gercegi.html>. Erişim: 17.04.2014.

biyolojik ve kültürel bütünleşmesini önlemek ve kendilerine katmak amacıyla, “tecrit”, gönüllü ve zorla “asimilasyon”, zaman-zaman da “çatışma” gibi çeşitli politikalarla Hıristiyanlaştırılarak, sırasıyla Sırplastırma-Bulgarlaştırma-Sırplastırma-Makedonlaştırma politikalarıyla karşılaşmıştır.⁵⁰ Torbeşler üzerinde uygulanan bu politikalar ve anadili Türkçe olan Türk “etnik” kesim ile fiziki olarak uzakta bulunması/tutulması; aralarındaki temas, etkileşme ve evlilik ilişkilerinin, dolayısıyla da aralarındaki (biyolojik ve kültürel) bütünleşme düzeyinin düşük kalmasına, bu durum ise insanların sahip oldukları kültürün bazı unsurları bakımından hasara uğramasına yol açmıştır.⁵¹ Bununla birlikte, yürütülen bu açık politikaların, Torbeşler’de, kendilerinin Makedon değil Türk oldukları için bu propaganda ve politikalarla karşı karşıya kaldıkları kanaatinin hâkim olması ve kendilerinde “Türk” bilincinin daha da gelişmesi yönünde gizli işlev gösterdiğini vurgulamakta yarar vardır.⁵² Böylece Makedon idareciler bütün bu politikalara rağmen Makedonca konuştukları halde, tam olarak asimile edilemeyen, büyük çoğunluğu itibarıyla “Türk bilinci”ni koruyan Torbeşler’den kurtulmayı bir politika olarak izlemiş ve diğer Müslüman unsurlara uygulanan yıldırma ve zorla göçettirme amaçlı baskılardan Torbeşler de nasibini almıştır.

5. Torbeşlerin Türkiye’yi Tercih Etme Sebepleri ve Torbeş Kimliğini Oluşturan Unsurlar

Özellikle komünizm döneminde Makedon yetkililer tarafından aslında Makedon oldukları ve Osmanlı döneminde Müslümanlaştırıldıkları iddia edilen Torbeşler’in, yine aynı idarecilerden baskı ve zulüm görmeleri ve bunun sonucu kendi yurtlarını terk ederek Türkiye’ye sığınmaları üzerinde durulması gereken bir husustur. Bu konuda Şiyak’ın sorduğu şu soru ve cevabı anlamlıdır: “Torbeşler Makedonların iddia ettikleri gibi Slav asıllı Müslümanlar olmuş olsalar idi Türkiye’ye göç edeceklerine diğer Makedonlar gibi Amerika’ya Avustralya’ya ve diğer Avrupa ülkelerine göç ederlerdi. Çünkü Debre’den Rostuşe’ye kadar çok sayıda gayrimüslim Reka’lı bu ismini saydığım ülkelere göç etmişlerdir. Oysa atalarımız Türkiye’ye gelmeyi tercih etmişlerdir. Onlar kendilerini daima Türk olarak görmüşlerdir.”⁵³ Diğer göçmenler gibi Torbeşleri de Osmanlı’ya/Türkiye’ye getiren

⁵⁰ Çavuşoğlu, *agm*, s. 157.

⁵¹ *Agm*, s. 161.

⁵² *Agm*.

⁵³ İlber Şiyak, *Makedonya Rekalar Kazasında Türk İzleri (M.S. 376-1960) Kökler*, Şafak basımevi, Manisa, 2011, s. 23.

etken ortak dinî duyguların yanında, Osmanlı'nın tebaası olarak, devletin siyasi kültürünü, ortak bir hukuk ve değerler sistemini benimsemeleriydi. Ortak aile hukuku, bu paylaşımın ve değerler sisteminin temeli sayılmaktadır. Makedonlar nüfuz ve sayısal çoğunluğu ele geçirme kaygılarıyla Torbeşleri Makedon olarak kaydetmekte ısrarcı olsalar da, aslında Osmanlı döneminden beri onların Osmanlı'ya bağlı olduklarının farkındaydı. Bu insanlar 1380'lerde Balkanlar'a giren Osmanlı'nın yanında yer almışlar, onlarla savaşa katılmışlar ve kısa zamanda Osmanlılarla özdeşleşip Balkanlar'daki fetihlere katkı sağlamışlardı. Öyle ki Çanakale Savaşları esnasında Osmanlı askerleri arasında çarpışarak şehit düşen birçok Torbeş vardır. Osmanlı'ya bu sadakatın karşılığında diğer Müslüman unsurlar gibi Torbeşler de, yüz yıllarca sürüldüler, dışlandılar, cahil bırakıldılar; kırsallarda yaşamaya mahkûm edildiler, Sırp, Slav ve Bulgarların nüfuz ve nüfus arttırma çabaları altında ezildiler. Çektikleri cefa, Sırp ve Bulgarlara karşı Osmanlı'nın yanında yer almalarının bedeliydi. Ancak yinede yaklaşık bir asır önce Osmanlı'nın bölgeden ayrılmasına rağmen gözlerini Türkiye'den ayırmadılar.

Torbeşlerin "Türkiye'yi tercih etmelerine yol açan hâkim çekici içegöç (immigration) nedenini kendilerini Türk ve/veya Müslüman, Türkiye'yi Anavatan ve/veya Müslüman ülke olarak görmeleri oluşturmuştur. Göçmenlerin, göç etmeden önce (Osmanlı Dönemi göçleri sayesinde) Türkiye'de akrabalarının, yakınlarının ve hemşehrilerinin bulunması ise, dışagöç ve içegöç hareketlilikleri bakımından aracı/kolaylaştırıcı bir neden olarak işlev görmüştür."⁵⁴

Torbeş kimliğini belirleyen en önemli unsur İslam dinidir. Makedonya'daki en dindar gruplardan birisi olarak bilinen Torbeşler,⁵⁵ diğer topluluklardan ayrı, kapalı ve bir anlamda bilinçli bir 'tecrit'⁵⁶ altında bir yaşam sürmüşler, bu da onları İslami kimlikle özdeşleştirmeye yöneltmiştir. Bu inanç ve prensipler onların hayatını kuşatmış ve onları diğerlerinden koruyan bir araç olmuştur. Bu insanların millî kimlikleri, din üzerine tesis edilmiş ve böylece bir tür milliyetçilik üzerine kurulu din olgusu geliştirmiş-

⁵⁴ Çavuşoğlu, *agm*, s. 153.

⁵⁵ Dine ve ahlaka aykırı davranışları benimsememe eğilimleri üzerine yapılan bir araştırmada Torbeş ve Pomakların Balkanlar'da yaşayan diğer Müslüman etnik unsurlar arasında en yüksek ve en şiddetli tepki gösterme eğiliminde olduğu görülmektedir. Bkz. Musa Musai, "Balkan Müslümanlarında Din-Kimlik Bütünleşmesi", *Hikmet*, S. 6, Gostivar-Makedonya, 2005, s. 42. Aynı araştırmada din ve vicdan hürriyeti olan bir ülkede yaşama arzularını yansıtan en yüksek yığılmanın (% 68,8) Torbeşlerde görülmesi, Torbeşlerin dini kimlikle tanımlanmak istemeleriyle bağlantılıdır. Bkz. *agm*, s. 44.

⁵⁶ Çavuşoğlu, *agm*, s. 170.

lerdir. Bu nedenle “Arnavut Müslümanlar, Boşnaklar ve Bulgarca konuşan Pomaklarda olduğu gibi Makedonca konuşan Torbeşlerin Türkiye’ye göçetmesindeki en büyük saik dinî bağlardı. Bu grupların Türkiye’ye göçleri, kendi etnik-millî kimliklerini terk etmelerinin ve kendilerini Müslüman kimliği ile özdeşleştirmelerinin bir belirtisiydi.”⁵⁷

Torbeşlerin ve Pomakların dini, milliyetten ayırmadıkları görülmektedir.⁵⁸ Zihinlerinde ve vicdanlarında İslam bir din olduğu kadar milliyetin de adıdır. Bu nedenle Torbeşler, kökenlerini veya kimliklerini ‘Türk’ olarak, dinlerini ‘İslam’ olarak tanımlamaktadır. Bu tür sorulara verdikleri cevap bazen ‘Müslüman Türk’, ve nadiren de olsa ‘Müslüman Arnavut’ şeklinde olmaktadır. İşin ilginç yanı bu insanlar kendilerine hep Müslüman milletlerden bir kimlik yakıştırmakta ve müslüman olmayan bir milletle özdeşleşmekten şiddetle kaçınılmaktadırlar. Hâlbuki Osmanlı’nın Balkanlar’ı bırakıp Anadolu’ya çekilmesinin üstünden neredeyse bir yüzyıl geçti ve bu sürede Torbeşler’in millî kimlikleri ile ilgili Makedon yetkililerce siyasi baskı ve yıldırma politikaları uygulandı, ikinci sınıf vatandaş muamlesi gördüler, komünizm döneminde ise siyasî anlamda kendini pek fazla ifade edemediler. Bütün bu nedenlerle bu insanların kendilerini Türk, Arnavut veya Makedon olarak tanımlamaları kimseye fazla şaşırtıcı gelmemelidir.

Makedonya’da 2001 yılında yaşanan etnik çatışmaların ardından imzalanan Ohri Antlaşması gereğince farklı etnikten insanların tüm devlet birimleri ve özellikle de polis teşkilatında adil şekilde temsil edilebilmesi, ülkenin etnik nüfus oranlarına paralel olarak polis adaylarının alınması taahhüt edilmiştir. Bu amaçla çoğunluğu Arnavutlar olmak üzere diğer etnik gruplardan adaylar seçilerek polis olarak mezun edilmiştir. Birçok Torbeş öğrencinin kendilerini Türk olarak yazdırıp, Türk kontenjanından yararlanarak polis olmaları dikkate değer bir husustur.

6. Torbeşlerin Göç Sırasında ve Sonrasında Türkiye’de Yaşadığı Sorunlar

6.1. Torbeşlerin Türkiye’ye Göçmen Olarak Kabulünde Yaşanan Sorunlar

Osmanlı döneminde Balkanlar’dan gelen göçmenlerin kabulünde etnik kimlik konusunda çok fazla seçici davranılmaması ve din unsuru ön

⁵⁷ Bayram Şen, “Nationalism and Migration: The Post-1950 Balkan Immigrants from Yugoslavia”, (Unpublished M.A. thesis, Boğaziçi University, the Atatürk Institute for Modern Turkish History, 2007), p. 52.

⁵⁸ Peter Alford Andrews, *Türkiye’de Etnik Gruplar*, Ant Yayınları, İstanbul, 1992, s. 140.

planda olmuştur. Ancak Cumhuriyet döneminde yetkililerin Türkiye'ye göçmen kabulünde Osmanlı'dan farklı bir ölçüt kullandıkları görülmektedir. Türk Hükümetinin yoğun göç dalgası ile baş edebilmek ve Balkanlar'da yaşayan Türk azınlığın tamamen o topraklardan kopup gelmesini önlemek üzere ilk başlarda seçici davrandığı ve her müracaat edeni kabul etmeme yönünde bir politika izlediği görülmektedir. Bu çerçevede "Müslüman olmak, Osmanlı dönemi göçlerinde doğrudan ve bağımsız tek ölçü, Cumhuriyet dönemi göçlerinde ise dolaylı ve bağımlı bir ölçüt olarak dikkate alınmıştır. Ancak her iki dönem göçmenlerinin ağırlıklı ortak niteliği, Türk soyundan olmak veya Türk kültürüne bağlı bulunmak olmuştur."⁵⁹

Bu nedenle Türkiye'ye göç etmek isteyenlerden istenen ilk ve gerçek ölçü onların Türk olduklarını kanıtlamaları olmuştur. İkinci şart ise Türkiye'de yaşayan birisinin bu göçmenlerin kefil olduğunu belirten bir vesika edinmeleriydi. Bu çerçevede bir göçmen adayının başvurusuna, bölgedeki Türk temsilcilikleri tarafından Türkiye'ye "serbest göçmen vizesi" verilmesi için izlenen süreç, ana hatları itibarı ile şöyledir;

a) Aday, yerel makamlardan "millî" (etnik) kökeninin Türk olduğunu belirten belge alacaktır.

b) Aday, bu belge ile bölgedeki Türk temsilciliğine başvuracak ve burada uzman memurlar tarafından (elindeki belgeye dayanarak, ancak belgeye rağmen) Türkçe bilip bilmediği, Türk kültürüne bağlı olup olmadığı, dolayısıyla Türk bilinci taşıyıp taşımadığı sınanacaktır.

c) Başvuru sırasında adaydan, (varsa) Türkiye'de akrabaları ile ilgili (yakınlık derecesi, nerede ikamet ettikleri gibi) ayrıntılı bilgiler istenecektir.

d) Bölgedeki Türk temsilcilikleri ile Türkiye'deki makamlar arasında yapılacak bilgi alışverişine dayanarak yürütülecek araştırmanın sonucuna göre, başvurunun uygun bulunması halinde adaya "serbest göçmen vizesi" verilecek, aksi takdirde verilmeyecektir.⁶⁰

Bu çerçevede yerel makamlardan etnik kökeninin Türk olduğuna dair belge alan göçmen adayları, bölgedeki Türk temsilciliklerinde uzman memurlar tarafından kökenlerinden çok Türk kültürü ve Türk bilinci taşıyıp-taşımadıkları yönünden incelenmiştir. Böylece bu kültürden ve bilinçten yoksun olduğuna kanaat getirilen Türk kökenlinin talebi reddedildiği

⁵⁹ Çavuşoğlu, *agm*, s. 153.

⁶⁰ *Agm*, s. 172-173.

gibi, bu kültürü ve bilinci taşıyan ancak Türkçe konuşamayan birçok göçmenin talebi kabul edilmiştir. Açıkça Cumhuriyet, Türk kültürü ve Türk bilinci taşımayanları soydaş olarak kabul etmemiş ve göçmenlik başvurularını reddetmiştir. “Türkiye sınırlarını aşan yaygın ortak etnik bilince ve ana kültür kalıplarına uygun davranarak, ülkede girilen Türk ortak adı ve bilinci altındaki ve dolayısıyla da Türk milleti esasındaki sosyo-kültürel dönüşme ve sosyal bünyede bu doğrultudaki bütünleşme çabalarına karşılık gelen bir göçmen alma politikası izlediği anlaşılmaktadır.”⁶¹ Bu kriterleri göçmenlerin kabul ve iskân işlemlerinin yürütüldüğü 21 Haziran 1934 tarihli İskân Kanunu’nda açıkça görmek mümkündür. Bu kanunun 3. maddesinde, Türkiye’nin bu husustaki politikası “Türk soyundan olan veya Türk kültürüne bağlı bulunan kimselerin göçmen olarak yurdumuza kabul edilebileceği”⁶² şeklinde ortaya konan ölçütte ifadesini bulmuştur. Böylece bu kanun, bütün Müslüman unsurları tam bir Türk karakter, lisan, yaşam tarzı ve görünümüne sokmak için gerekli araçları sağlamıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz, tecrit ve Türkçe eğitim almalarının engellenmesi gibi sebeplerle Türkçe konuşamayan ve bu sebeple Türk kimliğinden uzak bir grup olarak algılanan Torbeşler, Türk yetkililer tarafından sosyal bünye ile uyumu konusunda güçlükler ve sorunlar çıkarabileceği endişesiyle belli bir süre göçmen olarak kabul edilmek istenmemiştir. Bunun sonucu olarak Makedonca konuşan ancak “Türk bilinci” taşıyan, kısaca Türkler ve kültürleriyle bütünleşme sürecinde bulunan Torbeşlerden talepleri nadiren de olsa reddedilerek küstürülenler olmuştur.

Ancak ilk başta dil konusunda yaşanan tedirginlik, bu insanların neredeyse istisnasız Türk bilincine sahip olmaları nedeniyle kısa sürede aşılmıştır. Dolayısıyla, anadil ve Türkiye’deki akrabalar gibi, başlangıçta öngörülen kuralların zamanla yumuşatılması yoluna gidilmiştir. Hatta “devlet nüfus kâğıtlarını kaybedip muhacir olarak kaydedilemediğinden dolayı zor durumda kalanların getirecekleri iki şahidin ifadesini yeterli bularak nüfusa kaydedilmeleri ve nüfus cüzdanı verilmesini sağlayarak muhacirlerin işlerini kolaylaştırıyordu.”⁶³ Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti’nin gelen göçmenleri kabul etmede yeni oluşmakta olan Türklük bilincini ön plana çıkardığı ve Makedonya’dan ülkemize yapılan göçlerde önemli bir ölçüt olarak uyguladığı görülmektedir. Ancak bu Türklük bilincinin steril

⁶¹ *Agm*, s. 163

⁶² *Agm*.

⁶³ Ağanoglu, *age*, s. 147.

bir müslümanlık üzerine kurulduğu gözardı edilmemelidir. Boşnakların, Türk kökenli olmamalarına rağmen müslüman kimliği nedeniyle Türkiye'ye göçüne izin verilirken, Türk kökenli Gagavuzların, hıristiyan kimlikleri nedeniyle dışlanması Torbeşlerin kabulünde gözlemlenen kolaylığı anlamada önemli bir ipucu sunmaktadır.

6.2. Torbeşlerin İskân Edildikleri Bölgelerdeki Ahâli ile Uyum ve Kimlik Sorunları

Balkanlar'dan Türkiye'ye göç sonrası "yaşananların göç edenler için büyük bir travma; göçü alan toplumlar için de büyük bir toplumsal ve ekonomik çöküş olduğu söylenebilir. Her göç dalgası, bu sürece katılmak zorunda kalan insanlar için büyük bir düş ve umut kırıklığı getirmiştir. Beslenme, barınma ve sağlık sorunları ile yeni gittikleri ve katıldıkları topluma uyum süreçleri, başlı başına büyük bir sorundur."⁶⁴ Bu sorunlar karşısında gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde yöneticiler gerekli tedbirleri almaya çalışmışlar ve dönemin sivil toplum kuruluşları ve yerli ahali bu çabaya destek vermişlerdir.

Balkan Harbi'nden sonra Rumeli'den gelen göçmenlerin ilk uğrak yeri olan Edirne, İstanbul ve İzmir'den sonra özel memurların refakatiyle bir kısmı diğer şehirlere sevk edilmeye çalışılmış ve binlerce göçmen Anadolu'nun farklı şehir, kasaba ve köylerine dağılmışlardır. Hükümetler, özellikle Türk nüfusunun azaldığı yerleri, gelen muhacirlerle takviye etmeye ve nüfus açısından daha kritik bölgelere ve stratejik açıdan önemli yerlere iskân etmeye çalışıyordu.⁶⁵ Öte yandan Cumhuriyet'in ilk yıllarında, ulusal bir kimlik etrafında bütünlük sağlamaya çalışıldığı için, dili ve dini farklı grupları Türk millî kimliğini özümsemiş grupların arasına dağıtarak eritmek ve ulus devlet için gerekli homojen bir nüfus kompozisyonuna ulaşmak hedeflenmiştir. Böylece saf Türk bir nüfusun içerisine dağıtılacaklar, doğdukları ülkelerin ve bölgelerin özelliklerini kaybedecek ve bir nesil sonra Türkçe konuşuyor olacaklar, kıyafetleri, tabiatları ve genel görünüşleri ile öteden beri orada olan komşularından ayırt edilemez hale geleceklerdir. Böylece, aralarında Torbeşlerin de yer aldığı Türkçe konuşamayan Müslüman göçmen grupların yerli gruplar içinde, bazı yerli grupların da göçmen grupları içinde biyolojik ve kültürel olarak bütünlüşmesi sağlanacaktır. Ayrıca Balkan göçmenlerine karşı bu iki politikanın

⁶⁴ Arı, *agm*, s. 105.

⁶⁵ Dündar, *age*, s. 165.

dışında uyum programları ve diğer göçmen gruplardan ayrı yerlerde iskân etme gibi değişik politikalar da uygulandığı oluyordu.

Balkan göçmenleri Türkiye’de çok farklı illere yerleştirilirken, Torbeşler genellikle İzmit, Adapazarı,⁶⁶ Bursa, İzmir, Edirne, Kırklareli, Te-kirdağ, Çanakkale, Balıkesir, Kütahya, Samsun, Eskişehir ve Manisa⁶⁷ gibi illere ve köylerine yerleştiler. Günümüzde bu illerin birçoğunda yaşayan Torbeş ailelere rastlamak mümkündür. Torbeşler de diğer Balkan göçmenlerinde olduğu gibi terk ettiği topraklardaki doğal ve sosyal çevrelerine benzeyen bölgelere yerleşmek, bu mümkün olmazsa gittikleri yerlerde bu ortamı oluşturmak eğilimine girmiştir. Bu çerçevede “Trakya ve Batı Anadolu, tüm Balkan göçmenleri bakımından, gerek ekolojik-tabii gerek sosyal çevre olarak göçmenlerin, terk ettiklerine en benzer/yakın bölgeler”⁶⁸ olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu türden bölgelere yerleştirilmeleri için devletin sistemli veya zorlama içeren bir politikasından çok doğal bir seyir içerisinde devam ettiği görülmektedir. Torbeşlerin yerleşmek için bölge tercihlerinde diğer göçmenlerde olduğu gibi Türkiye’ye daha önceden göç etmiş akrabaların bulunması olgusu önemli bir faktör olmuştur.

Torbeşler, Balkanlar’dan gelen hemen hemen tüm göçmen gruplar gibi, yerleştikleri yerlerde sosyal çevreye adapte olmakta zorluk çekmişlerdir. Her ne kadar aynı dinsel inanıştan, aynı etnik kökenden gelseler de, yüzyıllardan beri Rumeli’de farklı kültürlerle yoğrulan bu insanların Anadolu insanıyla birden bire kaynaşması beklenemezdi. Yaşanan uyum sorunları hem göçmenlerin hem de yerli halkın hatalı davranışlarından kaynaklanabiliyordu.

Bu sıkıntılardan belki de en büyüğü yerleştikleri bölgelerdeki yerli halkın göçmenlere karşı takındığı tavır, gösterdiği direnç ve tepki idi. Gelen muhacirler şehir, kaza, kasaba ve köylerdeki nüfus oranını değiştirmiş, toplum içinde yeni problemlerin yaşanmasına neden olmuştur. Kır-

⁶⁶ Torbeşlerin yoğun olarak yaşadığı şehirlerden Kiçevo’dan (Kırçova) göç ederek Sakarya’ya yerleşenlerin kurduğu “Sakarya Kırçovalılar Derneği” hakkında bilgi için bkz. <http://kircovalilar.wordpress.com>. Erişim: 30.12.2009.

⁶⁷ “Jirovnica, Boleten, Viduše, Vrbyane ve Yançe köylülerinin hemen hepsi Manisa’ya yerleşmişlerdir. Ayrıca Jupa bölgesinden Kocacık ve Elevse köylüleri de Manisa’nın Saruhanlı ilçesine yerleşmişlerdir. Rostuše, Velebrdo, Trebište, Skudrinye, Vranjovca, Prisenica ve Kosovrasti köylüleri İzmir’e, Melnica köylüleri Manisa-Akhisar’a yerleşmişlerdir.” Şiyak, *age*, s. 65. Manisa’daki Torbeşlerin, gelenek ve görenekleri ilgili bir çalışma için bkz. Metin Demir, *Manisa’da Yaşayan Torbeşler’in Dügün Adet ve Gelenekleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halkbilimi Anabilim Dalı, 1990).

⁶⁸ Çavuşoğlu, *agm*, s. 164.

sal kesimlere yerleştirilenlerin büyük bölümü diğer problemlerin yanısıra özellikle yerli halkın gösterdiği tepkiye dayanamayarak büyük kentlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletin yönlendirmesi ve çeşitli teşvikleri ile Türkiye'nin diğer bölgelerine örneğin Güneydoğu, Doğu ve İç Anadolu bölgesindeki illere yerleştirilen göçmenler umdukları/alışkın oldukları çevre şartlarını bulamayınca önemli bir kısmı bölgeye hiç gitmemiş, gidenler ise bir süre sonra burayı terkederek, Bursa gibi, Batı Anadolu'nun diğer bölgelerine yerleşmeyi tercih etmiştir. Bu durum göçmenlerin Türkiye içinde ikinci bir göç durumu yaşamasına yol açmıştır.

Yerli halkla olan uyumsuzluk dışında, "iklimsel koşullara uyamamak, iskâna ayrılan tahsisatın yetersizliği, tevzi edilen toprağın verim kabiliyetinin düşük olması, eğitim ve istihdam sorunlarının çözülemeyişi, "bunların pek azına tapu verilebilmesi, çoğunluk, yıllar yılı tapularını da alamamaları"⁶⁹ gibi nedenler onların batı illerine tekrar göç etmelerine neden olmuştur. Doğudan batıya gelen göçmenler mevzuata göre "iskân hakkından" vazgeçmiş oldukları için, serbest göçmen statüsünde işlem görmüşler ve o zamana kadar kendileri için yapılan tüm iskân masrafları geri alınmıştır.⁷⁰

Genel itibarıyla İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar göçmenler oldukça iyi muamele görmelerine karşın, savaş yıllarında özellikle ülkede artan milliyetçilik akımlarının da etkisiyle göçmenlere karşı takınılan tavırda olumsuz değişimler yaşanmaya başlanmıştır. Savaş yıllarında iyice artan bu olumsuz yaklaşım savaştan sonra uzun süre etkisini gösterdi ve 1950'lerden sonra göçmenler orijinal Türk olmamakla suçlanarak diğer düşman ve tehdit unsurları ile birlikte değerlendirildi. Bazı milliyetçiler özellikle Torbeşler gibi Türkçe konuşamayan göçmenlerin Türk kimliğinden şüphe duyuyorlar ve bunların Türkiye'ye göçmen olarak kabul edilmesine bile karşı çıkıyorlardı.⁷¹

Bu tür söylem ve yaklaşımlar elbette bu insanları maddi açıdan olduğu kadarıyla psikolojik yönden de olumsuz etkilemiştir. Sadece doğu illerinde değil birçok batı ilinde de yerli halk göçmenleri dışlıyor ve onlarla ilgili itici tanımlamalarda bulunuyorlardı. Bu direnç ve dışlanmanın en büyük

⁶⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, I. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 312.

⁷⁰ Önder Duman, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 43, (Bahar 2009), s. 481.

⁷¹ Şen, *agt*, s. 90.

sebebi, göçmenlerin yerel halktan farklı yaşam biçimleri, gelenek ve hatta farklı yemek kültürü taşımalarıydı. “Bu göçmenlerin çoğu komünist bir ülkeden geldikleri için bazı yerli halk onlara ‘gâvur’ yakıştırmaları yapıyor ve onları gerçek bir Türk ve samimi bir Müslüman olmamakla suçluyorlardı. Hatta onların casus olabileceğini ileri sürenler de vardı. Gösterilen bu tepkiler farklı ortamlarda ve farklı vesilelerle kendilerini gösteriyorlardı. Örneğin 1950’lerin başında Rumeli göçmenlerinin kurduğu Vardar Spor futbol takımının yaptığı bir maçta, rakip takımın seyircileri Vardar Spor taraftarlarına ‘Tito’nun p.leri’ şeklinde tezahürat yapıyorlardı.”⁷² Böylece Makedonya’da kendilerini Türk hissetmelerinden ve buna uygun yaşamak istemelerinden dolayı Hristiyan unsurlar tarafından ‘ötekileştirilen’ Torbeşler, Türkiye’de de ikinci bir ‘ötekileştirmeyle’ karşı karşıya kalmışlardır. Dini kimlikleri yani “Müslüman olmaları” ve kendilerini Türk olarak görmeleri nedeniyle Türkiye’deki yeni komşularından koşulsuz bir kabul umarken, özellikle de dil konusunda ‘öteki’ olmaktan kurtulamamışlardır. Çünkü “kendilerini tepeden tırnağa Türk hissetmelerine rağmen geldikleri coğrafyada Türklüklerine ilk anda inanılmadı. “Türkçe bilmeyene Türk denmez” görüşü ve “Gâvurdan Müslüman olmaz” tipi söylemler burada da ilk anda kendi içlerine kapanmalarına neden oldu. Bu da ikinci ötekilikleriydi.”⁷³ “Anadolu, Türkçe konuşmayan etnik grupların varlığına zaten yüzyıllardır alışkın olsa da Osmanlı’nın özellikle Rusya ve Balkan devletleriyle savaşlarının ardından gelen Giritli, Çerkez, Boşnak, Arnavut, [Torbeş] gibi Müslüman ama Türkçe konuşamayan, Anadolu halkının üretim modellerinden farklı özellikler taşıyan, mutfak kültürü, giyinişleri, dans ve müzikleri değişik topluluklara yaklaşımı yine de ‘öteki’leşme yönünde olmuştur.”⁷⁴ Bu ‘ötekileşme’ rüzgârından bir şekilde etkilenen Torbeşlerin Anadolu’ya adaptasyonunda bu yüzden zorluklar yaşanmıştır. Bu durum ise göçmenlerin yaşadığı “arada kalma-bir yere ait olamama” duygusunu daha da pekiştiriyordu. Ancak bu olumsuz tabloda göçmenlerin tavır ve davranışlarının da etkisi vardı.

Daha çok küçük yerleşim birimlerine iskân edilen göçmenlerin yaşadıkları bütün bu olumsuzlukların büyük şehirlerde çok fazla yaşanmadığı, dışlamaların sınırlı kaldığı ve göçmenlerin kozmopolit şehir hayatına

⁷² *Agt*, s. 122-123.

⁷³ Cevizci, *agt*, s. 44.

⁷⁴ Tuncay Ercan Sepetcioğlu, “Türkiye’de Ana Dili Türkçe Olmayan Göçmen Topluluklara Yaklaşımlara Dair Bir Örnek: Girit Göçmenleri”, *ÇTTAD*, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), s. 88.

karıştıklarını söylemek mümkündür. Ancak büyük şehirlerde yaşamının getirdiği bu avantajın yanı sıra büyük sıkıntıları da beraberinde getiriyordu. En başta sosyal yaşamlarında meydana gelen değişikliklerden kaynaklanan uyum sorunu geliyordu. Çoğunluk itibariyle kırsal kesimde yaşayan bu insanlar, Türkiye'ye göç edince yerleştikleri kalabalık şehirlerde ilk yıllarda bir bocalama dönemi yaşadılar. Genellikle köylerde ve toplumun diğer kesimlerine fazla entegre olmadan kapalı bir hayat yaşayan ve çoğu zaman sorunlarını kendi içlerinde halleden Torbeşler, bu uyum sorununu en çok yaşayan göçmen topluluklardan birisiydi. Bu insanların İstanbul, İzmir, Bursa gibi büyük şehirlerde fabrikalarda veya başkalarının emrinde çalışmaları ve yaşadıkları evlere kira ödemeleri onları oldukça zorladı.

Torbeşlerin Anadolu'da yaşadıkları bir diğer sorun ise kendilerine "Torbeş" diye hitap edilmesiydi.⁷⁵ Çünkü bu tanımlamadan hoşlanmıyorlardı. Bunun sebebine gelince; bu tabir onlara "üstü başı dağınık, derbeder, serseri, medeniyetten uzak bir insan" anlamlarını çağrıştırıyor⁷⁶ ve aşağılayıcı bir tanımlama olarak görülüyordu. Bazı Torbeşler, Pomak ve Torbeş tabirlerinin Balkanlar'da Hıristiyan nüfus tarafından, Hıristiyanlık'tan İslamiyet'e geçenleri aşağılama sıfatı olarak kullanılmasının, bu hoşnutsuzluğun temelinde yatan sebep olduğunu ifade etmişlerdir. Bursa'da yaşayan bir Arnavut göçmeni Torbeşler kılıç zoruyla Müslümanlığı kabul ettikleri için Torbeşim demeye utandıklarını ifade etmiştir.⁷⁷

Hem Balkanlar'dan göç eden diğer unsurlar hem de yerli halk tarafından zaman zaman dışlanan Torbeşler, uzun süre kendilerini 'ikili' bir kıskaç içinde hissetmişlerdir. Türkçe konuşamayan ancak kendilerini açık bir şekilde Pomak olarak tanımlayan Müslüman topluluğun, Torbeşlere nazaran daha az uyum ve kimlik sorunu yaşadıkları söylenebilir. Osman-

⁷⁵ Özellikle Yugoslavya zamanında uygulanan psikolojik baskı ve yıldırımlar "torbeş" tanımlamasından utanma olgusunu daha da artırmıştır. Bununla birlikte, "Makedonca konuşan Müslüman bu topluluk" için Makedon Müslümanı (Makedonski Muslimani) veya Müslüman Makedon (Muslimanski Makedoni) gibi tartışmalı ve siyasi anlamlar içeren tamlamaları kullanmak yerine, bu yazıda, artık bilimsel literatürlerde de kullanılmaya başlanan "Torbeş" terimi tercih edilmiştir. Ancak bazen alıntı yapılan kaynakta geçtiği şekilde "Makedon Müslüman" terimi de kullanılmıştır.

⁷⁶ Yusuf Hamza'ya göre; 'Torbeş', tor+beş veya tor+baş'tan gelen Türkçe kökenli bileşik bir kelimedir. Buna göre Torbeş kelimesi, sık gözlü ağ anlamında olan 'torbaşlık' veya toy, işe alışkın olmayan, olgunlamamış, ham, çekingen, utangaç veya acemilerin başı ve a>e vokallerinin değişmesiyle baş>beş olarak 'Torbeş'ten gelmektedir. Bkz. Yusuf Hamzaoğlu, *Balkan Türklüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 452-453

⁷⁷ Halim Çavuşoğlu, "Bursa'da Yerleşik Yugoslavya-Makedonya Göçmenlerinin Sosyo-Kültürel Yapısı ve Sosyal Bünye ile Bütünleşme Durumu", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 3, S. 10, Yaz 2006, KaraM Yay., s. 140.

lı'nın etkisiyle zorla/gönüllü olarak İslam'ı kabul etmiş bir topluluk olarak tanımlanmak Pomakların da hoşuna gitmiyordu. Ancak onlar kendilerini tanımlayacak bir Pomak kimliğine sahiptiler ve "Pomak" tanımlamasından fazla rahatsızlık duymuyorlardı. Oysa Torbeşler kendilerine Torbeş veya "Makedon Müslümanı veya Müslüman Makedon" denmesinden hoşlanmadıkları için kendilerine diğer etnik gruplarının içerisinde bir kimlik tanımlanması yapılmasına fazla itiraz etmediler. Çoğunluk olarak kendilerinin Türk olarak tanımlanmasını isteseler de yetkililerin kendilerini Arnavut, Boşnak, Gorani veya Pomak kimlikleri altında kaydetmelerine ses çıkarmadılar. Bu durum ayrı bir Torbeş kimliğinin oluşmasında ve Torbeşlerin Torbeş adı altında örgütlenme yönündeki en büyük engel oldu. Torbeşlerle ilgili bilgilere ancak diğer göçmen unsurlara ilgili yapılan çalışmaların içerisinde kısmî olarak rastlamak mümkündür. Bu nedenlerle bugün Türkiye'de yaşayan Torbeşlerin sayısı hakkında sağlıklı veriler bulunmamaktadır. Bunun bir diğer sebebi de ilk on yıllık dönemde serbest göçmen statüsünde kabul edilen muhacirlerin yardım almamak koşulu ile istedikleri yere yerleşme imkânına sahip olmalarıdır. Böylece iskân programına bağlı kalmaksızın istedikleri mıntıkaya yerleşmeleri diğer topluluklarla birlikte Torbeşlerin yerleşim yerleri ve sayılarının tespit edilmesini oldukça zorlaştırmaktadır. Makedonya'da görüştüğüm Torbeşler, çok sayıda Torbeşin Türkiye'ye göçettiğini hatta günümüzde Türkiye'de yaşayan Torbeşlerin Makedonya'daki Torbeşlerden fazla olduğunu ifade etmişlerdir.

Torbeşlerin yaşadığı bu uyum ve kabullenme sorununun toplumsal tabana yayıldığını söylemek mümkün değildir. Toplumun büyük bir kısmı Balkan göçmenlerini Osmanlı'nın mirası Evlad-ı Fatihan olarak görüyorlardı. Bu nedenle göçmenler, yerleştikleri bölgelerdeki yerli halk tarafından genelde sahiplenilmiş ve istisnalar olmakla birlikte himaye edilmişlerdir. Bu anlamda çok nüfus, tok nüfus, şen ve zengin nüfus ile kalabalıklaştırılmayı bekleyen boş, yoksul, yaşlı ve viran geniş Anadolu topraklarının⁷⁸ varlığı, yaşanan acıları bir nebze olsun unutturabilmiştir. Bu sorunlarla birlikte hem devlet hem de toplum yeni çözüm yolları da bularak muhacirlerle birlikte yaşama tecrübesi kazanmıştır. Torbeşler sadece gayrimüslimlerle⁷⁹ değil, aynı zamanda Slav, Pomak, Arnavut,

⁷⁸ Şevket Süreyya Aydemir, "Çok Nüfuslu Anadolu", *Kadro*, II/5 (Mayıs 1932), s. 35.

⁷⁹ Makedonya'da yaşayan Torbeşlerin İslam'ı kendilerine bir kimlik ve koruyucu kalkan olarak seçmelerine karşın, Ortodoks Hristiyan komşuları ile büyük bir uyum ve hoşgörü içerisinde yaşadıkları,

Boşnak, Rum, Ulah kökenli Müslümanlarla tarihsel olarak zaten birlikte yaşama kültür ve tecrübesine sahiptiler. Bu sebeple Anadolu'nun farklı yaşam motif ve biçimleriyle kaynaşmaları çok zor olmamıştır.

6.3. Torbeşlerin Türkçe Konuşamama Sorunu

Balkanlar'dan Anadolu'ya göç eden Müslüman göçmenler arasında, ana dilleri Türkçe haricindeki diller olan birçok topluluk bulunmaktadır. Boşnakça konuşan Boşnaklar, Arnavutça konuşan Arnavutlar, Bulgarca-ya yakın bir dil konuşan Pomaklar ve Makedonca konuşan Torbeşler⁸⁰ bu topluluklara örnektir. Bu durum Torbeşleri diğer gruplara nazaran daha da zorlamış, kendilerini Türk olarak tanımlamalarına karşın Türkçe konuşamamaları, bu topluluğun yerli halk ile uyum sürecinin -tamamen ortadan kaldırmasa da- hissedilir şekilde gecikmesine yol açmıştır. Dil noktasında ortaya çıkan bu sorun Torbeşlerin yeni yerleşim yerlerinde “üstesinden gelmek zorunda oldukları” bir büyük engel olmuş ve ilerleyen zamanlarda kendini derinden hissettirmiştir. Boşnak ve Arnavut gibi etnik olarak Türk olmayan unsurların kültür ve yaşayış tarzlarındaki uyumsuzluğu bir yana bırakacak olursak, Türkçeyi konuşamamaları, Türk toplumu tarafından fazla yadırganmamıştır. Çünkü bu unsurların Türk olmadıkları aşikârdı ve kendilerini kendi kimlikleri ile tanımlıyorlardı. Ancak kendilerini Torbeş ya da ‘Müslüman Makedon’ olarak tanımlamaktan kaçınan ve Türk olduklarını söyleyen bu topluluğun, Türkçe konuşamaması, yeni geldikleri bu ülkede bazı sıkıntılı durumların yaşanmasına yol açmıştır. Özellikle ilk göçlerle gelen “Torbeş kadınların okul kurumu içerisinde eğitime katılmadıkları, bu nedenle ne Makedonca ne de Türkçe okuma yazma bilmedikleri belirlenmiştir. Erkeklerde ise Makedonya'da en fazla 4 yıl ilkokula devam edebildikleri ifade edilmiştir. Bunun etkisiyle erkekler kadınlardan farklı olarak Türkçeyi öğrenirken okuma ve yazmayı da öğrenebilmişlerdir.”⁸¹ Ancak şunu vurgulamak gerekir ki, “dil

birbirlerinin kutsal değerlerine son derece saygı gösterdikleri bilinmektedir. Bkz. Karolina Bielenin-Lenczowska, “Visiting of Christian Holy Places by Muslims as a Strategy of Coping With Difference”, *Anthropological Notebooks*, Vol. 15, Issue 3, 2009, p. 31.

⁸⁰ 1935 yılında Türkiye’de gerçekleştirilen nüfus sayımında 32 bin 661 kişi Pomakça, 29 bin 65 kişi Boşnakça, 22 bin 754 kişi Arnavutça, 18 bin 245 kişi Bulgarca konuştuğunu beyan etmiştir. Bkz. T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı*, C. 10, Hüsütübiat Basımevi, Ankara 1938-39, s. 64-65. Bu sayımda Torbeşçe veya Makedonca konuştuğunu belirten bir grubun olmaması ilginçtir. Daha önce bahsettiğimiz Torbeşlerin ayrı bir kimlik tanımlanmasını yapılmaması sonucu, kendilerini Boşnakça, Arnavutça veya Pomakça (Bulgarca) konuşan grupların içerisine dâhil etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

⁸¹ Cevizci, *agt*, s. 50.

açısından özel ve kamu alanı ayırımına özen göstermişlerdir. Anadilinin kuşaktan kuşağa ev ortamı ve aile bağı içerisinde aktarılmasına karşılık; okul, hastane, vb. devlet kurumlarında hiçbir zaman göçmenliklerinden kaynaklanan bir ayrıcalık beklememişlerdir.”⁸²

Cumhuriyet’in ilk yıllarında ulus-devlet çerçevesinde yürütülen dil politikası da Torbeşlerin bu sorununu daha da pekiştirmiştir. Yetkililerin “uluslaşma” sürecinde uygulamış olduğu kültürel uyuma dayalı ulus-devlet ve yeni bir Türk ulusu yaratma sürecinde önem verdikleri politikaların başında dil geliyordu. Mustafa Kemal’in 5 Şubat 1933’te Bilecik’te yaptığı bir konuşmada sarf ettiği “Mesele din değil, dildir. Açık olalım: Türk milletinin temeli millî dil ve millî benlik olacaktır” sözünden anlaşılacağı üzere, Türkiye Cumhuriyeti’nin kimlik inşasında başlıca hedeflerinden biri ortak dil yaratmak olmuştur.⁸³ Türkçe konuşamayan Balkan göçmenleri bu çerçevede üzerinde durulması gereken bir sorun olarak ele alındı ve tüm ana dili farklı olan topluluklar gibi Torbeşler de başlatılan uygulamalardan etkilendi. Çünkü Torbeşlerin ana dillerinin farklılığı, bu amaca ters düşmekteydi. Dolayısıyla, kabul edilebilir standartlarda vatandaş oluşturma düşüncesindeki devlet politikalarının, Torbeşler üzerinde büyük tesiri olmuş ve onların kimlik algılayışını ve kültürel öğelerin kuşaktan kuşağa aktarımını derinden etkilemiştir.

Dönemin önemli ideologlarından Atsız, 1933 yılında öğrencileriyle birlikte gittiği Çanakkale’nin çokkültürlü yapısını ‘melez çehre’ olarak tanımlamış ve “Afrikanın ortasından kapkara bir zenciye al; üç yaşında Türkiye’ye getir, Türkçeyi mükemmelen öğrensin... Başka dil bilmesin ve ben Türküm desin... Bu Türk müdür?”⁸⁴ sözleriyle Balkan göçmenlerinin mükemmel Türkçe öğrense bile gerçek Türk olamayacağını ileri sürmüştür.

Türkçe konuşamayan Türk vatandaşlarına yönelik yürütülen çalışmalarda, “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyalarının büyük bir rolü olmuştur. İlk kez 1928 yılında başlayan ve asıl 1930-1940 yılları arasında gerçekleşen bu kampanyalar, hem Gayrimüslim vatandaşları hem de Türkçe bilmeyen Müslüman vatandaşları hedeflemiştir. 1937 yılında bazı belediyeler, kendi sınırları içinde “Türkçeden başka dillerin konuşulma-

⁸² Cevizci, *agt*, s. 44.

⁸³ Şerif Mardin, “Adlarla Oynamak”, *Kültür Fragmanları - Türkiye’de Günlük Hayat* (Der. Ayşe Saktanber, Deniz Kandiyoti), Metis Yayınları, İstanbul 2003, s.137.

⁸⁴ Nihal Atsız, *Çanakkale’ye Yürüyüş*, y.e.y., İstanbul, 1933, s. 7-8.

sını yasaklama” kararı almış ve kamuya açık yerlerde Türkçe dışında dil konuşanlara para cezası kesilmiştir.

Bu kampanyalardan Torbeşlerin de etkilendiği muhakkaktır ama bunun yarattığı baskının Torbeşler arasında çok ağır bir şekilde hissedildiği de söylenemez. Belki halk arasında ufak tefek sürtüşmeler yaşanmışsa da devlet politikaları anlamında çok ciddi baskılardan söz etmek mümkün değildir. Sonraki yıllarda Torbeşlerin dil probleminin, onların Türk ulusu ile kaynaşması ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları olması yolunda bir engel teşkil etmeyeceği kanaatine varıldı. Dilleri farklı olan Müslüman toplulukları dinlerinden ötürü ‘içimizden birileri’ olarak tarif eden Gökalp şu sözleriyle, Makedonca konuşan Torbeşlerin sırf Müslüman oldukları için -sebebini vermese de- bir şekilde Türkçe konuşacaklarını öngörmüştür: “Milleti meydana getiren fertler, bugün milletin diliyle konuşanlar değildir. Yarın bu dille konuşacak olanlar bu zümrenin içindedir. Mesela bugün Pomaklar Bulgarca, Girit’teki Müslümanlar Rumca konuştukları hâlde yarın Müslümanlığın tesiriyle Türkçeyi öğrenecekler ve bugünkü dillerini terk edeceklerdir. O halde bir milletin fertleri yalnız dilleriyle değil, dinleriyle de belli oluyor.”⁸⁵ İşin gerçeği ilerleyen zamanda bu sorunun tedrici olarak aşıldığı ve Torbeşlerin Türkçe öğrenme konusundaki gayretlerinin uyum sürecini kolaylaştırdığı görülmektedir.

Torbeşlerin kendilerini Türk olarak kabul etmelerine karşın niçin Türkçe konuşamadıkları ve anadillerinin Makedonca olmasının nedenleri ayrı bir tartışma konusudur. Atalarının Konya’dan geldiklerini iddia eden bu insanlara niçin Türkçeyi konuşamadıkları sorulduğunda verilen cevap şu şekildedir: “Osmanlılardan sonra okullar kapatıldı. O zamanlar buna direnen 600 kişi öldürüldü. Baskıdan kurtulmak için Makedon dili benimsendi. Yoksa, iş vermediler”⁸⁶ Gerçekten de 1912 yılından sonra isimleri ve etnik kimlikleri çeşitli kereler değiştirilen ve Slav unsurlar içinde asimile edilmeye çalışılan Torbeşler, Makedonca öğrenmeye ve konuşmaya zorlanmışlar, örneğin 1927 yılında Sırp Krallığı askerlerinin Jirovnitsa Köyü’nü işgalinin ardından okulda Türkçe eğitime son vermişlerdir. 1945’de kurulan komünist yönetim tarafından Yugoslavya toprakları içerisinde bir “Makedon Milleti” kavramı oluşturulmuş, Sırp ve Bulgar halklarından ayrı, özgün bir Makedonya kültürü yaratılmasına özen gösterilmiştir. Bu

⁸⁵ Ziya Gökalp, *Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak* (Sadeleştiren: Ferhat Tamir), Türk Kültür Yayınları, İstanbul, 1974, s. 63.

⁸⁶ Oran, *agm*, s. 118-119.

amaçla yeni bir yazı ve yeni bir dil yaratılmış ve okullarda bu yazı ve dil öğretilmeye başlanmıştır.⁸⁷ Bu dil Sırpçadan çok Bulgarcaya yakındı. Bu çerçevede “Yugoslavya’nın kurulduğu ilk yıllardan itibaren tecrit örüntüsüne mahkûm edilen Torbeşler’in, Türk dilinde eğitim almalarına hiçbir zaman izin verilmemiş ve bunların hemen hemen tamamının anadili önce Sırpça, Bulgar işgali döneminde Bulgarca, Makedonya Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla da Makedonca olarak yerleşmiştir.”⁸⁸

7. Torbeşlerin Türk Kimliği Altında Entegrasyon Süreci ve Yaşanan Sıkıntılar

Diğer göçmenler gibi Torbeşler de sosyolojik, siyasi, ekonomik, etnik ve psikolojik anlamda “ortada bir yerde bulunmanın” sıkıntılarını yaşamışlardır. Aynı anda, belli bir coğrafyaya gelip yerleşen bir yabancı olmakla, kopup geldikleri yere ait olmak arasında bocaladılar. Gerçekte diğer göçmenler de kendilerinin hangi kültüre ait olduklarına karar verme konusunda zorlanıyorlardı. Yugoslavya’da Müslüman oldukları için azınlık muamelesi gördüler. Hıristiyan topluluklardan ayrı bir kategoride değerlendirildiler ve Osmanlı’nın kalıntıları olmakla suçlandılar. Onlar da kendilerini Osmanlı’nın varisleri olarak algıladılar. Bu çerçevede Türkiye Cumhuriyeti’ni Osmanlı’nın bir devamı olarak gördüler ve kendilerini buldukları ülkelerden daha çok Türkiye’ye yakın hissettiler. Balkan uzmanı Eran Fraenkel’e göre, “Makedonyalı Müslümanlar [Torbeşler] hiçbir zaman Makedonyalılık adına İslam’ı geri plana atmamışlardır. Aksine, çoğu kez kendi Slavlıklarını reddetmişler ve Slav olmayan bir İslam kimliğini benimsemişlerdir.”⁸⁹ Bu durumu “Osmanlı mirasının Türk etkisine dönüşmesinin açık bir örneği” olarak niteleyen Todorova, “yirminci yüzyıl içinde Balkanlar’dan ayrılarak Türkiye’ye göç eden Müslümanların bu ülkede yalnızca Müslüman unsurlar olarak kalmamalarına, fakat Türk olarak asimile olmalarına”⁹⁰ dikkat çekmektedir.

⁸⁷ Mustafa Kahramanyol, *Türkiye’den Makedonya’ya Bakış; Dünden Bugüne Makedonya Sorunu*, (Der. Murat Hatipoğlu) Avrasya-Bir Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 160.

⁸⁸ Çavuşoğlu, *agm*, s. 132. Günümüzde TİKA Üsküp Koordinatörlüğü tarafından özellikle Reka bölgesinde açılan Türkçe kurslarına Torbeşler tarafından yoğun ilgi gösterilmektedir.

⁸⁹ Eran Fraenkel, “Turning a Donkey into a Horse: Paradox and Conflict in the Identity of Makedonian Muslims” in *Balkan Forum*, Vol. 3, No. 4 (13), Skopje-Macedonia, (December 1995), pp. 153-163.

⁹⁰ Maria Todorova. “The Ottoman Legacy in the Balkans”, *The Balkans: A Mirror of the New International Order*, (Günay Göksu Özdoğan and Kemal Saybaşılı, eds.), Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul, 1995, s. 72.

Bundan sonraki süreçte hükümetler, bazı şartlar koşarak Türkçe konuşmayan göçmenlerin Türk kültür ve diline uyum göstermesini mümkün olduğu kadar kolay gerçekleştirmek için çeşitli tedbirler aldılar. Bu amaçla göçmenlerin mesleki ve etnik özelliklerinin yanısıra geldikleri yerin coğrafi ve ekonomik özellikleri de dikkate alınarak yerleşimleri sağlanmaya çalışıldı. Ayrıca hükümet, göçmenlerin belirli bir bölgede yoğunlaşmasının asimilasyonu daha da güçleştireceğini öngörüyordu. Türklerin yaşadığı yerlerde göçmenlerin en fazla %20 oranında olmaları, sosyal yapıya herhangi bir tehdit oluşturmadan asimile olmalarını sağlamak için konulmuş bir sınırlamaydı. 1930 yılında İçişleri Bakanlığı, yayımladığı gizli bir genelge ile “yabancı lehçeli Türklerin anadilleri Türkçe kılınmak suretiyle Türk camiasına kazandırılması” için valilere çeşitli talimatlar vermişti. Buna göre valiler, Türkçe konuşmayan göçmenlerden oluşan köy veya mahalle kurulmasını önlemek, Türk kızlarını Türkçe konuşmayan Türklerle evlenmeye özendirmekle görevliydi.⁹¹ Hatta bakanlık Türk kültürüne sahip olmayan veya böyle olduğu halde Türkçe konuşmayan göçmenlerin ülke içinde dağıtılması veya vatandaşlıktan çıkarılması yetkisine de sahipti. Valiler ayrıca “Türkiye’de yabancı lehçeyle konuşanların kıyafetlerini, şarkılarını, oyunlarını, düğün ve diğer geleneklerini kötü göstermek, bu kişilerin ve ailelerinin isim ve lakaplarını Türkçeleştirmek, onları hiçbir zaman Boşnak, Tatar, Çerkez, Laz, Kürt, Abhaz, Gürcü, Türkmen, Pomak, [Torbeş] v.b. diye adlandırmamak, köylerin o lehçelerdeki isimlerini değiştirmek, evlerinde ve aralarında Türkçe konuşmaya zorlayarak onlara yürekten ‘Türküm’ dedirtmekle” de görevliydi.⁹² Böylece Cumhuriyet’in ilk yıllarında Mübadele, İmâr ve İskân Vekaleti çeşitli zamanlarda illere gönderdikleri yazılarla bölgelerinde ne kadar Türkçe konuşmayan göçmen yaşadığına dair bilgileri talep etmişler ve bu bilgiler doğrultusunda göçmenleri Türkiye’den ayrılan azınlıkların boşalttıkları yerlerde iskân etmek üzere planlar yapmışlardır.⁹³

Bütün bu uygulamalara karşın Torbeşlerin Müslüman kimliği onların entegrasyon sürecinde anahtar rol oynamıştır. Zorla topraklarından kopartı-

⁹¹ “İskana Tabi Tutulanların Türkleştirilmesi” uygulamasına ilişkin Gizli Genelge.No:1/28(Ankara 1930) aktaran Ahmet Yıldız, “*Ne Mutlu Türküm Diyebilene*”: *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 289.

⁹² Yıldız, *age*, s. 289.

⁹³ Erol Ülker, “Assimilation of the Muslim Communities in the first Decade of the Turkish Republic (1923-1934)”, *European Journal of Turkish Studies*, (2007), para. 29, <http://ejts.revues.org/822>. Erişim: 28.04.2014.

lan bu insanların yeni yerleşim yerlerinde kolayca asimile olmasının, onları göçe zorlayan geçmişteki kötü hatıralarını unutmaya çabasıyla kaynaklandığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Türk kimliği altında geldikleri bu ‘yeni vatan’da kabul edilme-benimsenme çabası ve yerli ahalideki bazı önyargılarla mücadele etme endişesi, Balkan göçmenlerinin Türkiye’de bazen keskin bir Türk milliyetçiliği söylemine de sarılmalarına yol açtığı da olmuştur.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Torbeşler gibi Türkçe konuşamayan/Türk olmayan Balkan göçmenlerinin Türk toplumu ve hükümetleri tarafından kabul ve destek görmesinde Osmanlı’nın bir mirası olmaları ve Türklük bilincine sahip olmalarının yanısıra bu insanların Türk ekonomisine doğrudan ve dolaylı olarak yaptığı büyük katkı da önemli rol oynadı. “...ulusun etnik tanımına duydukları inanca ters düşse de, Kemalistler İslamiyet’in Türkiye’de ulus inşasında, özellikle de Türk olmayan Balkan Müslümanları açısından oynadığı rolün farkındaydı. Türkler gibi Balkan Müslümanları da Osmanlı İmparatorluğu’nun Türk-Müslüman etnik özelliklerini paylaşıyorlardı. Ayrıca bu insanlar Anadolu Müslümanlarından daha eğitilmiş, daha zengindi. Dolayısıyla, Kemalistler ideolojik, demografik ve iktisadi gerekçelerle ülkenin kapılarını Balkanlar’dan gelen Müslüman göçmenlere açtılar. Ankara Balkanlar’dan Müslüman göçünü faal olarak teşvik etti...”⁹⁴ Atatürk 1 Mayıs 1920’de TBMM’de yaptığı bir konuşmada Türk toplumunun çeşitli İslâmî öğelerden oluştuğunu belirterek şunları söylemiştir. “Bu toplumu oluşturan her bir İslâm ögesi, bizim kardeşimiz ve çıkarları tamamiyle ortak olan vatandaşımızdır ve yine kabul ettiğimiz esasların ilk satırlarında bu çeşitli İslâmî unsurlar ki; vatandaşlıklar, birbirine karşı, karşılıklı saygı ile uyumludurlar ve birbirlerinin her türlü hukukuna, ırkî, sosyal, coğrafi hukukuna daima uyumlu olduğunu tekrar ettik ve doğruladık ve hepimiz bugün içtenlikle kabul ettik. Bundan dolayı çıkarlarımız ortaktır. Kurtarılmasına karar verdiğimiz birlik, yalnız Türk, yalnız Çerkez değil hepsinden oluşmuş bir İslâm ögesidir. Bunun böyle kabul edilmesini ve yanlış anlamaya meydan verilmemesini rica ediyorum.”⁹⁵ Burada vurgulanması gereken nokta; bir ulus yaratmaya çalışan Atatürk ve arkadaşlarının, dışlayıcı değil kapsayıcı olmak zorunda olmasıydı. Eğer

⁹⁴ Soner Çağaptay, “Türklüğe Geçiş: Modern Türkiye’de Göç ve Din,” içinde *Vatandaşlık ve Etnik Çatışma* (ed. Haldun Gülalp), Metis Yayınları, İstanbul, 2007, s. 93-94.

⁹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, (Bugünkü dille yayına hazırlayanlar: Ali Sevim, M. Akif Tural ve İzzet Öztoprak), <http://atam.gov.tr/turk-milletini-olusturan-musluman-unsurlar-ogeler-hakkinda/> Erişim: 26.12.2012.

Türk ırkçılığı yapsalardı; Türkçe konuşamayan etnik grupları dışlamaları gerekecek, böylece de ellerinde bir avuç Anadolu Türk'ü kalacaktı. Onun yerine Müslüman olmak şartıyla her türlü etnik grubu “Türk” kabul ettiler. Bu anlamda dışlayıcı değil, kapsayıcı oldular. Irkı saflaştırmak yerine, ulusu homojenleştirmeye çalıştılar.

Gerçekte, bir ölçüde kendiliğinden işleyen sosyoloji kanunları, bir ölçüde de Cumhuriyet'in bu kanunlara ve sosyolojik gerçeklere uygun ve asla zorlama içermeyen çabaları, göçmenlerin yerli ahalinin yerleşik kültürü ile uyum sürecinin başarılı bir şekilde sonuçlandırılmasına yol açmıştır. Bugün artık örneğin aralarında Torbeşlerin de bulunduğu Yugoslavya-Makedonya bölgesi göçmenlerinin torunlarını “grup” olarak tespit edebilme olanağı kalmamıştır.⁹⁶ Aynı şekilde bunlar arasında yer alan (ve o dönemde Türkleşen ve Türklerle biyolojik ve/veya kültürel bütünleşme sürecinde bulunan kesimleri bir yana) Arnavut bilinci taşıyan Arnavut kökenlilerin torunları için de geçerlidir.⁹⁷ Kısaca Torbeşler de dâhil tüm bu göçmen grupları, başlangıçta belirgin olan ilk yerleşim yerleri, mahalleleri ve taşıyıcısı oldukları az-çok farklılaşmış kültür unsurları itibarıyla, tüm sosyo-kültürel yapıya dâhil olmuş ve tüm sosyal bünye ile bütünleşmiş bulunmaktadır.

Bu bütünleşmenin bir boyutu evlilik bağıyla gerçekleşmektedir. Makedonya'da Torbeşler arasında köy içinden evlenilmesi (Endogami) yaygın bir adet iken⁹⁸ Türkiye'de katı bir tavır takınmayarak “egzogami” yani dıştan evlilikler yaptılar ve bu evliliklerin getirdiği akrabalık bağlarıyla buldukları her yerde yerli halkla kaynaştılar. Örneğin İzmir'de yaşayan “Vranofçalıların kuşaklar arasında tercihlerinin giderek farklılaştığı görülmektedir: 1. kuşak içinde %100 göçmen [Torbeş] tercih edilmişken (ki köy yaşamı içinde bu doğal bir seçimdir), 2. kuşak içinde göçmenle yapılan evliliklerin oranı %85'tir. 46 kişiden 7'si yerli ile evlenmiştir (%15). 3. kuşak içinse bu oran %60'a inmiştir. 42 kişiden 17'si yerli ile evlenmeyi seçmiştir. (%40)”⁹⁹

⁹⁶ Çavuşoğlu, “Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye 1952-67 'Kitlesele' Göçü ve Bursa'daki Göçmen Kesimi”, s. 164

⁹⁷ Çavuşoğlu, *agm*, s. 165

⁹⁸ Ancak Torbeşler arasında öteden beri akraba evliliğinin kesinlikle yasaktır. Burada kural şöyledir: Kan bağı esasına göre, aynı nine ve dededen çoğalan üç kuşak içinde (dördüncüden itibaren) evlenmek yasaktır. Bkz. Cevizci, *agt*, s. 54-55.

⁹⁹ *Agt*, s. 51.

8. Torbeşlerin Kültürel Asimilasyonu ve Kimliklerini Kaybetmeleri

Osmanlı döneminde Balkanlar'da milliyetçilik, dinî çerçevede tanımlanan bir olguydu. Türkçe konuşamayan/anadilleri farklı olan Müslüman göçmenlere göre Türkiye Osmanlı'nın bir devamı idi. Bu nedenle Türkiye'de yaşamlarını sürdürebilmek için herhangi bir zorlukla karşılaşmayacaklarını ve rahat bir yaşam sürebileceklerini düşünüyorlardı.¹⁰⁰ Ancak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e farklılık arzeden millet/milliyetçilik yaklaşımı bazı sınırlı kabul/uyum sorunlarının yaşanmasına yol açmıştır. "Göçmenlerin çoğu Türkiye'ye gelmeden önce çok içten bir şekilde karşılanacaklarını ve kolayca asimile olmayacaklarını düşünüyorlardı. Burada altı çizilmesi gereken husus göçmenlerin zihinlerinde göç sonrası bazı karanlık hatıralar mevcut olsa da onların milliyetçi yaklaşımları kültürel anlamda asimilasyonlarını uzun vadede kolaylaştırdı. Ancak kısa vadede karşı-özcü tavırları onları yerli halktan farklılaştırdı. Göç olgusu kendi içinde birçok zorunluluğu barındırsa da ve bu göçmenler çoğu zaman yalnız başlarına kalsalar da, bu durum onları 'ötekine' daha da yaklaştırdı. Her bir göçmen kendilerinden önce göç edenlerin özellikle de akrabalarının yanına yerleşti. Evliliklerini de göçmenler arasında yaptılar. Göçmenler bu şekilde bir özcü paradigma geliştirerek çocuklarının kendi kültürlerinin dışındaki çocuklarla karışmasını istemediler."¹⁰¹ Bu çerçevede İzmir gibi Torbeşlerin daha yoğun yaşadıkları yerlerde kültür ve geleneklerini yaşatma konusunda daha duyarlılık gösterdiler. Düğünlerde, yemeklerde, eğlencelerde, çarşı-pazarda geleneksel kültür öğelerini yaşatmaya çalıştılar.

Ancak Torbeşlerin kültürel asimilasyona karşı bu direnişi çok fazla sürmedi ve sonraki yıllarda sahip oldukları kültür ve gelenekten uzaklaşmaya başladılar. Balkanlar üzerine çeşitli araştırmaları olan Yıldırım Ağanoğlu'na göre Yugoslavya'dan gelen çeşitli kültürleri beraberinde getiren göçmenler, Boşnaklar, Arnavutlar, Torbeşler, Pomaklar, Goranlar vs. asimile olmakta ve kendi geleneklerini unutmaktadır. "Hatta birçoğunun aile fotoğrafları bile yoktur. Geçmişini bilmeyen bir insanın geleneklerinden söz edebilir mi? Yugoslavya'dan gelen ilk nesle sorsak, bize Yugoslavya'nın Makedonya bölgesinde bulunan Üsküp'ten göçtüm diyebilir. Onun çocuklarına sorsak bize babalarının Üsküp'ten göçtüğünü söylerler. Üçüncü nesile sorsak sadece Yugoslavya'dan bahsedecektir. Çünkü yazılı hiçbir kültürümüz yok. Bu kültürel asimilasyon, yerli ahalinin dışlamala-

¹⁰⁰ Şen, *agt*, s. 135.

¹⁰¹ *Agt*, s. 90.

rına karşı göçmenlerin gösterdikleri bir tepki olarak yorumlanabilir. Bütün göçmenler kendilerine göre haklı gerekçelerle Türkiye'ye göç edebilmek için kendilerini Türk olarak tanımladılar. Kısaca, bir yanda kendilerini yerel ahali ile aralarında hiçbir fark olmadığını altını çizdiler. Bu durum onların sosyal, siyasi ve ekonomik hayatlarında kendilerini tanımlamalarını zorlaştırdı. Yerel ahali tarafından 'öteki' olarak tanımlanmamak için kendilerini kabul ettirmeye çalıştılar. Üstelik şurasıda dikkat çekicidir ki bazı göçmenler kendilerini 'yerel halk' olarak tanımlayarak diğerlerini dışlama hakkını kendilerinde gördüler.¹⁰²

Torbeşlerin sahip oldukları kültür ve gelenekten uzaklaşmaya başlamalarının en belirgin gözlemlendiği kurumlardan birisi aile yapılarıdır. Kentleşmeyle birlikte geniş aile yapısı değişmeye başlamıştır. "İlk göç edenler, Vranofça'daki adetlerini sürdürmüş geniş aile yapısını yaşatmıştır. Bu geniş aileler, aynı evde de aynı bina da yaşayabilir. Aile, erkek çocuğa ev yaparak evlendiği zaman yanında kalmasını sağlar. Bu ev de genelde kendi evlerinin üzerine 2. veya 3. bir kat çıkarak yapılmaktadır. Göçmenler son kuşağa kadar çoğunlukla göçmenlerden kız alıp verme eğilimini sürdürmüşler, sayıca az oranda olsa da 'yerli' yani Makedonya göçmeni olmayanlarla da evlilikler görülmektedir. Yerli ile yapılan evliliklerde, örneğin gelin yerli ise erkek tarafının ailesiyle oturduğu için, Makedoncayı başta kayınvalidesi olmak üzere herkesten duyarak öğrenir. Erkek yerli ise, bağlar zayıfladığından dil konusundaki aktarım da azalır. Aile içinde demokratik bir yapılanma hâkim, kadının düşüncelerine değer verilir. Göçmen aileleri birbirine bağlı fakat aynı zamanda mesafelidir."¹⁰³

Yeni yapılan evliliklerde de bu değişimin izleri görülmektedir. Genç nesil Torbeşler evlendiklerinde ayrı konutlara çıkarak kendi çekirdek ailelerini kurma eğiliminde oldukları görülmektedir. Torbeşler, "evli kadınlara eşlerinin adının sonuna -itsa eki koyarak hitap ederler. Örneğin; görüşme yaptığımız Fazilet Demirhat'tan bahsedileceğinde göçmenler ona Şabanitsa demektedirler. (Süleymanitsa, Meme(d)itsa... gibi). Bu yaygın kullanım da göçmenlerin ata erkil bir yapılanma içinde olduklarını göstermesi bakımından ilginç ve özgündür. İzmir'de ilk dönemlerde daha kendi aralarında bir yaşam sürdükleri için, bu âdetler bir ölçüde devam ettirilmiştir. Günümüzde evlenme yaşı yükselmiş ve evlenecek olanlar söz sahibi olmuşlar-

¹⁰² *Agt*, s. 124.

¹⁰³ Cevizci, *agt*, s. 52.

dır. Gençler kendi uygun bulduklarıyla evlenmektedirler. Görücü usulüyle evlilikler büyük oranda azalmış. Bir kuşak önce gelin ya da damadın göçmen olması arzu edilirken, bugün artık gençler için daha başka kriterler (Eğitim durumu, mesleği..) öncelikli olmuştur. Göçmenler yaşlılarına çok büyük saygı duyarlar, şimdilerde yaşlılar evliliklerde belirleyici konumda olmasalar da, kız isteme esnasında aile büyükleri hazır bulunur, onayları alınır, elleri öpülür.”¹⁰⁴

Torbeşlerin yaşadığı bu hızlı kültürel değişim, geçmişinden ve geleneklerinden uzaklaşma olgusu en fazla dilde kendini göstermektedir. “Vranofçalılar başka bir anadille göç edip geldiklerinde, ilk başta farklı olarak algılanmışlardır ve ilk kuşaktan itibaren kısa zamanda Türkçeyi kullanabilme başarıları dil açısından asimile oldukları tezini doğurmaktadır. 3. kuşak her ne kadar Makedonca’yı büyük oranda anlayabilse de etkili bir şekilde konuşabilenlerin sayısı azalmaktadır. Ancak üstüne basa basa ifade ettikleri, kendimizi tepeden tırnağa Türk hissediyoruz gerçeği dildeki farklılaşmanın göçmenler tarafından, zaman ve mekânla ilgili bir konuymuş gibi algılanmasına neden olmaktadır. “Biz Müslümanız” ve “Biz Türküz” tanımlamalarını kendileri ifade ettikleri için, örf adet gelenek olarak kabul edip sürdürmeye çalıştıkları davranış kalıpları buradakilerle çatışmadığı, çelişmediği için birincil ve ikincil bütünleşmeyi hızlı bir şekilde yaşamışlardır. Vranofçalılar sosyal ve kültürel bütünleşme sürecini dildeki farklılaşmaya rağmen kısa zamanda gerçekleştirmişlerdir. Bunda dinî ve millî benzerlikler ağır basmaktadır. Normatif bütünleşmede problem sadece dilsel açıdan söz konusu olmuş ancak bu açıdan da bütünleşme görülmüştür. Yaptığımız görüşmelerde “Anadiliniz nedir?” sorusuna verilen yanıtlar bu konuya ışık tutmaktadır. 1. ve 2. kuşağı oluşturan toplam 58 kişi anadilini Makedonca olarak belirtmişken, 3. kuşak anadilini Türkçe (ve Makedonca) olarak ifade etmiştir. Burada anadili ilk öğrendikleri ve kendilerini en kolay ifade edebildikleri dil olarak düşünülmüştür. Görüştüğümüz 2. kuşak katılımcılardan 11’i Makedonya’da doğmuş ve göç hareketini hatırlamayacak kadar küçük yaşta göç etmişlerdir. Bu nedenle tüm 2. kuşak için şu tespit yapılabilir. Aile içi etkileşim süreciyle Makedonca’yı anadili olarak öğrenirken, aynı öğrenme süreci içinde Türkçeye de hâkim olmuş bir kuşaktır. 3. kuşak ise çoğunluğu Makedonca’yı anlamakta ancak etkili biçimde konuşamamaktadır. Dilin kuşaklar arası aktarımı yavaşlamıştır. 2. kuşağın bu konudaki düşünceleri şöyle özetlenebilir: “Anadilimiz Ma-

¹⁰⁴ *Agt*, s. 53.

kedonca olsa da bizler Türk'üz. Kendimizi öyle hissettiğimiz için Türkçe konuşmaktan da, öğrenmiş olmaktan da bir sıkıntımız olamaz. Ama bizler aynı zamanda göçmeniz de. Makedonca bize mirastır, mirası korur gibi korumak bize düşer."¹⁰⁵

Örneğin genelde Torbeşlerin yaşadığı bir mahalle olan İzmir Yeni-mahalle'de Türkçe ve Makedonca günlük hayatta harmanlanarak, bazen argolaşarak kullanılmaktadır. Ancak Torbeşlerin toplu yaşadıkları yerlerde yaşatmaya çalıştıkları bu durum, dağınık bir şekilde yaşayan Torbeşler için çok geçerli değildir. Bunun en büyük göstergesi de özellikle Türkiye'de doğan yeni nesil Torbeşlerin anadillerini öğrenmemesi veya kullanamamasıdır. Dildeki bu kopuş büyük şehirlerin getirilerinden nasibini almış Torbeşlerin dilleri ile birlikte kültürlerini kaybetmelerine yol açmaktadır. Son yıllarda bazı Torbeş dernekleri geleneksel ve kültürel değerlerini koruyabilmek için çocuklarına Makedonca öğretmek üzere Makedonya'dan eğitimci getirme çabalarına girişmişlerdir. "Torbeş göçmenlerin evlerinde, Türkçeyi çocuklarıyla birlikte öğrenen yaşlılar bugün itibariyle Türkçeyi anlayıp, konuşabilmekte ancak kendi aralarında Makedonca konuşmanın kolaylarına geldiğini ifade etmektedirler. Nine ve dedeleriyle birlikte büyüyen yeni nesil göçmen çocukları da Makedoncayı öğrenmektedir. Ancak evde yaşlı yoksa çocuğun sadece anne ve/veya babasından Makedonca öğrenmesi zorlaşmakta, giderek anlayan ve konuşan sayısı azalmaktadır. Mahallenin bakkalı, manavı, kahvehanecisi göçmen olduğundan sokakta da Makedonca konuşanlara rastlamak mümkündür. Ancak göçmenler geldikleri ilk günden itibaren okulda, hastanede dillerinin döndüğünce Türkçe konuşmaya gayret etmişlerdir. Bu da göçmen grubunun altı çizilmesi gereken bir diğer özelliğidir. Yugoslavya'da kendilerini azınlık bir grup olarak hissettikleri bir dönemde, savaş ve işgallerin ardından geldikleri Türkiye'de kendilerini hiçbir zaman azınlık olarak hissetmemişler, devletin bölünmez bütünlüğüne bağlı olmuşlardır."¹⁰⁶

Türkçe konuşamayan diğer göçmen unsurlara nazaran Torbeşlerde yaşanan bu hızlı kültürel asimilasyon ve geleneklerinden uzaklaşma olgusunu çeşitli faktörlerle açıklamak mümkündür. Birçok Torbeş bunun nedeni olarak geçmiş yıllarda gerek diğer göçmenler gerekse Türk halkı tarafından kendilerine yaşatılan gizli/açık dışlanmışlık duygusunu vurgu-

¹⁰⁵ *Agt*, s. 35-36.

¹⁰⁶ *Agt*, s. 60.

lamaktadır. Torbeşlerin kendi kimliğinden kaçışın ve büyüklerin bu dili aktarmamasının temelinde Makedonya’da yaşadıkları “kabul görmeyen ve dışlanan müslüman bir halk” olma sendromunun Türkiye’de de aynen devam etmesi endişesi yatmaktadır. Bu olumsuz tabloda Torbeşlerin diğer Balkan göçmenlerinde mevcut olan daha topluca ve birlikte yaşama olgusundan mahrum olmasının da büyük payı vardır. Diğer yandan, Torbeşlerin ana dillerini çocuklarına ve torunlarına miras bırak(a)mamasının nedeni, kendi aralarında rahat konuşmaktan çok, Makedonca konuşmaktan utanmalarındır. Zaten uyumlu bir topluluk olarak bilinen Torbeşlerin gerek yeni geldikleri toplumun genel atmosferi gerekse bu ortama uyum gösterme konusundaki olağanüstü çabaları konuştuıkları, bildikleri pek çok şeyi, kendilerini özel kılan, belki de dilbilimsel açıdan incelse büyük katkılarda bulunabilecekleri şeyleri unutmalarına yol açmıştır. Kendi kimliklerini unutma/uzaklaşma sebeplerinden bir diğeri de Türkiye’deki diğer göçmenler için de söylenen göçmenlerin aslında Osmanlı döneminde Karaman’dan Balkanlar’a iskân edilen Türklerin torunları oldukları yönündeki görüştür. Böyle bir durumda okulda, sokakta aslen Torbeş, Boşnak, Arnavut v.s değil de Karaman Türkü olduğu kanısına varan çocuk bilinçaltında aile dilinden uzaklaşarak asli kimliği olarak algılamaya başladığı Türk kültürüne adapte olma sürecini hızlandırmaktadır. Bunun yanı sıra Türkiye’deki ilk yıllarında Türkçelerinden dolayı dalga geçilen büyükler, kendi yaşadıklarını çocukları, torunları yaşamamın diye Türkçeye daha ağırlık verip kendi dillerini kendileri de yabancılaştırmışlardır. Ayrıca Türklerle yapılan evliliklerde gelinin/damadın Makedonca konuşmaması bu unutma sürecini hızlandıran başka bir unsur olmuştur.

Bu noktada Türkiye’ye yerleşen Arnavut bir göçmenin söylediği şu sözler Türkçe konuşamayan diğer tüm göçmenler gibi Torbeşlerin de kendi kimliklerini koruyarak ancak Türk toplumuna uyum gösterilmesi gerektiğini vurgulaması açısından anlamlıdır. “Manastır’da onsekiz tane Müslüman köy vardı, Türk, Pomak (Torbeş), Arnavut köyleri. Bu nedenle kimse ben gerçek Türk’üm, Pomak’ım veya Arnavut’um diyemez. Çünkü onların hepsi Müslüman ve birbirleriyle evlendiler. Burada önemli olan, Osmanlı’dan kalan bir miras olarak Müslüman kimliğinin Türk kimliğine eşit olması ve Yugoslavya’da Türk kimliğinin Müslüman kimliğine eşit olmasıdır. Benim ana dilim Arnavutça ancak ben kendimi Arnavut kökenli bir Türk olarak tanımlıyorum... Arnavutlar ve Türkler çok şeyi paylaştılar fakat biz Türkiye’ye göç ettik ve şimdi Türk vatandaşız. Türkiye’de Türk kimliğimizin altını çizmeliyiz. Şa-

yet bazıları bu kurala uymuyorsa Türkiye'ye göç etmemesi gerekirdi. Ben onların Yugoslavya'da kalmalarını dilerdim.”¹⁰⁷

9. Sonuç

Günümüzde Makedonya'da ve dünyanın farklı topraklarında yaşayan önemli sayıda Torbeş vardır. Bu makalenin konusunu Türkiye'ye göç etmiş olan Torbeşler oluşturmaktadır. Osmanlı'nın son elli yılında başlayan Balkanlar'dan Türkiye'ye göç olgusu Cumhuriyet'in ilk kırk yılında da dalgalar halinde devam etmiştir. “Balkan Türklerini, Müslüman Arnavutları, Boşnakları, Torbeşleri ve Pomakları Balkanlar'dan Türkiye'ye taşımış olan bu göç dalgaları günümüz Türkiye'sinde yaklaşık 7 milyon olarak tahmin edilen Balkan kökenli bir nüfus yaratmıştır. Türkiye'deki Balkan kökenli insanlar, geride bıraktıkları akrabaları ile ilişkileri ve bağları günümüzde de devam ettirmektedirler. Dolayısıyla, Türkiye ile Balkan ülkeleri ve milletleri arasında sıkı ve canlı ilişkiler mevcuttur.”¹⁰⁸ Balkan göçmeni insanlar gerek Osmanlı'nın yıkılış döneminde gerekse Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra devletin ihtiyaç duyduğu insan gücünü karşılamada önemli bir kaynak teşkil etmiş ve bu insanlar da Türkiye şartlarına kolaylıkla uyum göstermişlerdir. Günümüzde bu gruplar özellikle kurdukları sivil toplum örgütleri ile ülke siyasetine ve dış politikasına dolaylı olarak etki etmektedirler. Dolayısıyla Balkan ülkeleri ile Türkiye arasında sürekli dinamik bir ilişki bulunmakta ve Türk dış politikasında önemli rol oynamaktadır. Ancak birçok göçmen grubu seslerini çeşitli platformlarda duyurma imkânına sahipken, Torbeşlerin sesleri çok cılız çıkmakta ve varlıkları fazla hissedilmemektedir. Bu olumsuz tabloda, Torbeşlerin diğer göçmen gruplara nazaran sayıca çok az olmalarının büyük rolü vardır. Ancak bunun asıl sebebi Torbeşlerin kendilerini tanımlayacak uygun bir “isim” ve “kimlik” tespiti yapamamaları, bu durumun ise onları diğer göçmen unsurlar arasında erimeye ve başka bir kimlik altında kendilerini tanımlamaya itmesidir.

Torbeşler Türkiye'ye göç ettikten sonra yaşadıkları çeşitli sorunları aşarak Türk toplumuna kolayca uyum sağlamış bir topluluktur. Sosyal ve ekonomik bakımdan çok daha kötü koşullardan kaçarak gelen bu insan-

¹⁰⁷ Şen, *agt*, s. 97-98.

¹⁰⁸ Tekirdağ Valiliği, Doğu-Batı Trakya Belediyeler Birliği ve TASAM işbirliği tarafından 24-26 Nisan 2008 tarihlerinde Namık Kemal Üniversitesi'nde düzenlenen “*Balkan Milletleri Arası Etikleşim*” konulu “*Uluslararası Balkan Kongresi*” Sonuç Bildirisi, <http://www.tasam.org/FileDownload.ashx?p=Etkinlik&i=28&f=DEKLARASYON>. Erişim: 20.04.2014

lar, kendilerini Türk olarak kabul ettikleri ölçüde, Türk toplumuyla bütünleşmeleri hızlı ve başarılı olmuştur. Bu katılım tamamıyla bu topluluğa özgü sosyo-psikolojik ve kültürel nedenlerle gerçekleşmiştir. Böylece bu insanlar yaşadığı sosyal çevre itibariyle karşılıklarına çıkan “öteki olma handikabını” rahatlıkla aşmış ve sosyal bir kimliğe sahip olmuşlardır. Torbeşlerin Türkiye’ye göç ettikten sonra yaşadıkları en önemli sorun olan dil sorununu, yaşadıkları sosyal çevrenin koşullarına da bağlı olarak, bir süre sonra Türkçe öğrenerek aşmışlardır. Torbeşlerin, bütünleşme sürecinde Türkçe anadili üzerinden yaşadıkları sıkıntılar azalan oranda sürerken, tüm sosyal bünye ile bütünleşme oranı ise artan oranda devam etmektedir. Böylece Torbeşler bu yeni geldikleri toplumla farklılıklarının sadece dilsel boyutta olduğunu hissettirmişler ve sosyo-kültürel açıdan toplumdaki diğer gruplarla çatışmaya girmeden varlıklarını korumuşlardır. Özellikle üçüncü kuşağın ardından gelenler, Makedoncaya has bir takım kelime ve kelime grupları haricinde tamamıyla Türkçe bilmektedirler.

İşin gerçeği Torbeşler Makedonya’dan gelen diğer göçmenler gibi, kendilerini farklı bir kültür grubu olarak, Türklerden ayrı bir kimlik altında bir etnik grup olarak tanımlamamış, tüm toplum ve yöneticiler ile azınlık-çoğunluk bağlamında bir ilişkisi kurmamışlardır. Bu süreçte devlet politikaları etkin olsa da başat rol oynamamış, bu topluluğun Türk ulusuna katılımı gönüllü gerçekleşmiştir. Bu durum en iyi biçimde, Torbeşlerin Anadolu’da yerleştikleri/yerleştirildikleri her coğrafyada Türkiye Cumhuriyeti’nin ilkelerine derin bağlılıklarıyla açıklanabilir. Kendilerini kesinlikle Makedon olarak tanımlamayan bu insanlar için “Göçmenlik, Müslümanlık ve Türklük” ortak paydadır. Her platformda göçmenliklerini gizlemeden, göçmenlikleriyle barışık yaşayan bu insanlar Türkiye Cumhuriyeti’ne tam vatandaşlık bağıyla bağlı olmanın tüm gereklerini yerine getirmektedirler. Bir araştırmacının Vranofçalı Torbeş vatandaşlarımız için söylediği “Vranofçalılar, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak devletin ve milletin bölünmez bütünlüğüne bağlı, kendi örf, âdet ve geleneklerini sürdürmekte olan bir gruptur”¹⁰⁹ tespiti bugün Türkiye’de yaşayan tüm Torbeşler için genelleştirilebilecek bir gerçektir.

Ancak Torbeşlerin uyumu konusundaki bu olumlu manzara, başta Makedonca olmak üzere sahip oldukları bazı kültürel değerleri kaybetmeleri olgusunu beraberinde getirmiştir. Türkiye’ye göç eden birinci kuşak Torbeşler kendilerini “Makedonya göçmeniyiz” diyerek tanımlamış ve hemen

¹⁰⁹ Cevizci, *agt*, s. 4.

ardından “Müslüman” ve “Türk” olduğunu da eklemiştir. Bu kuşak ana-dillerini Makedonca olarak ifade etmişler ve Makedonca bilenlerle Makedonca konuşmuşlardır. Bu nedenle Torbeşlerin yaşadığı mahallelerde, sokakta birbiriyle Makedonca konuşan insanlara rastlamak mümkündür. Ancak ikinci kuşak Torbeşler anne ve babalarıyla Makedonca konuşmayı tercih ettikleri halde çocuklarıyla Türkçe konuşmaktadırlar. Torbeşler Türkçe konuşmaktan hiçbir zaman şikâyetçi olmadıklarını belirtmiş, ancak “kültürel bir miras olarak Makedoncayı koruyabilseydik” yorumunda bulunmuşlardır.¹¹⁰ Dil konusundaki bu olumsuzluk diğer bazı konularda da kendini göstermektedir. Torbeş âdetleriyle büyümüş ve orada evlenmiş ilk kuşak, Makedoncayı kullanmanın yanısıra âdetlerini büyük oranda devam ettirmiş, kendi çocuklarını benzer âdetlerle evlendirmiştir. Ancak bugün son kuşak için bu gelenekler ebeveynleri kadar bağlayıcı değildir ve bu değerler büyük bir hızla kaybolmaya yüz tutmuştur.

Torbeşler bağlamında çizdiğimiz ve diğer tüm Balkan göçmenleri için de genelleştirebileceğimiz bu olumsuz tablo, göçmenlerin Rumeli’yle tüm bağlarını kesmesine, böylece uzun vadede Türkiye’nin Balkanlar’da hiçbir geleceğinin olmamasına, güvenliğinin tehdit edilmesine yol açma ihtimali de mevcuttur. Bu nedenle diğer Balkan göçmenleri gibi Torbeşlerin de kimlik ve kültürlerine sahip çıkmaları yönünde teşvik edici uygulamaların başlatılması büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağanoğlu, H. Yıldırım. *Osmanlı’dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Tahlili: Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001.
- Anastasovski, Nick. *Contestations Over Macedonian Identity, 1870–1912*, (A Thesis Submitted to Victoria University in Fulfillment of the Requirements of the Degree of Doctor of Philosophy School of Social Sciences Melbourne, Victoria, May, 2005).
- Andrews, Peter Alford. *Türkiye’de Etnik Gruplar*, Ant Yayınları, İstanbul, 1992.
- Arı, Kemal. “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yaşanan Göç Olayları ve Sağlık Hizmetleri”, *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920–1938), Bildiriler*, (6-9 Kasım 2007), (ed. Mustafa Mutluer ve Eren Akçiçek), Ege Üniv. Bas., İzmir, 2009, s. 105-113.

¹¹⁰ *Agt*, s. 69.

- Atatürk, Mustafa Kemal. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (Bugünkü dille yayına hazırlayanlar: Ali Sevim, M. Akif Tural ve İzzet Öztoprak), <http://atam.gov.tr/turk-milletini-olusturan-musulman-unsurlar-ogeler-hakkinda/> Erişim: 26.12.2012.
- Atsız, Nihal. *Çanakkale'ye Yürüyüş*, y.e.y., İstanbul, 1933.
- Aydemir, Şevket Süreyya. “Çok Nüfuslu Anadolu”, *Kadro*, II/5 (Mayıs 1932), s. 35-36.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam*, I. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.
- Balkanpazar, “Torbeşler”, <http://balkanpazar.org/torbes.asp>. Erişim: 20.01.2010.
- Balkanskidom, “Bir Türküyle Torbeşler-Pesna Za Gorno Vranovci”, <http://www.balkanskidom.com/showthread.php?t=3869>. Erişim: 28.03.2012.
- Bielenin-Lenczowska, Karolina. “Visiting of Christian Holy Places by Muslims as a Strategy of Coping With Difference”, *Anthropological Notebooks*, Vol. 15, Issue 3, 2009, pp. 27-41.
- Bougarel, Xavier. *The Role of Balkan Muslims in Building a European Islam*, EPC Issue Paper No. 43, 23 November 2005.
- Cevizci, Elin Şehnaz. *1950 Sonrası Türkiye'ye Makedonya'dan Göç Eden Vranofçalılar Üzerine Sosyo-Kültürel Bir Kimlik İncelemesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Ankara, 2007).
- Culture Republic of Macedonia, “Project of Women's Organization ‘Radika’ in Debar Area – Reka Women Embroider Scarves for Americans”, <http://www.culture.in.mk/story.asp?id=9246>. Erişim: 17.4.2014.
- Çağaptay, Soner. “Türklüğe Geçiş: Modern Türkiye’de Göç ve Din”, içinde *Vatandaşlık ve Etnik Çatışma* (ed. Haldun Gülalp), Metis Yayınları, İstanbul, 2007.
- Çavuşoğlu, Halim. “Bursa’da Yerleşik Yugoslavya-Makedonya Göçmenlerinin Sosyo-Kültürel Yapısı ve Sosyal Bünye ile Bütünleşme Durumu”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 3, S. 10, Yaz 2006, KaraM Yay., s. 107-147.
- Çavuşoğlu, Halim. “Yugoslavya-Makedonya’dan Türkiye’ye 1952-67 ‘Kitlemel’ Göçü ve Bursa’daki Göçmen Kesimi”, *Mülkiye*, Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı, S. 251, C. XXX, Yaz 2006, Ankara, s. 151-184.

- Demir, Metin. *Manisa'da Yaşayan Torbeşler'in Düğün Adet ve Gelenekleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halkbilimi Anabilim Dalı, 1990).
- Duman, Önder. "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 43, (Bahar 2009), s. 473-490.
- Dündar, Fuat. *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim yay., İstanbul, 2002.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yayınevi, İstanbul, 1992.
- Fraenkel, Eran. "Turning a Donkey into a Horse: Paradox and Conflict in the Identity of Makedonian Muslims" in *Balkan Forum*, Vol. 3, No. 4 (13), Skopje-Macedonia, (December 1995), pp. 153-163.
- Gökalp, Ziya. *Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak* (Sadeleştiren: Ferhat Tamir), Türk Kültür Yayınları, İstanbul, 1974.
- Gözler, Kemal. "Osmanlı Tahrir Defterlerine göre Lofça Pomak Köylerinin İlk Müslüman Sakinleri: 1479-1579", http://www.anayasa.gen.tr/pomteb.htm#_ftnref5. Erişim: 28.11.2006.
- Güçlütürk, Taner. "Göç ve terk edilmişlikle bütünleşenler: Gora ve Goralılar, Onlar son yüz yıl içerisinde ne merhamet nede acımasızlığın koynuna bırakıldılar", *Yeni Dönem*, Kosova, <http://www.balgoc.org.tr/email/gora.html>. Erişim: 21.12.2006.
- Hamza, Yusuf. "Makedonya'da Türk Sorunu", *Birlik Gazetesi*, (1 Ağustos 1996), Üsküp.
- Hamzaoğlu, Yusuf. *Balkan Türklüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- Jong, Fred de. "The Muslim Minority in Western Thrace", in Georgina Ashworth (ed.), *Muslim Minorities in the Eighties*, Sunbury, Quartermaine House Ltd., 1980.
- Kahramanyol, Mustafa. *Türkiye'den Makedonya'ya Bakış; Düünden Bugüne Makedonya Sorunu*, (Der. Murat Hatipoğlu) Avrasya-Bir Vakfı Yayınları, Ankara, 2002.
- Karpat, Kemal. *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, London, 1985.
- Malcolm, Noel. *Bosnia: A Short History*, Macmillan Publishers. 2nd ed., London, 1996.

- Mardin, Şerif. “Adlarla Oynamak”, *Kültür Fragmanları - Türkiye’de Günlük Hayat* (Der. Ayşe Saktanber, Deniz Kandiyoti), Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 127-140.
- Memoğlu-Süleymanoğlu, Hayriye. “Edebiyatımızda Balkan Türklerinin Türkiye’ye Göçleri”, *EJOS*, VII (2004), No. 4, s. 1-53.
- Musai, Musa. “Balkan Müslümanlarında Din-Kimlik Bütünleşmesi”, *Hikmet*, S. 6, Gostivar-Makedonya, 2005, s. 29-45.
- Musai, Musa. *Balkan Müslümanlarında Din- Kimlik Bütünleşmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.
- Nuredin, Abdülmecit. “Türkbaşlar”, *Hikmet*, Gostivar-Makedonya, (Haziran 2007), s. 49–57.
- Oran, Baskın. “Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik”, *AÜS-BF Dergisi*, C. 48, S. 1-4, (Ocak-Aralık 1993), s.109-120.
- Öksüz, Hikmet ve Ülkü Köksal, “Emigration from Yugoslavia to Turkey (1923–1960)”, *Turkish Review of Balkan Studies*, Annual 2004–9, s. 145-177.
- Özergin, M. Kemal. “Yugoslavya’da Yaşayan Türkler”, *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl: 1, S. 11, Eylül 1963, s. 14-19.
- Poulton, Hugh. “Non-Albanian Muslim Minorities in Macedonia”, *The New Macedonian Question*, James Pettifer (ed.), London: Macmillan Press Ltd., 1999, pp. 107-126.
- Republic of Macedonia State Statistical Office, http://www.stat.gov.mk/pdf/kniga_13.pdf. Erişim: 17.04.2014.
- Sakarya Kırçovalılar Derneği, <http://kircovalilar.wordpress.com/> Erişim: 30.12.2009.
- Sepetcioğlu, Tuncay Ercan. “Türkiye’de Ana Dili Türkçe Olmayan Göçmen Topluluklara Yaklaşımlara Dair Bir Örnek: Girit Göçmenleri”, *ÇTTAD*, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), s. 77-108.
- Svetieva, Aneta. “On the Migration of the Balkan Muslims and of the ‘Nashinci’ - The Torbesh, Pomaks and Other (Turks) in Turkey”, *EthnoAnthropoZum*, Issue no. 6, 2009, Skopje-Macedonia, pp. 39–67.
- Şen, Bayram. “Nationalism and Migration: The Post-1950 Balkan Immigrants from Yugoslavia”, (Unpublished M.A. thesis, Boğaziçi University, the Atatürk Institute for Modern Turkish History, 2007).

- Şimşir, Bilal N. *Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler I (1877-78), II (1879), III (1880-1885)*, (3 cilt), TTK Yayınları, TTK Basımevi, Ankara, 1989.
- Şiyak, İlber. "Makedonya'nın Batısında Torbeş Gerçeği", *Haber Rumeli*, 27 Mart 2013, <http://www.haberrumeli.com/koseyazilari/makedonya-39nin-batisinda-torbes-gercegi.html>. Erişim: 17.04.2014.
- Şiyak, İlber. *Makedonya Rekalar Kazasında Türk İzleri (M.S. 376-1960) Kökler*, Şafak basımevi, Manisa, 2011.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı*, C. 10, Hüsnütabiat Basımevi, Ankara, 1938-39.
- Tekirdağ Valiliği, Doğu-Batı Trakya Belediyeler Birliği ve TASAM işbirliği tarafından 24-26 Nisan 2008 tarihlerinde Namık Kemal Üniversitesi'nde düzenlenen "Balkan Milletleri Arası Etkileşim" konulu "Uluslararası Balkan Kongresi" Sonuç Bildirisi, <http://www.tasam.org/FileDownload.ashx?p=Etkinlik&i=28&f=DEKLARASYON>. Erişim: 20.04.2014.
- The Macedonian Cultural and Historical Resources Center, <http://faq.macedonia.org/> Erişim: 22.5.2004.
- Todorova, Maria. "The Ottoman Legacy in the Balkans", *The Balkans: A Mirror of the New International Order*, (Günay Göksu Özdoğan and Kemal Saybaşılı, eds.), Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul, 1995, pp. 55-74.
- Turan, Ömer. "Pomaks, Their Past and Present", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 19, No. 1, April 1999, pp. 69-83.
- Türbedar, Erhan. "Balkanlar'da Müslüman Topluluklar ve Türkiye", <http://www.balgoc.org.tr/2004/bmtseminer/bursateblig.doc>. Erişim: 2.8.2005.
- Ülker, Erol. "Assimilation of the Muslim Communities in the first Decade of the Turkish Republic (1923-1934)", *European Journal of Turkish Studies*, (2007), para. 29, <http://ejts.revues.org/822>. Erişim: 28.04.2014.
- Yıldız, Ahmet. "Ne Mutlu Türküm Diyebilene": *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Germinal ile *Mükellefiyet* ve *Göl Dağı* Romanları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çözümleme¹

Mehmet BAŞTÜRK²

Öz

Natüralizmin kurucusu ve en önemli temsilcisi kabul edilen Emile Zola'nın 1885'te yayımladığı *Germinal*, kömür madencilerinin çalışma şartlarını ve yaşamlarını gerçekçi bir dille aktaran, dünya klasığı olmuş, önemli romanlardan biridir. *Germinal* ile karşılaştırmalı değerlendirilecek *Mükellefiyet* ve *Göl Dağı* romanlarının yazarı Metin Köse'dir. Zonguldaklı yazar, romanlarında "mükellefiyet" kanunuyla Zonguldak köylülerinin kömür ocaklarında zorla çalıştırılmasını anlatır. *Mükellefiyet*'in ilki 1867-1888 yılları arasında Osmanlı döneminde, ikincisi ise İkinci Dünya Savaşı yıllarını içeren 1940-1948 yılları arasında Cumhuriyet döneminde uygulanır. Köse, içinde bin bir trajediyi barındıran kanun zoruyla çalıştırmanın ilkinin *Mükellefiyet*'te ikincisini de *Göl Dağı*'nda işler. Bu çalışmada Emile Zola'nın *Germinal* adlı romanı ile Metin Köse'nin *Mükellefiyet* ve *Göl Dağı* romanları eklettik bir yöntemle madencilerin zorlu yaşam koşulları / çaresizlikleri, sınıf farklılığı, isyan / grev konuları bakımından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bahsi geçen konulardaki benzerlikler, farklılıklar ve bunların sebepleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Emile Zola, Germinal, Metin Köse, Mükellefiyet, Göl Dağı, madenci, sınıf farklılığı, grev.*

¹ Bu makale, Bülent Ecevit Üniversitesi ve Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı tarafından 8-10 Mayıs 2014'te Zonguldak'ta düzenlenen "II. Uluslararası Türk ve Dünya Edebiyatları Arasında Etkileşimler Sempozyumu"nda sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş biçimidir.

²Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi Ereğli Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, mehmetbasturk@beun.edu.tr / mehmetbasturk51@hotmail.com.

A Comparative Analysis on *Germinal* and *Mükellefiyet* and *Göl Dağı*

Abstract

Germinal, published in 1885, by Emile Zola who is accepted as founder and the most significant representative of Naturalism is one of the significant world's classics novels which relays the working conditions and lives of coal miners by using a realist language. Metin Köse is the author who is evaluated by comparing his *Mükellefiyet* and *Göl Dağı* with *Germinal*. The author, is from Zonguldak, tells running the villagers in Zonguldak in coal mines forcibly by law of "liability" (*mükellefiyet*). The first liability law is applied during The Ottoman period between 1867 -1888; second one is applied during Republic period, which involves Second World War years, between 1940 -1948. *Köse* discusses the first forcibly running by law involving many tragedies in *Mükellefiyet*, second one in *Göl Dağı*. In this study, *Germinal* by Emile Zola and *Mükellefiyet* and *Göl Dağı* by Metin Kose are comparatively analysed by an eclectic method in regard to the subjects such as "hard life conditions / despairs, class differences, rebellion / strike of miners". The aforementioned similarities, differences and the reasons of all are emphasized.

Keywords: *Emile Zola, Germinal, Metin Köse, Mükellefiyet, Göl Dağı, miner, class differences, strike.*

1. Giriş

Geçmişten bu yana edebiyat kuramcıları ve eleştirmenlerinin üzerinde durduğu temel konulardan biri içerik ve biçim meselesidir. Kimi eleştirmenler için önemli olan içeriktir. Yani eserin anlattığı konu ve gerçeklerdir. Kimi eleştirmenler için ise ne anlatıldığıнын önemi yoktur. Onlar, doğrudan biçimin kendisini önemserler. Katı biçimciler ve biçimi yadsıyıp sadece içeriğe odaklananların dışında bu iki unsuru iç içe ele alıp bu ayrımı ortadan kaldırmaya çalışanlar da vardır. Bunlardan biri olan “yeni eleştiri”ciler, içeriği biçime dâhil etmiş ve içeriğin değerini bu minvalde açıklamaya çalışmışlardır. Esere dönük kuramlardan biri olan yeni eleştiricilere göre “*eseri sanat eseri yapan biçimi(yapısı) ’dir. Eserin felsefi derinliği, önemi, hiçbir zaman sanat ölçütü olamaz, çünkü eseri iyi bir sanat eseri yapamaz. Ama eserin böyle nitelikleri varsa, bu yönünü büyük eser diye ayrıca belirtmek doğru olur.*”³ Bizce bu görüş, isabetli kabul edilebilir. Zira önemli, derinlikli konulardan bahseden ancak hiçbir edebî kıymeti olmayan eserlere rastlayabiliriz. Lakin bu, eserlerde içeriğin önem taşımadığı anlamına gelmez. Aksine zaman ve mekân sınırını aşarak klasik olmuş eserlere bakıldığında biçimin yanında konu edindiği değerlerin de önemli olduğu görülür. Bu cümleden hareketle diyebiliriz ki sanayi toplumunun simgesi haline gelen maden işçilerinin güç yaşam koşulları, trajik hikâyeleri salt kendi başına, eserleri iyi bir edebî eser yapmasa da sağlam ve güzel bir anlatımla birleştirildiğinde büyük eser yapacak potansiyele sahiptir. Tıpkı Emile Zola’nın *Germinal*’inde olduğu gibi.

Bilindiği üzere *Germinal*, kömür madencilerinin çileli yaşam koşullarını ve isyanını anlatan ve bu yönüyle öncü olmuş bir eserdir. Sanayileşmenin simgesi olan kömür üretimi yerin yüzlerce metre altında büyük tehlikeler ve zorluklarla gerçekleştirilir. Ve sosyolojik olarak yeni bir işçi sınıfının –maden işçisi- ortaya çıkmasını sağlar. Dünyanın her yerinde maden işçilerinin ortak sorunları ve dramları vardır. Bu bağlamda farklı dillerde ve edebiyatlarda kömür madeninde çalışan işçilerin trajik hikâyelerini ve başkaldırılarını anlatan eserlerde *Germinal*’in etkisini görmek mümkündür. Nitekim bu etkinin izlendiği eserlerden biri de *Mükellefiyet* ve *Göl Dağı*’dır.

1960 Zonguldak doğumlu Metin Köse, Doğan Kitap’tan 2010’da çıkan *Mükellefiyet*’in ardından *Hürriyet*’e verdiği röportajda, babası ve bütün ak-

³ Berna Moran, *Edebiyat Eleştiri ve Kuramları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.168.

rabalarının madenci olduğunu, 1992’de iki yüz altmış üç madencinin hayatını kaybettiği büyük grizunun meydana geldiği kuyunun kenarında büyüdüğünü belirtmiş ve kitap fikrinin, “*Emile Zola’nın madencilerin isyanını anlattığı Germinal romanını okuduktan sonra yerleşti*”⁴ğini ifade etmiştir. Köse’nin bu cümlesinden hareketle *Mükellefiyet* ve yine Doğan Kitap’tan çıkan serinin ikincisi *Göl Dağı* (2012) ile *Germinal* arasında, aracılı ya da aracısız temaslarla gerçekleşen ilişkiler olarak tanımlanan “oluşumsal temas ilişkileri” ve aracılı ya da aracısız temasın olmadığı fakat tıpsel bir bağıntı ve koşutluktan kaynaklanan benzerlik ilişkisi olarak açıklanan “tıpsel bağıntılar”⁵ bağlamında gönderen ve alımlayan eserler olarak dikkat çeken benzerlikler karşılaştırılabilir.

Edebî metinler, kendilerinden önce yazılan metinler ile doğrudan veya dolaylı olarak etkileşim içerisindedir. Metni vücuda getiren sanatçının o ana kadar verilmiş yerli ve yabancı eserlerden tamamen bağımsız, katıksız ‘yeni’ bir metin üretmesi düşünülemez. Zira bile isteye veya farkında olmaksızın yazarın/şairin öncesinde beslendiği eserler, bir şekilde kendi ürettiği metinde tezahür edecektir. Bu olağan etkileşim eser ve yazar için olumsuz bir durum olarak algılanmamalıdır. Gürsel Aytaç’ın deyişiyle “*sanatta etkileşim denen olgu vardır ve yazar için, sanatçı için bir artı puandır: Şu şartla ki, etkilendiği, esinlendiği örneğin kopyasını değil, özgün yanı ağır basan bir başkasını üretmiş olsun.*”⁶ *Germinal* ile *Mükellefiyet* ve *Göl Dağı* arasındaki benzerlik ilişkileri irdelenirken vurgulanan bu gerçek, göz önünde bulundurulmuştur. Bu çalışma, sınırlılığı dolayısıyla eserleri karşılaştırmalı olarak incelerken eklektik bir yöntemle üç başlık üzerinde durmuştur: “Madencilerin Zorlu Yaşam Koşulları / Çaresizlikleri, Sınıf Farklılığı, İsyân / Grev”. Dikkatleri, daha çok bu konulardaki benzerliklere, farklılıklara ve bunların sebepleri üzerine çekmiştir.

2. *Germinal* ile *Mükellefiyet* ve *Göl Dağı* Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çözümleme

2.1. Ana Çizgileriyle Vaka

Eserleri tespit ettiğimiz başlıklar altında incelemeden önce ana hatlarıyla romanlarda anlatılanları şu şekilde özetleyebiliriz:

⁴ Metin Köse, “Her Kim Ki Çalışmaz Eşeğe Bindirilir Köyüne Gönderile...”, (Röportajı Yapan: Ali Dağlar, *Hürriyet Pazar*, 30.05.2010.

⁵ “Oluşumsal temas ilişkileri” ve “tıpsel bağıntılar” için bkz: Cemal Sakallı, *Karşılaştırmalı Yazınbilim ve Yazınlararasılık / Sanatlararasılık Üzerine*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2012, s. 249-250.

⁶ Gürsel Aytaç, *Genel Edebiyat Bilimi*, Say Yayınları, İstanbul, 2003, s.13.

***Germinal*:** Yedi bölümden müteşekkil eserin ilk bölümü (s. 1-73) giriş bölümü mahiyetindedir. Temel karakterler ve maden-madenci trajiji anlatılır. Lille’de bir demiryolu şirketinde makinist olarak çalışırken bir tartışma sonucu işten ayrılan romanın başkişisi Etienne Lantier’in, iş bulma umidiyle bir maden beldesi olan Montsou’ya gelişi; burada Voreux maden ocağında şans eseri, işsizliğin kol gezdiği bu dönemde tumbacı olarak işe başlaması ve maden ocağında geçirdiği zorlu ilk günü, gerçekçi betimlemelerle gözler önüne serilir.

İkinci bölüm (s. 74-138) üç dört kuşak önce bir maden şirketine yatırılan küçük bir meblağın zamanla değer kazanmasıyla zenginleşen Gregoire’ların çitliliğinin anlatımıyla başlar. İlk bölümde anlatılan işçi ailesi olan Maheu’lara paralel olarak bu burjuva ailenin gündelik hayatı verilir. Bunlar küçük, dertsiz tasasız bir burjuva ailesidir. Tek tasaları, biricik genç kızlarıdır. Hisseleri sayesinde hiç çalışmadan yedi nesle yetecek gelirleri vardır. Maheu’lar ile Gregoire’lar fakir-zengin, işçi-işveren karşıtlığında işlenir. Yine okur, bu bölümde Montsou Kömür İşletmesinin altı franka kiraladığı evlerden müteşekkil işçi mahallesini ayrıntılarıyla tanır.

Üçüncü bölüm (s. 139-204) yedi sekiz aylık süreyi kapsar. Etienne, kiracı olarak kaldığı meyhaneden yine kiracı olarak Maheu’lara taşınır. İşçi mahallesinin içinde yaşadığı insanlık dışı koşulları soluyan ve her yerde sefaleti gören Etienne bu dönemde sosyalizm ve devrimle ilgili eline geçenleri okur ve böylece bilgi eksikliğini tamamlamaya çalışır. Fransa’da iyice hissedilen sanayi bunalımının etkisiyle işletmelerin kemer sıkma politikaları, işçilerin şartlarını daha da kötüleştirir. Durumun nereye varacağını gören Etienne, öncelikle işçi yardım sandığını kurar. Ardından işçileri bilinçlendirir. Yaşanan bir göçükten sonra grevin ve başkaldırının ilk tohumları atılır.

Dördüncü bölüm (s. 205-306) grevle başlar. Roman boyunca kentsoylular ve işçiler paralel anlatılmıştır. Bir yanda işçilerin insanlık dışı yaşamı gözler önüne serilirken diğer yanda işletme müdürü Hennebeu’lar, kömür işletmesinin hissedarlarından Gregoire’lar, işletme sahibi Deneulin’lerin kendi aralarında sürdürdüğü burjuva hayatı, açlığın ortasındaki zevküseleraları verilir. Okuyucu, aslında romanın başında er ya da geç bir isyanın olacağını sezer. Grevin üzerinden iki ay geçmiştir. Hâlâ işçilerin talepleri karşılanmaz. Ekmeğin, kış ortasında bir avuç kömürün kalmadığı bir ortamda adeta yaşayan cenazelere dönen işçilerin öfkesi had safhaya ulaşır. Etienne, artık eyleme geçmenin bir zorunluluk olduğunu düşünür. Ve or-

manda yapılan bir toplantı sonunda ertesi sabah farklı maden ocaklarında çalışmaya devam eden ve grevin başarısına engel olan işçilerin ya ikna edilerek ya da zorla madene indirilmemesi kararlaştırılır.

Beşinci bölüm (s. 307-388) “leitmotiv” olarak sık sık tekrarlanan “ekmek, ekme, ekme” nidalarıyla cendereden boşalan, yaklaşık üç bin işçinin isyanını anlatan korkunç bir günün özetidir. İşçiler öncelikle çalışan ocaklara müdahale etmiş, buradaki makinelere, buhar kazanlarına zarar vermiş, ardından da kendilerinin kanını emen kentsoyluların evlerini talan etmek istemişlerdir. Günün kurbanı ise işletmeyle ortak çalışarak kene gibi kanlarını emen, avuçlarındaki birkaç kuruşa göz diken, hatta bununla yetinmeyip vereceklerine karşı kızlarının ve kadınlarının namusunu isteyen, mahallenin bakkalı Maigrat olur. Etienne bu öfkeyi kontrol edemez. Jandarmanın gelmesiyle kalabalık dağılır. Etienne kaçır.

Altıncı bölüm (s. 389-454) yaklaşık bir aylık süreyi içerir. Etienne eski bir maden kuyusunda (Requillart) saklanır ve ancak geceleri çıkabilir. Bıçak kemiğe dayanmış, direnecek güç kalmamıştır. Başkışı, bir ara ümitsizliğe ve pişmanlığa kapılıp işçilerden vazgeçmelerini ister fakat işçiler, bu kadar zorluktan sonra tıptış tıptış madene inmektense direnip ölmeyi yeğleyeceklerini söyler. Kasaba jandarmanın sürekli kontrolü altındadır. İşletme, ocakta çalıştırılmak üzere Belçika’dan işçiler getirir. Bunu duyan işçiler madenin önünde toplanır. Madeni bekleyen askerlerle madenciler arasında çıkan gerginlik ve itiş kakışın ardından yaşanan arbedede askerlerin ateş açmasıyla Maheu ve Yanıkkarı da dâhil olmak üzere ikisi kadın üçü çocuk on dört kişi hayatını kaybeder. Yirmi beş kişi de yaralanır.

Yedinci bölüm (s. 455-550) Montsou’da patlayan tüfeklerin Paris’te yaptığı yankıların anlatılma başlar. Çıkan haberler ve baskı üzerine işletmeden bir heyet, Montsou kasabasına gelir. Ortamı yatıştırırlar. Ve işçilerin ağzına bir parmak bal çalarak onları madene indirmeye ikna eder. Aslında yemin ettikleri, kurban verdikleri halde onları yerin altına indiren açlık ve soğuktur. Anarşist bir devrimci olan Suvarin, grevin işe yaramadığını görünce Montsou Kömür Ocağını tamamen uçurmayı planlar ve ölümü göze alarak işçilerin sabah ineceği ocağın hassas olan yerlerini -zaten ocak, çok da güvenli değildir- matkap ve testereyle göçmeye müsait hale getirir. İşçiler indikten birkaç saat sonra kıyamet kopar. Göçük olur. Her tarafta sular yükselir. Kafesler iptal olur. Voreux olduğu gibi toprağa gömülür. Bu kızılca kıyamette göçük altında kalan işçilerden ikisi de annesinden gizli madene inen Catherine ve onun için aşağı inen Etienne’dir. Kitabın son

elli sayfası gerçekten okur için büyüleyicidir. Yerin altında geçen on iki gün, inanılmaz hayatta kalma mücadelesi, itiraf edilemeyen aşkın ölümün kollarındayken zuhur etmesi, kurtarma çabaları, Catherine'nin Etienne'in kucağında ölmesi ve nihayet on iki günün ardından saçları beyazlamış, ölmek üzere olan Etienne'in kurtarılışı anlatılır. Etienne hastanede tedavisi tamamlandıktan sonra işletmenin verdiği yardımı almaz. Kendisine Paris'ten bir mektup ve yol parası gönderen Enternasyonal'de önemli yerlere gelmiş eski makine ustası arkadaşı Pluchart'ın çağrısına uyar ve arkadaşlarıyla vedalaşarak daha büyük adam olma, devrimi gerçekleştirme düşüncesi ve heyecanıyla Montsou'dan ayrılır.

Mükellefiyet: İki bölümden oluşun *Mükellefiyet*, Dilaver Paşa Nizamnamesi ile on üç ile elli yaşları arasındaki civardaki köylülerin zorla madende çalıştırılmasını konu edinir. Bu uygulamanın ilki 1867'de başlamış ve yirmi bir yıl sürmüştür. Belgesel roman tarzında hazırlanan eserlerin ilki olan *Mükellefiyet*, tarihî bilgilerle birlikte mükellefiyetin dört yılını anlatır.

Birinci bölüm (s. 13-181) madenden kaçan on yedi yaşındaki Ahmet'in jandarma tarafından takibi ve sonrasında Ahmet'in kendini uçurumdan aşağıya salarak kurtuluşuyla başlar. Ardından dört yıl öncesine dönülerek on üç yaşındaki Ahmet'in ve köylülerin hiç unutamayacakları "mükellefiyet"le tanışmaları anlatılır. On üç ile elli yaşındaki köylülerin kanun zoruyla madende çalıştırılması, zorluklar, çavuş ve eşkıyanın zulmü, geriye dönüşlerle Ahmet ve ailesinin geçmişi, Ahmet'e kız isteme, madendeki ilk kazı, göçük, grizu, ölümler ve nihayetinde ikinci on iki günün sonunda köyüne giden grubun çavuşla işbirliği içinde olan Kör Bekir adlı eşkıya tarafından çevrilmesi, maaşlarının gasbedilmesi, Ahmet'in babası Şakir Ağa ile Selahattin'in öldürülmesi bu bölümde işlenen konulardır.

İkinci bölüm (s. 185-258) dört yıl atlanarak on yedi yaşına gelmiş romanın başkişisi Ahmet'in artık haksızlık karşısında duramayan öfkesine ve başkaldırışına tanıklık eder. Ahmet "kıvırcık koyun" olmayı reddeder ve "yörük" olmanın getirisiyle önce madende kimsesiz bir kadının ırzına geçen iki jandarmayı, sonrasında on iki yaşındaki küçük bir çocuğa tecavüze yeltenen maden çavuşu Dimitri'yi ve başkasıyla evlendirilecek olan sözlüsü Cemile'yi kaçırmak üzere madenden kaçtığı gün kendisini yakalayan, babasının katili eşkıya Kör Bekir'i öldürür. Tarihî bilgilerle Osmanlı'nın zor günleri, eşkıyalık, zorbalık, imtiyazlı yabancı kömür tüccarları gibi konuları toplumcu gerçekçi bir yaklaşımla işleyen roman, jandarma çavuşundan kurtulan Ahmet'in Cemile'yi kaçırmayışıyla sona erer.

Göl Dağı: 1940-1948 yılları arasında uygulanan ikinci mükellefiyeti anlatan serinin ikinci kitabı *Göl Dağı*, üç ayrı sahne üzerinden ilerler. “1941 Eylül” başlığı altında “Ereğli-Alaplı-Kozlu-Zonguldak-Devrek-Gökçebeş-Çaycuma-Bartın-Karabük madenci köylerinden biri veya hepsi” yazılı bilgiyle kitap başlar. Adı geçen bölgelerde uygulanan mükellefiyet ve köylünün ortak yazgısı, buraları aynileştirmiştir. İnsanlar artık madencidir. Bu bölgelerde doğan çocuklar yörenin kaderi olarak erkekse kazmacı, kız ise madenci gelini olmaya doğar.

Birinci sahne kanun zoruyla çalıştırılan madencilerin anlatıldığı bölümlerdir. Anlatılanlar, ilk kitapta bahsi geçenlerin torunlarıdır. Okuyucu ilerleyen sayfalarda ilk romanın başkışisi Ahmet’in akıbetini de öğrenir. Nitekim burada köylülerin zor yaşam koşulları, madendeki insanlık dışı uygulamalar, ölümler, jandarma ve eşkıya zulmü, giderek artan vergiler kanaatkâr ve kadercî işçilere -ilk eserde sık sık tekrarlanan cümleyle- “Allah’ım yok musun?” dedirtecek kadar dayanılmaz noktalara ulaşan zulümler anlatılır. Bu bölümün öne çıkan ismi, ilk bölümdeki Ahmet’in torunu olan genç Ahmet’tir. Nişanlısının jandarma zorundan dolayı nehre atlayıp kendisini öldürmesinden sonra isyan eder ve dağlara çıkar. Halkı eşkıyadan kurtarır. Jandarma zulmüne engel olmaya çalışır. Sonunda ise bir handayken jandarmalar tarafından öldürülür. Fakat ağzına tükürülmeyi, itilip kakılmayı kabul etmez. Koyun olmaya, her denileni yapmaya adeta genlerinden getirdiği bir özellikle karşı çıkar.

İkinci sahne, Zonguldak’ta memur olarak çalışan Rüştü Onur, Muzaffer Tayyip Uslu, Mehmet Çelikel Lisesinde edebiyat öğretmenini olan Behçet Necatigil ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde öğrenci olan Kemal Uluser’in hayatından kesitlerin sunulduğu kısımlardır.

1970’e uzanan üçüncü sahne ise Kozlu ocağında çalışan –aslında yazarın ailesidir- Hasan Başçavuş ile ailesinin anlatıldığı yerlerdir. Biyografik bilgiler içeren bu bölümün kahramanı olan Ahmet’in yaşamı aslında yazarın çocukluk döneminden sunulan kesitlerdir. Yetmişli yılların Zonguldak’ı verilir. 1973 yılında meydana gelen ve çok sayıda işçinin öldüğü Kozlu göçüğünün anlatıldığı bölüm etkileyicidir.

Belli aralıklarla, 1941’den 1948’e kadar düzenli ilerleyen romanın sonunda kısa özetlemelerle “1950, 55, 60, 65” başlığı altında, ilgili tarihlerdeki Zonguldak ve madencilerle ilgili önemli gelişmeler anlatılır. Nitekim 1965’teki ülke çapında ses getiren grev, bu bölümün esas kısmını oluşturur. Eser -yazarın kendisi olduğunu düşündüğümüz- Ahmet’in 1973’teki

Kozlu Uzun Memet İlkokulunda, her yıl düzenli olarak “8 Kasım Kömür Günü” vesilesiyle tertip edilen tören izlenimleriyle sona erer.

2.2. Madencilerin Zorlu Yaşam Koşulları / Çaresizlikleri

Bahsi geçen eserleri bir arada değerlendirme imkânı tanıyan temel benzerlik ilişkisi, anlattıkları madencilerin hayat hikâyelerinden doğar. Eserlerde, madencilerin zorlu yaşam koşulları ve çaresizlikler üzerinde durulan temel konudur.

Avrupa’daki sanayi bunalımına paralel olarak dönemin Fransa’sında işsizlik artmıştır. *Germinal*’de, Montsou bölgesinde karın tokluğuna da olsa yapılacak tek işin madencilik olduğu anlatılır. Çaresizlik ve yaşa(t)ma zorunluluğundan ötürü dünyanın en ağır işlerinden birini yapan madenciler, göçük, grizu ve meslek hastalıkları gibi ciddi tehditler altında çalışır. Fakat madencilerin eline geçen üç kuruş, onları insanca yaşatma bir yana çoğu zaman karınlarını bile doyurmaz. Aile boyu madende çalışan Maheu ailesinin annesi, yaşadıkları fakirliğe şöyle işaret eder: “*Bütün umudu, dedenin akşamdan kalan çorbanın hepsini içmemiş olmasındaydı. Ama küçük kabı bomboş buldu, bunun üzerine, üç gündür sakladığı şehriyeyi pişirdi. Yağ yoktu, sade suya olacaktı çorba (...) Hiçbir şey kalmamıştı evde, ne bir dilim ekmek, ne pişirilecek bir kuru sebze, ne de bir kemik parçası.*” (G,⁷ s. 88)

Germinal’de parasızlığın getirdiği çaresizliği gösterme adına en vurucu örneklerden birisi, eserin sonunda eşini direnişte, oğlunu ve kızını madende kaybetmiş, bir oğlu da göçükten dolayı sakat kalmış ve madene ineni vuracağını söyleyen Maheude’ün kırk yaşından sonra otuz metelik için yerin altına inmesidir.

Köse’nin eserlerinde işçileri yerin altına indiren sebep, *Germinal*’dekinden farklıdır. Her ne kadar bahsi geçen bölgede yaşayan köylülerin kıt kanaat bir yaşantısı olsa da hayvancılık ve tarımla karınlarını doyurabilmektedirler. Fakat Batı’da sanayi bunalımının yaşandığı dönemler, Osmanlı ekonomisi için hiç de iç açıcı değildir. Gemisini yürütecek kömürü tedarik edemeyen Osmanlı, “Dilaver Paşa Nizamnamesi” ile civardaki köylüleri kanun zoruyla madenci yapar. Mükellefiyet⁸ uygulaması bu yöre-

⁷ “*Germinal*”, “G” şeklinde kısaltılmıştır.

⁸ Osmanlı Dönemi’nde Ereğli Kömür Havzası’nda, yerli ve yabancı sermayedarlar aracılığıyla kömür üretimi yapılmış, ancak bunda istenen üretim hedefine ulaşılamamıştır. Bunun üzerine 1867 yılında Dilaver Paşa Nizamnamesi uygulamaya konularak ocaklarda zorunlu çalışma denilen “mükellefiyet”

nin insanları için İkinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü şartları gerekçe gösterilerek Cumhuriyet döneminde tekrar uygulanır. “*Bundan böyle kömür çıkaracaksınız! Her kim ki çalışamaz duruma gele, eşeğe bindirilip köyüne gönderile!*” (M,⁹ s. 58) fermaniyle maden işçisi yapılanlar, insanlık dışı bir muameleyle karşılaşır. Madenden kaçan işçiler, eşkıya ve jandarma işbirliğiyle yakalanıp cezalandırılır, dövülür, hatta işçi lazım olmasa oracıkta öldürülecektir. Mütevekkil köylülere Allah'ın varlığını ve adaletini sorgulatacak kadar ileri giden bu ceza ve güçlükler için tek kurtuluş yolu ölümdür. “*Bazıları, kendilerinin de böyle ölebileceğini düşünüp ürperirken bazıları da 'kurtuldu' diyerek ölüye imrenmişlerdi.*” (M, s. 63) Öldükten sonra sıradanlaşan bir uygulamayla ceset torbalanıp eşiğin sırtında köyüne gönderilir. Mükellefiyetten kurtulmak için köylüler elini kolunu keser. Kimileri de bu yolla ölmüşlerdir. Ölene kurtuldu gözüyle bakılan madenciler, *Germinal*'de olduğu gibi emeklerinin karşılığını alamaz. Çoğu zaman öğünlerini mısır unundan yapılmış kuru ekmeğe ve patates haşlamasıyla geçirirler. Bu yokluk şu cümlelerden okunabilir: “*Ne bu be! Ocağa git para yok! Köye gel; aşar, ağnam! Allah'tan reva mı be!*” (M, s. 112) “*Tarlalardan ocaklara, sefaletten mükellefiyete geliyorlardı.*” (GD,¹⁰ s. 121)

Kelle koltukta yaşayan madenciler için en büyük tehlike göçük ve grizudur. Bunlar, sürekli üretimi artırmayı ve böylelikle kârını düşünen işletmenin iş güvenliğine dikkat etmeyişi, işçilerin dikkatsizliği gibi çeşitli nedenlerden kaynaklanır. Madenlerde göçük ve grizu¹¹ olağan işlerdendir. Eserlerde bunlarla ilgili benzer canlı sahneler rastlanır. *Germinal*'de büyük grizu patlaması sonucu ortaya çıkan ve okurun içini burkan felaketin küçük bir görüntüsü şöyledir: “*Ölüm tehlikesi içinde, insanüstü çabalar harcararak üç saat didindikten sonra dehlize girebildiklerinde pek acıklı bir görünümle karşılaştılar. Maden çavuşuyla işçiler gerçi ölmemişti ama sözün en gerçek anlamıyla kavrulmuşlardı, her yanları yanık et kuyordu; hiç durmadan uluyor, ne olur öldürün bizi diye yalvarıyorlardı.*

uygulanmasına gidilmiştir. (Geniş bilgi için bkz: Murat Kara, “Ereğli Kömür Havzasında İkinci Mükellefiyet (Zorunlu Çalıştırma, 1940-1947)”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, C. 7, S. 14, s. 411-435) Bu mükellefiyet 1940-1947 yılları arasında aynı havzada ikinci defa uygulanarak köylüler maden ocaklarında zor şartlar altında çalıştırılmıştır. (Geniş bilgi için bkz: Murat Kara, “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ereğli Kömür Havzası (1829-1920)”, *History Studies*, 2013, Vol. 5, Issue 1 January, pp. 223-259.)

⁹ *Mükellefiyet*, “M” şeklinde kısaltılmıştır.

¹⁰ *Göl Dağı*, “GD” şeklinde kısaltılmıştır.

¹¹ Grizu: “*Normal sıcaklık ve basınçta kömür ocaklarında açığa çıkan ve büyük bölümü saf metandan oluşan, kolayca tutuşabilen gaz.*” (*Türkçe Sözlük*, (Hazırlayan: Şükrü Haluk Akalın ve başk.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 991)

(...) *En sonunda Zachaire'nin cesetleri görüldü. Giysileri yanmış, vücudu tanınmaz hale gelmişti, kaskatı kesilip kömürleşmişti. Patlama sırasında başı uçmuştu.*" (G, s. 506)

Mükellefiyet'te ise grizu sonrası görüntüler şöyle betimlenir: "Üçünün de durumu ağırdı. Parmak kemikleri ve kafatasları görünüyordu. Grizu açıkta gördüğü yerleri eritmişti. Her şeye rağmen bunlar şanslıydı. En azından yaşıyorlardı. Ekipler onları çuvala koyarken inlemeleri dayanılır gibi değildi. Acı haykırıışları madenin duvarlarında yankılanıyordu. (...) Kırk elli adım ileride cesetler, daha doğrusu ceset parçaları vardı. Bu işçiler grizuya ayakta yakalanmışlardı. Bir işçi tam belinden ikiye bölünmüş, birinin kolu, birinin kafası kopmuştu. Bir işçi de bazı parçaları eksik olarak çamur gibi duvara yapışıp kalmıştı. Kopan parçaları bulamadılar. Bulduklarını da hangi parçanın hangi cesede ait olduğunu bilmediklerinden bir çuvala topladılar." (M, s. 243)

İncelenen eserlerde göçükte kalanları diri veya ölü kurtarmak için yapılan seferberlik aynı minvaldedir: "Negrel insanüstü bir çaba harcıyordu, hani on kolu olsa, onuyla da çalışacaktı; bütün işçiler kardeşçe bir dayanışma içinde yardıma koşuyorlardı. Grevi çoktan unutmuş, ücret artışı falan gibi günlük derterleri bir kenara bırakmışlardı; arkadaşları ölüm tehlikesindeyken hiçbir şey verilmese de kelle koltukta çalışıyorlardı." (G, s. 500) *"Durman! Vurun kazmayı" Kazmayı vuruyorlardı. "gazması olmayan eliyle eşelesin!" Kazması olmayanlar eliyle eşeliyordu. "onları almadan köye gitmeycüz!" Onları almadan köye gitmeyeceklerdi."* (M, s. 166)

Doyma bilmeyen kömür madenine verilen kurbanları duyuran habercileri gören veya acı siren seslerini işiten başta anne ve eşler olmak üzere madenci yakınlarının yüreği ağzında bekleyişleri ve tepkileri de benzerdir: "Herkesin çok iyi tanıdığı o kara habercinin gelişi mahalleye yayılmıştı bile. Kadınlar çılgınca sokağa fırlıyor, kimisi büyük bir sıkıntı içinde, başlarına bir şey geçirmeyi falan unutarak arabaya doğru koşuyordu. Kısa zamanda otuzu, kırkı, elliye buldu sayıları, hepsi aynı korku ile çılgına dönmüştü. Bir ölü vardı demek? Kimdi acaba?" (G, s. 201) *"Aynı anda Kozlu'nun birçok yerinden acı acı bağırtıyordu. Siren, kara haber demekti, ölüm demekti. Kozlu'da herkes bunu çok iyi bilirdi. İnsanlar tıpkı bir vadinin yamaçlarından akan azgın sel gibi, Kozlu dere yatağına doğru var güçleriyle koşmaya başladılar. Yalınayaktılar. Koşarken yere düşenler oluyor, ancak kimse dönüp onlara bakmıyordu. Kadınlar başlarından eşarplarının uçtuğunun farkında bile değildiler. Ölümüne koşuyorlardı. Ölümüne koşuyorlardı."* (GD, s. 240)

Her üç eserde madencilerin zorlu yaşam koşulları “koyun” benzetmesiyle birlikte anlatılır. Fakat bu sözdinlerlik, kadere teslim olmuş uysallık çaresizlikten gelmektedir. Zola bunu şöyle betimler: “*İnsanlar sabahın sisinde o karanlık yollar boyunca kesimevine götürülen koyunlar gibi, başları önde, ayaklarını sürüye sürüye akıp gidiyorlardı, incecik giysiler içinde titreşiyor, ellerini koltuklarının altına kısıtıp kalçalarını kıvıra kıvıra, omuzlarını büzerek yürüyor, gömlekle ceket arasına sıkıştırılmış azıklar sırtlarını kamburlaştırıyordu. Ve toplu halde, çevrelerine bakmadan, gülümsemeden, konuşmadan madene dönen bu karaltıların dişlerini sıktıkları, yüreklerinin kinle dolu olduğu, sırf karın doyurmak için boyun eğdikleri seziliyordu.*” (G, s. 538)

İnsanları koyunlaştıran ve sürü psikolojisiyle idare etmeye çalışan sistem, Köse’nin eserlerinde de sık sık geçen “koyun” simgesiyle eleştirilir ve yukarıdaki görüntüye uygun düşen şu cümlelerle anlatılır: “*Baraka ekşi ter kokuyordu. Horultudan uyumak imkânsızdı. Duvarlar is kaplı ve karaydı. Kömür karası. Ocak çevresi, yorganlar karaydı. İşçiler karaydı. Her şey karaydı. Kömür karası. Madenciler yorgunluktan ölüyordu. Bitler ölmüyordu. Bitler kömür tozunda yaşıyordu. Madenciler üşüyordu. Koyun sürüsü gibi birbirlerine sokulmuşlardı.*” (M, s. 156) “*Gündoğumu-günbatımı madende çalışıyor, akşam olunca oldukları yere sızıp kendilerinden geçiyorlardı. Sabahları birkaç kaşık çorba, öğlen ve akşam malay ve haşlanmış patates yüzünden iyice zayıf düşmüşlerdi. Gözler, kara bir çukurdaydı. El ve yüz kuruyup çatlamıştı. Çatlaklara işleyen kömür karası derin bir yara gibiydi. Tırnakların kenarları zifilemişti. Üşüyüp ellerini oğuşturduklarında, paslı teneke sürtünmesi gibi bir ses çıkıyordu. Burun ve kulak deliklerindeki tüyler sırtıyordu. Terle yoğrulup çamurlaşan kömür tozu, boğazlarına geçirilmiş bir ip gibiydi. Gözlerin feri kaçmış, vücutlar kambur, eğikti, büküktü. Hareketler yavaş ve cansızdı. Vücutlar, kerpiçleri sökölmuş, direkleri kırılmış, ayakta zar zor duran eski evler gibiydi. Her zaman tek sıra gidiyorlardı. Tek sıra. Tıpkı koyunları gibi!” (M, s. 163)*

Madende çalışan çocuk işçilerin dramı da ortaktır. Oyun oynamak yerine yerin altında küçük ciğerlerini kömür tozlarıyla doldururlar: “*On iki on üç yaşlarındaki bu veletler korkunç küfürlerle sesleniyorlardı birbirlerine, vagon göndereceğiniz zaman işittirebilmek için daha hızlı bağırmanız gerekiyordu. Vagonlardan biri boşaltılıp hazır edilince, aşağıdaki oğlan sesleniyor, tumbacı kız yüklü vagonu hızla kaptırıyor, yukarıdaki oğlan freni açtı mı, dolu vagonun ağırlığı boş olanı yukarı çıkarıyordu.*”

(G, s. 43) “*Bitkin, umutsuz, çaresiz duruşlarıyla, tedavisi imkânsız ölümcül bir hasta gibiydiler. On üç, on dört yaşındaki katırcı çocuklarda bile çocukluk tavırları görünmüyordu.*” (M, s. 83) “*Kömür tozları solunum yoluyla uzun süre yutulunca akciğerler görevini yapamaz hale geliyordu. Çocuk işçilerde ise Pnömokonyozun yanı sıra kömür isinden kaynaklanan Scrotum kanserleri ortaya çıkıyordu madencilere göre tüm hastalıkların adı aynıydı. Hepsi meslek hastalığıydı.*” (M, s. 237)

Çocukluğunu ve gençliğini yaşayamadan ihtiyarlayan gençler, umutsuzca ölümü çağırılmaktadır: “*Bitmeyecek miydi artık şu Tanrı'nın cezası dertli ömür?*” (G, s. 450) “*Ben dayanamayon! Ocakta direk ile üsdüme geliya' direk ile bennen gonusuya' canım çıkıvесе deyon, çıkmaya! Üsdüme ocak göçüvесе deyon, göçmeye! Allahım duymayon mu! Allahım nerdesin!*” (M, s. 159)

Germinal'de genel olarak işçilerin içinde bulunduğu durumu ve onlara nasıl bakıldığını şu ifadelerden anlamak mümkündür: “*Bir yiyip bin şükredelim arkadaş, elin oğlu anamızı belleyen¹² şu işi bile bulamıyor.*” (G, s. 27) “*... bir davar sürüsü bir yere tıkılıyordu sanki.*” (G, s. 32) “*Açgözlü kuyu, o günkü payını, yani aşağı yukarı yedi yüz işçiyi yutmuştu; işçiler şu anda o kocaman karınca yuvasında koşuyor, toprağı dört bir yanından kazıyor, kurtların yiyip bitirdiği tahtalar gibi delik deşik ediyorlardı.*” (G, s. 37) “*Ve onlar bu köstebek yuvasında, toprağın yüzlerce metre altında, ciğerleri havasızlıktan yanıp, tutuşa tutuşa kazma sallıyorlardı.*” (G, s. 51) “*Gün ışığında, yüzleri balçıkla sıvanmış zencilere benziyorlardı.*” (G, s. 67) “*... altı yüz metre aşağısında, gece gündüz kavaları oyan insan-böcekler bulunurdu.*” (G, s. 67) “*... hepsi bu demir cenderenin verdiği sıkıntı içinde oflayıp puflamaya başlıyordu.*” (G, s. 173) “*Artık ne veresiye alacak bir yer; ne satacak çanak çömlek kalmıştı, bir köşeye çekilip uyuz köpekler gibi can vermekten başka çare yoktu.*” (G, s. 263) “*Kansızlık, sıracı, kara bronşit, insanın soluğunu kesen astım, bacakları kötürüm eden romatizma. Bu zavallı insanlar makinelerde öğütülüyor, hayvan sürüleri gibi daracık evlere tıkılıyor, büyük işletmeler tarafından sömürülüyor, kölelik kitabına uyduruluyor, emekçi yığınları, milyonlarca kol ve kafa asker gibi çalıştırılıyordu.*” (G s.302) “*Ancak sokağı atılmış köpek gibi ...*” (G, s. 438) “*... uyuz köpek gibi çamurlar içinde yuvarlanmaktan...*” (G, s. 450) “*Koyun sürüsü madene dönecek demektir.*” (G, s. 472) “*Artık her şey bitmişti, kovuğunda çöreklenip yatan, insan etiyle beslenen canavarın derin ve ürkünç sesi duyulmaz olmuştu.*” (G, s. 496) “*... yeraltı mahpuslarının verdiği o hafif, ama belirgin işaret duyulmaz olmuştu.*” (G, s. 507) “*... o günkü insan eti payını yutmakta*

¹² Alıntılarda kelimelerin altı, vurguyu sağlamak için tarafımızca çizilmiştir.

olan canavar yine karşısındaydı işte.” (G, s. 539) “... *öç almak için yanıp tutuşan, kapkara bir insan ordusu boy atıyordu.*” (G, s. 550)

Benzer tablo ve söylemlere *Mükellefiyet ve Göl Dağı*’nda da rastlarız: “*Bakışlarındaki soğukluk ve küçümseme öylesine belliydi ki sanki karşısında böcekler vardı.*” (M, s. 55) “*Azarlanan, horlanan, dövülen, sövülen bu insanların yüreklerine sürekli korku yükleniyordu. Ereğli’nin on dört kariyesindeki köylülerden sanki yeni bir insan türü yaratılıyordu.*” (M, s. 73) “*Garanuk’da ocağa giriyoz. Garanuk’ta çıkıyoz. Allahın verdiği güneşi bile göremeyoz.*” (M, s. 78) “*Ağzından köpükler saçarak hakaret ediyordu; Nankörler! Uyuşuklarrrr!*” (M, s. 99) “*Koyun gibi tek sıra anladınız mı?*” (M, s. 153) “*Sanki bir hayvan ölüsü görmüşçesine yüzlerini ekşitiyorlardı*” (M, s. 164) “... *koyunlar gibi birbirlerine sokuldular.*” (GD, s. 16) “*Zayıf, çelimsizdiler. Kapkara elbiseleri ıslaktı, yağlı kara gibiydi. Dudakları et kırmızısı, dişleri bembeyazdı. İnsandan çok, masalların korkunç yaratıklarına benziyorlardı.*” (GD, s. 38) “*Katır ölürse katırcı kesin ceza alırdı. Madenci ölürse, hiçkimse ceza almazdı.*” (GD, s. 39) “*Biz yesir müyüz be!*” (GD, s. 40) “*Kapkara kuyu, kafesi, içindeki işçilerle yutmuştu.*” (GD, s. 123) “*Kaç can aldı bu ocak! Kaç can!*” *Doymadı! Doymadı, gitti!*” (GD, s. 130) “*Bunlar direk değil! İnsan!*” (GD, s. 149)

Anlaşılabacağı üzere eserlerde konu edilen işçiler, benzer bir söylemle¹³ yerin altında yaşayan köstebek, karınca ve böceklerle benzetilmiştir. Onlar adeta insanlıktan çıkmış, korkunç masal yaratıklarına dönüşmüştür. Bu zavallı yaratıkları çalıştıran ve onları köleleştiren sistem, onlara madende çalışan katır veya at kadar dahi önem vermez. Çaresizce ölümü bekleyen madenciler, çocuk ve genç olmadan ihtiyarlamakta ve emekliliğini görmeden genç yaşta ama yaşlı olarak ölmektedir. Az da olsa emekliliği elde edenler için ise ciğerlerinde birikmiş kömür tozlarından dolayı yerin altını aratmayan acı bir yaşam vardır: “*O sırada, korkunç bir öksürük nöbetine tutulmuştu. Bonnemort öksüreym derken bağırsaklarını tükürecekti sanki; sonunda, koyu kara bir balgam tükürdü kül dolu tabağa. Kül ıslandı, kapkara bir toprak oluşturdu, maden ocağındaki bütün kömürü yutmuş, şimdi gırtlığından söküp çıkarıyordu sanki.*” (G, s. 510)

2.3. Sınıf Farklılığı [İşçi-Burjuva / İşçi (Köylü) - Müttegallibe]

Eserlerde önemli müşterek temalardan biri de işçiler ve onları bir şekilde sindiren, ezen, sömüren, onların sırtından beslenenler ile iki uç ara-

¹³ Bu söylemlerden kimileri “*bir tür kapalı-anlatım, kapalı-sezdirim yolu*” (Kubilay Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, Öteki Yayınevi, İstanbul 2007, s. 111) olarak tanımlanan kapalı metinlerarası ilişkilerden “anıştırma” kapsamında değerlendirilebilir.

sındaki çatışmadır. *Germinal*'de Zola, toplumcu gerçekçi bir bakışla sermaye sahibi veya üretim araçlarını elinde bulunduranların rahat içerisinde, çalışmadan daha fazla kazanma hırsını eleştirirken bu sınıfın köleleştirdiği işçi sınıfının insanlık dışı yaşamını verir. İşletme sahipleri, hissedarlar, müdür, mühendis, jandarma, işçi başı, bakkal ve benzerleri işçiyi köleleştiren sistemin parçalarıdır.

Germinal'de keskin olarak işçi-burjuva (çevirmenin tercihiyle kentsoylu) karşıtlığı vurgulanır. Evleri, yemek sofraları, içkileri, kıyafetleri, ilişkileri, dertleri, hayalleri birbirinden tamamen farklı olan bu insanlar, aynı mekânda bambaşka hayatlar sürdürürler. Bir yanda kuru ekmeğe bulamayan insanlar öte yanda şehirden balık, çörek vs. getirip keyif çatanlar: (Hannebeau'ların çiftliği) “bahçe kapısından evin önüne dek uzanan, iki yanına ihlamur ağaçları dikilmiş anayolu ve kışın çırılçıplak soyduğu meyve sebze bahçeleriyle uykuda gibiydi. Sımsıkı kapalı pencereleri içeri-nin sıcacık havasıyla buğulanmış evde en küçük bir kırpıntı yoktu, bu dinginlikte ev sahiplerinin sürdüğü akıllı uslu yaşamı, yumuşacık döşekleri, her şeyi tamam ama gösterişsiz sofraları yansıtan bir saflık ve rahatlık, babacan bir hava vardı.” (G, s. 351) “Kadınlar mutfağı keşfetmişti, kokusu boş mideleri kazandıran o güzelim sofralara, nar gibi kızarmış sütlülere küfürler yağdırıyorlardı. Ah pis kentsoylular, ah! Öyle çok mantar yedirip, şampanya içireceklerdi ki onlara, sonunda çat diye çatlayacaklardı! Ekmek! Ekmek! Ekmek!” (G, s. 369)

Mükellefiyet'te işçilerin çalıştığı ocak, Osmanlı'ya aittir. Fakat bu ocakların işletilmesi çoğu Rum ve Sırp olan kömür tüccarlarına devredilmiştir. *Göl Dağı*'nda ise devletin işletmesi olan EKİ (Ereğli Kömür İşletmesi) tarafından idare edilir. Fakat ne olursa olsun tarlada çalışan, yabanda hayvan otlatan köylüleri zorla maden işçisi yapanlar, onları sömürmektedir. Romanlarda anlatılan Fransa ile Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin toplum yapısı farklı olduğu için eserlerde işlenen sosyal sınıf yapısı bire bir örtüşmez. Ancak benzer bir şekilde iki uç vardır: İşçiler ve işçileri sömürenler. İşçilerin çocukluğu, gençliği, ailesi, hayalleri, emeği, sağlığı vs. zorla ellerinden alınır. Kösenin eserlerinde işçi-burjuva çatışmasından ziyade işçi/köylü-mütegalibe karşıtlığı egemendir. Köylülere istemedikleri bir yaşamı zorla dayatan, onların iradesini ve kişiliğini yok sayan bu yapı sopa zoruyla onları hizaya getirmeye çalışır: “Çavuş, jandarma, ocak çavuşları; Dimitri, Hristo, Simon, Panayot, mevki sorumlusu Nikola, ocaktaki göçük, ezilip tozlaşan kömür, kırılan direk, ölen katır... Hepsi korkulacak şeylerdi. Korkulması gereken şeylerdi. Yaratılıştan Tanrı'nın vermediği korku, sopa zoruyla beyinlerine yükleniyordu.” (M, s. 75)

Köse'nin eserlerinde yetkisini kötüye kullanan mütegalibenin önde geleni işçilerin denetlenmesinden sorumlu jandarma çavuşudur. Sonrasında çoğu Sırp ve Rum olan maden çavuşları, eşkıyalar, Osmanlı döneminde mültezimler, Cumhuriyet döneminde vergi memurları, devletin işletmesi EKİ ve diğer bürokratlar gelmektedir.

Mükellefiyeti baskı ve türlü işkencelerle uygulayan jandarma çavuşu, her iki mükellefiyet uygulamasında da başmimardır. Köyden işçileri toplar. Onları korkutur, sindirir. Madene yeni girecek olanları bu korkuyu aşılama için yaşı kaç olursa olsun ilk gün koyun gibi tek sıraya dizer, ağızlarına tükürür ve zorla tükürüğünü yutturur. Kanun zoruyla kömür kazacaklarını söyler. Kaçanları yakalar. Falakaya yatırır. Ek çalışma cezası verir. Eğer yakalayamazsa eşini, annesini, kız kardeşini teslim oluncaya kadar hapseder. Kimi zaman bunların namusuna göz diker. *“Cenderme lafi duyulur duyulmaz köyde bir telaş başladı. Sanki, aniden bir yangın çıkmış da evler; samanlıklar tutuşmuştu.”* (GD, s. 7) gibi ifadeler civarda yaşayanlar için jandarma algısını gösterir.

Kösenin eserlerinde çoğu Sırp ve Rum olan maden çavuşlarıyla madenciler arasındaki görüntü sınıf farklılığı adına dikkat çekicidir. Kanun zoruyla bunlara ‘yabancı’ gözüyle bakılması yasaklanmıştır. Fakat bunlar bölgenin gerçek sahibi olan köylülere eziyet eder. Onları ite kaka çalıştırır. Durduk yere ceza keser. Çocukların ırzına göz koyar. Madenciler üç kuruş kazanırken onlar madencilerin sırtından kat be kat fazlasını kazanır. Yetmez pavyon işletir, bakkal açar. Bu yolla da işçileri sömürür. Sanki oraların yegâne efendisi onlardır. Zaman zaman onların varlığı jandarma ve kanuna rağmen sorgulanır: *“Az eveli bunların adını saydın ya! Bi ta say bakam! Dimitri, Hristo, Simon, Panayat, Nikola. Recep, hiç bir şey anlamamıştı. Ahmet: Bi de ocaktakileri say. Ercep, Şaban, Irmazan, Ehmed, Memed.”* (M, s. 149)

Köylülerin, işçilerin canına ve malına kasteden eşkıyalar, Osmanlı yönetiminin zayıflamasıyla toplumu tehdit eder hale gelmiştir. Bunlar *Mükellefiyet*'te şöyle anlatılır: *“Kafası sarıklı, saçı sakalı birbirine karışmış ve vücutları omuzlarından aşağıya çaprazlama fişeklik bağlı bu adamlar bölgeyi kasıp kavuran eşkıyanın yalnızca bir bölümüydü. Köy basan, hayvan çalan, samanlık yıkan, bazen kadın ve kızları dağa kaldıran eşkıyanın sayısı son dönemde artmıştı.”* (M, s. 108)

Dönemin mütegalibe sınıfının bir ayağı da iltizam sisteminin güçlendirdiği toprak ağalarıdır. *“İltizam rejimi ve miri arazinin icare-i muaccele biçimindeki toprak ağalarına kiraya verilmesi onları güçlendirmiş ve*

böylelerinin köylü üzerindeki sömürüsü artmıştı."¹⁴ Böylelikle devlet ve köylüyle olan ilişkileri tam olarak tarif edilmeyen "büyük toprak sahipleri devleti dolandıran ve köylüyü ezen bir zümre" (M, s. 112) olarak eserde yerini alır. Aynı zamanda maden işçileri olan köylüler için Cumhuriyet dönemindeki İkinci Dünya Savaşı'na denk gelen mükellefiyet uygulamasında jandarma zoruyla toplanan ağır vergiler, Osmanlı'nın son dönemlerindeki vergi zulmünü hatırlatır: "Tarla köylününü. Köylü kendisi ekip biçiyordu. Bir yıllık çiftçiliğin sonunda, dağ bayır araziden zaten kıt kanaat yetecek kadar buğday çıkıyor, onun da yarısını jandarma alıp gidiyordu. Jandarma harmanda beklerken insan kendisini hırsız gibi hissediyordu." (GD, s. 199)

Köse'nin eserlerinde, yetkilerini kötüye kullanan idarecilerin, devletlilerin zorba ve ikiyüzlü tavrı, köylülerin tepkisini çeker: "Bi de, köylü milletin efendisi demezle mi!" (GD, s. 51)

Eserlerin kurgusunda görülen bir diğer benzerlik, fakir ve zor durumda olan madencilerle aynı kasabada, aynı şehirde bulunmasına rağmen halktan izole, sınırlı bir alanda lüks yapılar içinde yaşayan hissedar ve yöneticilerin paralel anlatılmasıdır. "İşletme bu yeni evleri yalnız maden çavuşlarına verdiğiinden işçiler buraya İpek Çorap Mahallesi adını takmışlardı; kendi mahallelerineyse, yoksulluğunu alaya alan temiz yürekli çocuklar gibi, Anadan Doğma Borçlular Mahallesi diyorlardı." (G, s. 99) "Beni bağışlayacağınızı umarım dedi, sizlere bugün istirdiye yedirmek istiyordum... Bilirsiniz, her pazartesi Marchiennes'e yeni mal gelir, aşçı kadını arabayla göndermeyi tasarlamıştım... Ama sonra taşa tutarlar diye gitmek istemedi kadın..." (G, s. 212) "Onun bu şiddetli çıkışıyla eğlendiler, sıra tatlıya geldiğinde işçi direnişi unutulmuştu. Elmalı pasta coşkun övgülerle karşılandı. Sonra hanımlar, doğrusu gerçekten pek nefis olan ananaslı kremanın tarifine daldılar. Son olarak sofraya getirilen üzüüm ve armutlar bu tantanalı yemeğin verdiği gevşekliği tamamladı. Tatlı bir uyusukluk çökmüştü hepsine, hep bir ağızdan konuşuyorlardı, o arada uşak da pek sıradan buldukları şampanyanın yerine Rhin şarabı dolduruyordu kadehlere." (G, s. 219-220) "Paşa, masanın baş kısmına oturup oğlunu yanına aldı. Diğerleri de oturunca servis başladı. Kızgın ateşte nar gibi kızarmış kuzular, bulgur pilavı, bakır taslar dolusu ayran ile marul ve yeşil soğandan oluşan sofrada oldukça zengindi. Ayrıca koca bir tepsi dolusu mevsim meyvesi Paşa'nın önündeydi. Yamaklar kestikleri kuzu butlarını birer tabak içinde Dilaver Paşa ve Paşazadenin önüne koydular." (M, s. 88)

¹⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 214.

Göl Dağı'nda yıllarca Zonguldak madeninde mühendis olarak çalışmış Mösyö Blaco'nun evi şöyle betimlenir: “*Bir tepeye kurulmuş, yemyeşil bir alan içinde çevresi güllerle donatılmış, bu şatafatlı evin hizmetinde birçok insan vardı. İşçiler ve çevredeki gecekondu oturanlar bu eve bakarken imrenir, kıskanırlardı. Madam Blaco, giyimi ve yaşam tarzıyla çok farklıydı. Özellikle halkın yiyecek ekmeği bile bulamadığı zamanda yaptığı süt banyosu en büyük merak konusuydu.*” (GD, s. 219) Yine madende çalışan idareci ve mühendislerin kaldığı tenis kortları dâhil lüks yapıların bulunduğu Fener mahallesi ile işçilerin yaşadığı gecekondu mahallesi bu karşıtlığı gözler önüne serer.

Mükellefiyet'te madende çalışan on iki on üç yaşlarındaki kararmış çocuklarla aynı sahnede anlatılan Dilaver Paşa'nın çocuğu Salih Hulusi'nin betimlenmesi sosyal sınıf farklılığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Yaşıtı olan ayağı yalın, perişan, karınca gibi çalışan çocukları gören Salih Hulusi, bunları 'köle' zanneder. Madenci çocuklardaki Salih Hulusi izlenimi ise şöyledir: “*Aslında Salih Hulusi kıyafetinin tesirinden kurtulmamıştı. Kendisinin bayramlarda özenerek giydiği urbalar bile bu kadar güzel değildi. Hayatında ilk kez böyle bir ceket ve çarık görüyordu. Yakası işlemeli gömlek, masallarda anlatılan ipekten olmalıydı. Kaftanın omuzlardan başlayan simli deseni, bir yılan gibi kıvrılarak diz üstüne kadar iniyordu.*” (M, s. 90) Bu kıyafet karşılaştırması *Germinal*'de kentsoyluların kızı Cecile ile madenci çocukları aracılığıyla verilir.

Germinal'de sınıf bilincine erememiş şuursuz işçiler eleştirilir. Zachure, Pierron, Chaval gibi kimseler içinde yaşadıkları sömürü düzenini önemsemeyen. Ya işi şakaya, sarhoşluğa vurup insanlıklarını unuttur ya da kan emici kentsoylularla işbirliği yaparak kendi sınıflarına ihanet ederler. “*Onlara neydi direnişten? İş miş olmadığına göre, keyiflerine bakabilirlerdi!*” (G, s. 277) “*Pierron'a işletme köpeği, satılık herif diye bağırıyorlar; alçaklıklarına karşılık olarak aldığı yağlı kemikleri kemirebilmek için hep eve kapandığının söylediler.*” (G, s. 407)

Köse'nin eserlerinde ise özellikle Ahmet aracılığıyla yapılan her zulme korkudan ses çıkarmayan, koyun gibi kaderine rıza gösterenler eleştirilir: “*Ayı gelsin, sus! Paramızı çalsınlar sus! Sövsünler sus! Biz insan değil müyüz?*” (M, s. 225)

Germinal'in sonlarında akli dengesini yitirmiş, kırk yılı aşkın kömürde çalışan Bonnemort Baba'nın, evlerine yardım için gelmiş olan hissedarlardan birinin kızı olan Cecile'i öldürmesi manidardır. Zira aslında iki

sınıfın en masum, apolitik temsilcisi olan bu kişiler, sınıflar arasındaki uçurumun toplumda bir öfke nöbetine dönüşeceği ve bu atmosferin de herkesi boğabileceğini göstermektedir: “Kızın pamuk gibi boynu karşısında adamcağızın çıldırdığına, karşı konmaz bir öldürme etkisine kapıldığına karar vermek zorunda kaldılar. Yıllarca, hiç düşünmeden, ancak söyleneni yaparak yaşamış olan bu sessiz ve kötürüm ihtiyarın böyle bir saldırganlığa kalkışabilmiş olmasına herkes şaşıtı. Kendisinin bile bilmediği, yılların biriktirdiği korkunç hınç, bir anda beynine vurmıştu besbelli.” (G, s. 513)

Anlaşılabacağı üzere eserlerde ortak bir kurguyla işçiler ve onların emeğini sömürenlerin durumu paralel olarak verilir. *Germinal*'de sosyal sınıf farklılığı işçi-burjuva üzerine kurulmuştur. *Mükellefiyet* ve *Göl Dağı*'nda ise işçi/köylü-mütegalibe kutupluluğu esastır.

2.4. İsyan / Grev

Konu ve konuyu ele alma tarzının beraberinde getirdiği bir diğer temel benzerlik maden işçilerinin bilinçlenmesi, ‘koyun olma’yı reddedip var olan sömürü düzenine, insanlık dışı muameleye başkaldırmasıdır. İşçiler önce bilinçlenir ve sonrasında kendilerine sunulan insanlık dışı düzeni kabul etmezler. İstekleri yerine getirilmeyen, yıllarca koyun gibi güdülen, üstünler sınıfının insan saymadığı maden işçilerinin isyanı, “işçilerin örgütlü olarak işverenden kaynaklanan hoşnutsuzluğu ifade etmek ya da herhangi bir talebi zorlamak adına işi topluca bırakmaları ve üretimi tamamen durdurmaları veya önemli ölçüde aksatmaları”¹⁵ olarak tanımlanan grev şeklinde tezahür eder.

İşçilerin artık eskisi gibi olmadığı, okuyup bilgilendiği, tecrübesinin arttığı ve köleliği kabul etmeyeceği, sonunda adaletin sağlayıcısı olacağı, *Germinal*'de Etienne'in ağzından şu şekilde ifade edilir: “Yakında her şey değişecekti, çünkü işçi artık düşünmeye başlamıştı. Büyükbabanın zamanında kömür işçisi bir mağara adamı gibi ömrünü madende geçiriyor, yeryüzünde olup bitenlere gözünü kulağını kapatıyordu. Onun için de zenginler aralarında anlaşıyor, işçiyi diledikleri gibi alıp satıyor, iliğini kemiğini sömürüyorlardı; işçiyse bunun farkına bile varmıyordu. Ama şimdi artık emekçi de uyanıyor, toprağın derinliklerinde kıpırdayan bir tohum gibi baş veriyordu; bir sabah bir de bakacaklardı ki, tarlalardan birinin ortasında bitivermiş: Evet, evet, yerden insan fişkıracak ve bu işçi ordusu hakkı adaleti yerine getirecekti.” (G, s. 173)

¹⁵ Burcu Kümbül Güler, “Psiko-Sosyal Boyutuyla Grev”, *Çalışma ve Toplum*, 2012/1, s.113.

Germinal'de grevin öncüsü Etienne'dir. Etienne'i etkileyen iki önemli isim vardır. Bunlar, işçi devrimini gerçekleştirmek isteyen Enternasyonal temsilci Pluchart ve devrimin anarşist bir yolla gerçekleşebileceğine inanan makinist Suvarin'dir. O, Suvarin'in aşırılığını benimsemez. İşçilerin birlik ve kararlılığıyla, kan dökmeyi işletmeyi hizaya getireceğine inanır. Her ne kadar romanda tipik bir 'olumlu kahraman'¹⁶ olarak sunulmasa da grevdeki işçilerin önderidir.

İşçiler aslında greve gitmek istemez. Zira yeterli donanımları yoktur. Fakat işletmenin sanayi bunalımını da bahane göstererek işçilerin aleyhine yaptığı uygulamalar, grevi zorunluluk haline getirir.

Etienne, önce grevin başarıya ulaşabilmesi için 'yardım sandığı'nın kurulmasını sağlar. Fakat bu yol isabetli olsa da sandıkta çok az para birikmiş olması, umulan sonucu doğurmaz. Yine Enternasyondan gelen yardım da tez elden tükenmiş ve devamı gelmemiştir. Bunlar grevdeki işçileri açlığa ve nihayetinde yeniden yerin altına inmeye mahkûm bırakmıştır.

İki aylık direniş, hem işçiler hem de işveren için zarar verici boyutlara ulaşır. İşçiler için bıçak kemiğe dayanmıştır. Günlerce aç kalan işçiler, öfke ve kinle dolmuş, patlamak üzeredir. Nihayet yaklaşık üç bin işçi, bir sabah çalışan maden ocaklarını tahrip eder. Ardından "ekmek, ekmek, ekmek" sesleriyle önce müdürün evini basmak ister. Hissedarlardan Gregori'lerin kızı, linç edilmekten son anda kurtulur. Fakat kurban isteyen ve artık yönetilemeyen kalabalık, mahallenin asalak bakkalına yönelir. Korkusundan binanın çatısına çıkan Maigrat, buradan düşerek ölür. Öfkesini yenemeyen kalabalık, Maigrat'ın erkeklik organını sopanın ucunda bir bayrak gibi dolaştırır. Bu toplumsal öfke jandarmanın gelmesiyle dağılır.

Jandarma kontrolündeki açlığın kol gezdiği Montsou'daki üç aylık sessiz bekleyiş, işletmenin Belçika'dan getirdiği işçilerin ocağa inmesiyle son bulur. İşçiler ocağa inmek ve çalışmayı durdurmak ister. Onlara engel olmaya çalışan jandarmayla işçiler arasında çıkan itiş kakış, birden silahların patlaması ve birkaç işçinin ölmesine neden olur. Bu olay hem işçiler

¹⁶ Pospelov, 'olumlu kahraman'ı şöyle açıklar: "*Toplumcu gerçekçi sanatın olumlu kahramanı, daha iyi bir yaşama yönelik çabalarında, yalnızca buna uygun kendi istek ve tasarımlarına değil, yaşamın temelden dönüşümünün nesnel tarihsel zorunluluğuna ve olanaklılığına dayanır. Bu kahraman, toplumun toplumsal dönüşümünün nesnel tarihsel zorunluluğunu kendisi öznel olarak kavradığı içindir ki, bu zorunluluğu somut olarak gerçekleştirme yolunda da bütün gücüyle çaba harcar. Görünürde hiçbir çıkış yolu yokmuş gibi olan durumlarda bile bu kahraman, yeni yaşamın kurulması amacıyla elinden geleni yapar.*" (Gennadiy Pospelov, *Edebiyat Bilimi*, (Çeviren: Yılmaz Onay), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2005, s. 496.)

hem de işveren için şok etkisi yapar. Fransız askerleri, Fransız işçilerini öldürmüştür. “*Kazak mıyız biz be! Fransızlara ateş açılmaz, dinine yandığımın!*” (G, s. 448) Olay ulusal basına yansır. Devlet işletmeden grevin sonlandırılmasını ve olayın daha da büyümeden bitirilmesini ister. İşletmenin ücret politikasında iyileştirmeye gideceğini taahhüt etmesi, artık yokluğa tahammülü kalmayan işçileri madene indirtir ve grev sonlanır.

Köse'nin eserlerinde başkaldırı ve isyan, öncelikle mükellefiyet döneminde işçilere kan kusturan jandarma çavuşu, maden çavuşları ve eşkıyaya karşıdır. Bu isyanın temsilcisi, birey olma bilincine ererek koyun olmayı reddeden Ahmet'tir. “*Ayı gelsin, sus! Paramızı çalsınlar sus! Sövsünler sus! Biz insan değil müyüz?*” (M, s. 225) diyen Ahmet, işçi arkadaşlarının Etienne'i sayılabilir. Kendilerine hakaret eden maden çavuşlarına karşı çıkar. Cevap verir. “*Kıvırcık koyun*”¹⁷ diye seslenenlere “*Gıvırcık sensin. Ben yürüğüm yürük!*” (M, s. 232) diyerek tepkisini dile getirir.

Her zulme itaat ederek insanlıktan çıkan işçilerin bir şekilde buna karşı koymaları gerektiğini düşünen Ahmet, şartların itmesi ve mizacının gereğiyle önce madende bir kadına tecavüz eden iki jandarmayı ardından bir çocuğa tecavüze yeltenen maden çavuşu Dimitri'yi öldürür. Romanın sonunda madenden kaçan Ahmet, eşkıya Kör Bekir'i de öldürerek babasının intikamını alır ve halk için bir kan emiciyi daha ortadan kaldırmış olur. “*Ruhunun derinliklerinde kopan büyük fırtına, adaletsizliğe karşı doymak bilmeyen isyan özlemi*” dir (M, s. 239) onu harekete geçiren.

Serinin ikinci kitabında isyanın temsilcisi, ilk kitaptaki Ahmet'in torunudur. Dedesinin hem ismini hem de haksızlığa karşı çıkma cesaretini alan Ahmet, pavyon amirinin sopalı işkencesine başkaldırıp madenden dağlara kaçır. At sırtında saklanarak geçen zamanda köylüleri eşkıyanın elinden kurtarır. Madencinin düşmanı olan Fehmi Çavuş'u bir kadını döverken öldürür. Fakat genele yayılamayan bu başkaldırı, Ahmet'in jandarmalar tarafından öldürülmesiyle son bulur.

Grev, serinin belgesel roman niteliğindeki ikinci kitabı *Göl Dağı*'nda karşımıza çıkar. Zonguldak'ta geçmişten günümüze yaşanan grevlere değinildikten sonra 10-12 Mart 1965'teki üç günlük grev konu edinilir. EKI'nin çalışma ve ücretlendirmede adeta bir kast sistemini uygulayıp eksi

¹⁷ Zonguldak yöresinde köylerde yaşayan ve bu bölgenin yerlisi kabul edilen ahaliyi genellikle 'kıvırcık' olarak tanımlarlar. Ne anlama geldiği ve ne zamandan beri söylenegeldiğiyle ilgili farklı rivayetler vardır.

altı yüz metrede çalışan işçilere üç kuruş verip yerin üstünde terlemeden ve kararmadan çalışan idarecilere bol kepçe dağıttığı para ve yeni prim uygulaması, zaten epeydir kaşlarını çatmış, diş ve yumruklarını sıkışmış olan işçileri çileden çıkarır ve Karadon'da işçiler, birinci vardiyada işçi pavyonlarıyla ocakları birbirine bağlayan tek köprüyü keserek grevi başlatır. Grev aynen *Germinal*'de olduğu gibi bir zorunluluk olarak başlatılmıştır. Zira işçi, yetkili ve güçlü olan “İşletme Müdürü, Vali, Jandarma, Temsilci Sendikası” bloğu karşısında kısıpaca alınmıştır. Ciddiye alınmadığını ve sömürüldüğünü düşünür.

Karadon'da başlayan grev Kilimli ve Kozlu ocaklarına da yayılır. Patlama noktasına gelen işçilerin öfkesi zaman zaman kontrol edilemez. Birkaç mühendis yaralanır. İşletme binasına saldırmak istenir. Madene girmek isteyen diğer işçilere mani olunur. Ve bir işçi kendilerini ikna edemeyince tehdit etmeye başlayan devletin valisine tokat atar. Jandarmalar hemen tokat atan işçiyi yakalar. Arkadaşların götürülmesiyle iyice gerilen sınırlar boşalır ve işçiler jandarmaya tıpkı *Germinal*'de olduğu gibi taş atmaya başlarlar. Ve jandarmadan çıkan ateş sebebiyle iki işçi hayatını kaybeder. “*Mehmetçik, Mehmet*”i (GD, s. 272) öldürünce isyan, iyice alevlenir. Linç edilmek istenen iki mühendis işçilerin elinden zor kurtulur: “*Gecenin karanlığında bağırarak, sert adımlarla dispansere doğru yürüdüler. Gözler, sabit bir noktaya kilitlenmişti. Yumruklar sıkılmıştı. Hepsi de yırtıcı bir avcıydı. Avlanacaklardı. Av arıyorlardı. Asker, işletme müdürü, mühendis, sendikacı fark etmezdi.*” (GD, s. 273)

Bu öfke seli karşısında Bolu'dan askerî birlikler gelir, sıkıyönetim ilan edilir. Şehrin üstünde jetler uçurulur ve dönemin İçişleri Bakanı İsmail Akdoğan'ın şehre gelip işçileri telkin etmesiyle grev sonlandırılır. Tahkikat yapılır. Elebaşı olan işçilerin işlerine son verilir. Ölenlere de ağıtlar yakılır. Yazar, roman boyunca kullandığı farklı metinlere burada da Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın “Zonguldak Ağıdı”nı ekler: “*Bir kömür, bir uzak, bir kara, bir derin / Ellerin, yeraltında yitmiş, kocaman ellerin / Yıllarca çalışırsın gündeliğin on lira / Açsın, susar kuyular bağıra bağıra / Ko, yamyassı ayakların balçık toprağa girsin / Kim yürürse öldürürler bilirsin.*” (GD, s. 276)

Sonuç olarak *Germinal*'de isyanın, grevin altında devrimci bir bilinç yatar. Etienne'in “*Elbet bunun da bir sonu gelecek, günün birinde suyun başına biz geçeceğiz!*” (G, s. 152) inancı roman boyunca takip edilir. Her ne kadar açlıkla boğuşan işçiler için öncelik, çalışma şartlarının iyileştiril-

mesi olsa da nihai hedef bir işçi ayaklanması ve kapitalist düzenin yerle bir edilmesidir. Bu, özellikle Suvarin'in konuşmalarında görülür.

Metin Köse'de ise direniş ve grevde böyle keskin bir arka plan görülmez. Hatta yazar *Göl Dağı*'nda işçi haklarını savunanlara hemencecik 'komünist' yaftası takılmasını eleştirir. Burada aslolan sürekli üretim miktarını düşünen işletmenin (EKİ), işçi güvenliğini arka plana atması ve emeğin gerçek sahibi olan işçilere hak ettiği ücreti vermemesidir.

Eserlerde ortak bir sahne de işçiler ve jandarma arasında yaşanan arbede ve kimi işçilerin jandarma kurşunuyla ölmesi ve bu olayın işçiler arasında bir galeyana sebep olarak ülke genelinde ses getirmesidir. Her iki eserin sonu da benzer biter. Grevin sonunda ölüm olaylarının üzerine devlet müdahale eder, işletme işçilerin ağzına bir parmak bal çalar, asayiş artırılarak direniş kırılır ve işçiler tekrar yerin altına iner.

3. Sonuç

Emile Zola'nın *Germinal*'i ile Metin Köse'nin *Mükellefiyet* ve *Göl Dağı* adlı eserleri karşılaştırma yöntemiyle çözümlenmiştir. Çokça benzerliğin bulunduğu eserler, eklektik bir yöntemle daha çok "madencilerin zorlu yaşam koşulları/çaresizlikleri, sınıf farklılığı, isyan/grev" başlıkları altında analitik olarak incelenmiştir.

Romanlarda işlenen madenciler üç kuruş için hayatını riske atarak kelle koltukta çalışır veya çalıştırılır. Kararmış ve yorulmuş bedenleriyle kurtuluş olarak ölümü bekleyen bu kahramanların çaresizlikleri, bütün çıplaklığıyla sunulur. *Germinal*'de sosyal sınıf farkı işçi-burjuva ekseninde toplumcu gerçekçi yaklaşımla ele alınmıştır. *Mükellefiyet* ve *Göl Dağı*'nda ise bu kutupluluk daha çok işçi-mütegalibe şeklinde belirir. Emeği sömüren, üretimi gerçekleştiren işçilerin hakkını vermeyen, *Germinal*'de işletme sahibi kentsoylular ve onların kullandıkları diğer araçlar iken *Mükellefiyet* ve *Göl Dağı*'nda ise devletin resmi görevlileri veya işletme hakkını verdiği kimselerdir. Hakkını alamadığını ve adil bir bölüşümün yapılmadığını düşünen işçilerin yürüttükleri grev ve öfke sahneleri *Germinal*'de kurgunun önemli bir parçası iken Zonguldak'ta 1965'te gerçekleşen üç günlük grevin belgelerle anlatıldığı *Göl Dağı*'ndaki kısım ise Zonguldak il yıllığının bir parçası gibidir.

Eserlerde yer alan, işlevi ve değeri bakımından benzer olan öğeler şu şekilde tablolastırılarak verilebilir:

Tablo 1: *Germinal* ve *Mükellefiyet* ile *Göl Dağı* Arasındaki Benzer Ögeler

<i>GERMİNAL</i>	<i>MÜKELLEFIYET / GÖLDAĞI</i>
Etienne Lantier	Ahmet
Moheu	Şakir Ağa
Moheude	Fatma Teyze
Maden İşçileri (Kararmış Bedenler)	Maden İşçileri (Kararmış Bedenler)
Danseart (İşçi Başı)	Jandarma Çavuşu
Maden Çavuşları	Maden Çavuşları
Cecile	Salih Hulusi
Bonnemort Baba	Kara Mehmet
Çocuk İşçiler	Çocuk İşçiler
Atlar	Katırlar
Montsou Kömür İşletmesi	Ereğli Kömür İşletmesi
Enternasyonal	Maden İşçileri Sendikası
Montsou	Zonguldak
Paris	İstanbul / Ankara
İki Yüz Kırklar Mahallesi	Zonguldak Gecekondü Mahallesi
İpek Çorap Mahallesi	Fener Mahallesi
Sanayi Bunalımı	Osmanlı'nın Dağılma Dönemi / II. Dünya Savaşı
Göçük / Grizu	Göçük / Grizu
Trajik Hayatlar	Trajik Hayatlar
Sömüren / Sömürülen	Sömüren / Sömürülen
İsyan / Grev	İsyan / Grev
Bütün Çağrışımıyla "Kara"	Bütün Çağrışımıyla "Kara"
Meslek Hastalıkları	Meslek Hastalıkları
Patates Haşlaması	Patates Haşlaması

Metin Köse, verdiği bir röportajda Zola'nın *Germinal*'ini okuduktan sonra *Mükellefiyet*'i yazma fikrinin oluştuğunu ifade ederek *Germinal*'den etkilendiğini açıkça belirtir. Bu açıklamayı da göz önünde bulundurarak yapılan inceleme sonucunda, bahsi geçen eserler arasında çok sayıda benzerlik görülür. Bu benzerlik ilişkisi "oluşumsal temas ilişkileri"nden ziya-

de “tıpsel bağıntılar” olarak değerlendirilebilir. Eserler arasında metinlerarasılık bağlamında alıntı, gönderge gibi açık ilişkiler görülmez. Bunun yanında kapalı ilişkilerden biri olan anıştırma kapsamında değerlendirilebilecek ögeler bulunur. Çok sayıda aynı işlevi gören benzer ögelerin varlığı, daha çok mekân ve konu ortaklığı ile benzer bakış açısının bir sonucu olarak düşünülmelidir.

KAYNAKÇA

- Akalın, Şükrü Haluk ve başk. *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- Aytaç, Gürsel. *Genel Edebiyat Bilimi*, Say Yayınları, İstanbul, 2003.
- Aktulum, Kubilay. *Metinlerarası İlişkiler*, Öteki Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Kara, Murat. “Ereğli Kömür Havzasında İkinci Mükellefiyet (Zorunlu Çalıştırma, 1940- 1947)”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, C. 7, S. 14, s. 411-435.
- Kara, Murat. “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Ereğli Kömür Havzası (1829-1920)”, *History Studies*, Vol. 5 Issue 1 / January 2013, pp. 223-259, 2013.
- Köse, Metin. *Mükellefiyet*, Doğan Kitap, İstanbul, 2010.
- Köse, Metin. “Her Kim Ki Çalışmaz Eşeğe Bindirilip Köyüne Gönderile...”, (Röportajı Yapan: Ali Dağlar), *Hürriyet Pazar*, 30.05.2010.
- Köse, Metin. *Göl Dağı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- Kümbül Güler, Burcu. “Psiko-Sosyal Boyutuyla Grev”, *Çalışma ve Toplum*, 2012/1, s. 113-146.
- Moran, Berna. *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Pospelov, Gennadiy. *Edebiyat Bilimi*, (Çeviren: Yılmaz Onay), Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2005
- Sakallı, Cemal. *Karşılaştırmalı Yazınbilim ve Yazınlararasılık / Sanatlararasılık Üzerine*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2012.
- Zola, Emile. *Germinal*, (Çeviren: Bertan ONARAN), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

An Investigation of the Determinants of Resource Seeking FDI: Evidence from Nigeria (1970 – 2005)

Dilek DEMİRBAŞ¹
Adaora NWANKWO²

Abstract

Examining the determinants of Foreign Direct Investment (FDI) inflows to developing countries has been the subject of extensive interest in the literature for some time. One of the arguments is that multinational companies (MNCs) select developing countries because of physical resources like oil and factors despite the existence of some serious barriers like bad infrastructure, social, economic and political instabilities. In the literature, this is called Resource Seeking FDI. In this paper, we provide an econometric evidence for Nigeria by testing existing theory on the determinants of FDI, by using a time series estimation of data from 1970 to 2005. For the analysis the ADF test is used to test for unit root and indicates that all the variables are trend stationary. Our results support the theory of resource-seeking FDI. Our results suggest that while foreign investors in Nigeria are affected by the availability of oil, political instability and the openness of the economy to investment, foreign investors are less sensitive to democracy, macroeconomic instability, market size and labor cost. To attract more FDI government in Nigeria should employ policies to further open up the economy; should increase its investment in the development of the nation's infrastructure (power supply, roads, telecommunication, etc.); should encourage production activity via production incentives and/or subsidies in order to increase the economy's GDP; and the economy should be ready to accommodate further depreciation of the domestic currency (Naira) so as to encourage the inflows of FDI in the form of merger and/or acquisition.

Keywords: *Foreign direct investment, Nigeria, Time Series, ADF Test*

¹ Corresponding author, Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt University, Business School, International Trade and Business Department, ddemirbas@ybu.edu.tr

² Dr., Lecturer in Economics, University of Sunderland, Business School, UK

Kaynak Arayan Doğrudan Yabancı Yatırımları Etkileyen Faktörler: Nijerya Üzerine Bir Analiz (1970-2005)

Öz

Gelişmekte olan ülkelere yönelen yabancı sermaye akışını belirleyen temel faktörleri incelemek uzun zamandır literatürü meşgul eden ilgi odaklarından biri olmuştur. Bu konudaki tartışmalı alanlardan birisine göre çok uluslu firmalar geliştirmekte olan ülkelere alt yapı yatırımlarındaki eksikliklere, sosyal, ekonomik ve politik kararsızlıklara rağmen bu ülkelere yatırım yapmayı tercih ederler: Zira bu ülkelerde petrol gibi değerli doğal kaynaklar karlılığını artırmak isteyen bu çok uluslu firmaların dikkatini çeker. Literatürde buna kaynak arayan doğrudan yabancı yatırımlar yaklaşımı denir. Nijerya ise bu kaynak arayan doğrudan yabancı yatırımlar yaklaşımının ilgi merkezi olan ülkelerden biridir. Nijerya Afrika'daki en geniş petrol rezervlerine sahip tek ülke olması yanı sıra, dünya sıralamasında da petrol ihraç eden ülkeler arasında altıncı sırayı rakiplerine bırakmayan şanslı ülkelerdendir. Nijerya geniş nüfusuyla büyük bir iç ve dış piyasa hacmine sahip olan ve çok uluslu firmaların tercih ettikleri ülkelerin başında gelmektedir. Bu çalışma kaynak arayan doğrudan yabancı yatırımları belirleyen faktörleri göz önünde bulunduran sermaye teorisini test etmek amacıyla Nijerya'da 1970-2005 yılları arasındaki doğrudan yabancı yatırımlar akışını zaman serisi kapsamında araştırmayı hedeflemiştir. Bunun için ADF testi uyarlanmış ve tüm değişkenlerin durağan oldukları bulunmuştur. Sonuçlarımız bu yaklaşımı destekleyecek yönde olup, bulgularımız yabancı yatırımcıların pek çok politik, ekonomik ve sosyal kararsızlıklara, hatta önemli engellere rağmen Nijerya'yı yatırım için seçmelerinin altındaki en büyük nedenin bu ülkenin geniş petrol rezervlerine sahip olması olduğu gerçeğinin yattığıdır. Bu ilgiden daha uzun süreli ve daha başarılı bir şekilde faydalanmak için Nijerya'daki hükümetlerin alt yapı yatırımlarına önem vermesi, uygun politikalar geliştirmesi, yerli paranın değer yitirmesine yönelik önlemler alması, ve demokratikleşme yönünde sağlam tedbirler alması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: *Doğrudan yabancı yatırımlar, Nijerya, Time Series, ADF Test*

1. Introduction

In spite of the global financial crisis that began in the second half of 2007, the World Investment Report (2008)³ reports that FDI inflows increased in the major country groups – developed, developing, the transition countries of South-East Europe and the Commonwealth of independent states. This trend was also reported in 2007 and is related to strong economic performance, strong corporate performance and continued consolidation of mergers and acquisitions (M&As). This is consistent with the Global Development Finance (2009) that also reports an increase in global FDI inflows in 2008, reaching \$583 billion, which is equivalent to 3,5 percent of the GDP of developing countries. This is based on the argument that FDI decisions are made with long-term expectations, which normally involves the intention to build productive manufacturing factories, exploit natural resources or diversify export bases. With this in mind, FDI flows are less likely to be reversed in terms of crisis.

Examining the determinants of Foreign Direct Investment (FDI) inflows to developing countries has been the subject of extensive interest in the literature for some time. According to Dunning⁴ multinational companies (MNCs) select developing countries because of physical resources like oil and factors like infrastructure, government barriers and incentives. This type of FDI also called resource-seeking investment requires significant capital expenditure and is relatively a location-bound investment.⁵

The bulk of FDI in Nigeria is unquestionably resource-seeking FDI as Nigeria is the largest oil producer in Africa and the world's sixth largest oil exporter. However, before the reform path, like many other African countries, Nigeria also stuck to rather hostile policies for private sector development in general and FDI in particular. Nigeria only cautiously embarked on a reform path in the mid-1980s but this has been characterized by frequent interruption of political changes and policy reversals. Only with the transition to democracy in 1999, the government under the leadership of President Olusegun Obasanjo worked to overcome the barriers to FDI inflows by working towards turning Nigeria into a more invest-

³ *World Investment Report*, Transnational corporations and the infrastructure challenge, United Nations Conference on Trade and Development New York and Geneva: United Nations, 2008.

⁴ J. Dunning, "The Eclectic Paradigm as an Envelope for Economic and Business Theories of MNE Activity", *International Business Review*, 9, 2000, pp. 163-190.

⁵ R. Narula and J. Dunning, "Industrial Development, Globalisation and Multinational Enterprises; New Realities for Developing Countries", *Oxford Development Studies*, 28, 2, 2000, pp. 141-167.

ment-friendly country. The UNCTAD (2009)⁶ country fact sheet on Nigeria reports that the Nigerian Government now actively promotes FDI into the country and has also implemented the IMF monitored-liberalization of its economy. This welcomes foreign investors in the manufacturing sector, offers a number of incentives for the ownership in all industries, except for petroleum and certain key industries such as military equipment and also created a number of Export Processing Zones. This result is also consistent with the World Investment Report (2009)⁷ that reports that the increase of FDI inflows in West Africa is mainly because of an increase in new projects in the Nigerian oil sector and investment in projects upgrades.

Although Nigeria has captured the attention of MNCs because of rich oil reserves and the transition to democracy in 1999, the empirical evidence on the determinants of FDI in Nigeria is still very limited. The aim of this paper is to investigate the determinants of resource seeking FDI flow to Nigeria by analyzing time series data of single country which is different from earlier cross sectional studies. Previous studies have mainly looked at FDI in Africa using traditional econometric techniques, such as either cross section studies or panel data studies⁸ and non-consideration of natural resource in determination of FDI flow.

In order to answer some research questions such as: Why has Nigeria become an attractive country for FDI in the last 20 years? How important is the market size and endowment of natural resources in the determination of FDI flow? What is the trend of FDI flows in the long run? We attempt to provide an econometric evidence for Nigeria by testing existing theory on the determinants of FDI and by using a time series estimation of data from 1970 to 2005.

The paper is organised as follows: Section 2 literature review and Section 3 describes the estimating equation and the data. In Section 4, the results of the estimation are presented. Section 5 concludes our findings and policy recommendations.

2. Literature Review

There is a wide range of studies in the literature on Foreign Direct Investment (FDI) in less developed countries (LDC) but there are a very lim-

⁶ *United Nations Conference on Trade and Development UNCTAD*, Investment policy review: Nigeria, New York and Geneva: United Nations, 2009.

⁷ *World Investment Report*, Transnational corporations, agricultural production and development, United Nations Conference on Trade and Development New York and Geneva: United Nations, 2009.

⁸ See Ayanwale 2007; Asiedu 2006; Udo and Obiora, 2006 and Morrisset, 2000.

ited number of studies for Nigeria. In Nigeria, Nurudeen et al.,⁹ examines the major determinants of FDI in Nigeria, analyzing the annual data over the period 1970-2008, using the ordinary least squares and error correction techniques. Their regression results indicate that openness of the economy to trade (OP), privatization (PR), the level of infrastructural development (FR), and exchange rate depreciation (EXC) have significant positive effect on FDI inflows into Nigeria. In addition, the results reveal that the host country's market size (GDP) has a significant negative effect on FDI, while inflation (IF) has an insignificant (but positive) influence on FDI inflows.

According to Kesekende et al.,¹⁰ Nigeria has the potential of being a major contender for resource seeking FDI, because Nigeria is the largest oil producer in Africa. The *second* factor in favour of Nigeria is physical geography. Nigeria is well positioned in the hub of West Africa and borders Central Africa, and can take advantage of being a coastal state. The *third* factor in favour of Nigeria is market size, which could provide opportunities for firms to reap increasing returns of scale and network effects. The large population could contribute to the labour force of the country, as well as grant them the advantage of big internal and regional markets. *Finally*, the private sector is relatively well established compared with the rest of Africa. This sector could facilitate the ability of the economy to shape the development of their respective sub-regional networks of economies, for attracting capital flows, facilitating regional infrastructure, and developing skills in the workforce that are needed to compete in the global economy.

Ekpo¹¹ examined the relationship(s) between FDI and some macro-economic variables for the period 1970-1994. The results suggested that the political regime, real income per capita, rate of inflation, world interest rate, credit rating, and debt service explained the variance of FDI inflows into Nigeria.

Obadan¹² in his study concluded that market size, trade policies and raw materials are very important determinants of FDI in Nigeria. Dinda¹³

⁹ A. Nurudeen, O. G. Wafure and E. Mevan, "Determinants of Foreign Direct Investment: The Case of Nigeria", *Foreign Direct Investment in Sub Saharan Africa: Origins, Targets, Impacts and Potential*, African Economic Research Consortium, (Ed. S. I. Ajayi), AERC, 2011.

¹⁰ L. A. Kesekende, T. W. Oshikoya, P. O. Ondiege and B. Z. Dasah, "Competitiveness and investment climate in SANE economies", *African Development Bank*, 2007.

¹¹ H. U. Ekpo, "Foreign Direct Investment in Emerging Economies: Evidence from Nigeria", *Journal of Economics and Social Research*, 45, 8, 1997, pp. 134-145.

¹² M. I. Obadan, "Direct Investment in Nigeria: An Empirical Analysis", *African Studies Review*, 25, 1, 1982.

¹³ S. Dinda, "Natural Resources Determining FDI in Nigeria: An Empirical Investigation", *International Journal of Research in Business and Social Science*, 3, 1, 2014, pp. 75-88.

also suggests that the endowment of natural resources, trade intensity, macroeconomic risk factors such as inflation and exchange rates are significant determinants of FDI flow to Nigeria.

Anyanwu¹⁴ maintained that domestic investment, openness and indigenization policy are important determinants in attracting FDI to Nigeria. Wafure and Abu¹⁵ investigated the determinants of FDI with a strong focus on deregulation. The authors employed the error correction technique, and confirmed that the market size, deregulation, political instability, and exchange rate depreciation were the main determinants of FDI in Nigeria.

Okpara¹⁶ uses Granger causality and then error correction model to investigate the determinants of foreign direct investment inflow to Nigeria during the period 1970 –2009. The results show that causality runs from government policy, fiscal incentives, availability of natural resources and trade openness to FDI without reverse or feedback effect. The parsimonious result of the error correction model reveals that past foreign investment flows could significantly stimulate current investment inflows. Also, while inadequate natural resources reduce the inflow of FDI, fiscal incentives, favorable government policy, exchange rate and infrastructural development are found to be a positive and significant function of FDI in Nigeria. Market size (at lags 2 and 3) and trade openness are positively signed while political risk is negatively signed. These variables, however impact insignificantly on FDI. Thus, fiscal incentives, favorable government policy and infrastructural development are positive predictors of FDI inflows and should be used as policy instruments.

Udejaja et al.¹⁷ examine in their sectorial study of foreign direct inflows in Nigeria and find past foreign investment flows could significantly stimulate current investment inflows.

¹⁴ J. C. Anyanwu, "An Econometric Investigation of the Determinants of Foreign Direct Investment in Nigeria", *Proceedings of the Annual Conference of the Nigerian Economic Society*, 1998.

¹⁵ Wafure, O. G. and Nurudeen, A. 'Determinants of foreign direct investment in Nigeria: An empirical analysis'. *Global journal of Human Social Science*, 10, 1, 2010, p. 26-34.

¹⁶ G. C. Okpara, "An Error Correction Model Analysis of the Determinant of Foreign Direct Investment: Evidence from Nigeria", *MPRA Munich Personal RePEc Archive*, Online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/36676/> MPRA Paper No. 36676, posted 15. February 2012 15:29 UTC.

¹⁷ A. E Udejaja, E. Udoh and F. S. Ebong, "Do Determinants of Foreign Direct Investment in Nigeria Differ Across Sectors? An Empirical Assessment", *Economic and Financial Review of the Central Bank of Nigeria*, 46, 2, 2008, pp. 38-47.

This study departs from other studies on the determinants of FDI in Nigeria because it contributes to the existing literature by providing new evidence that the availability of oil, openness to investment and political instability stimulates resource-seeking FDI in Nigeria. This study also include a new variable (democracy), which we consider could be important for Nigeria but we find that democracy, macroeconomic instability, labour cost and market size do not stimulate resource seeking FDI in the Nigerian case.

3. Model and Data

Data were taken from the International Statistics Yearbook published by the International Monetary Fund in 1992, 1996 and 2006, the Statistical Bulletin published by the Central Bank of Nigeria in 2006 and the Annual Statistics Bulletin published by the Organization of Petroleum Exporting Countries in 2005 and 2006. Dummy variables were used to capture the effect of democracy and coup, and these are based on the Political Instability Task Force reports published in 2003 and 2006. To avoid multi-collinearity, we consider two specifications:

$$FDIG = \alpha + \beta_1 OILR + \beta_2 GDPFCAP + \beta_3 INFLA + \beta_4 DAYSLO + \beta_5 COUP + \beta_6 DEMO + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$FDIG = \alpha + \beta_1 TRADE + \beta_2 GDPFCAP + \beta_3 INFLA + \beta_4 DAYSLO + \beta_5 COUP + \beta_6 DEMO + \varepsilon_t \quad (2)$$

Where FDIG is the ratio of total inward FDI flows to GDP.¹⁸ We use INFLA (inflation rate) as a proxy for macroeconomic instability. Following Kolstad and Tondel¹⁹ that argue that labour costs are more than wages but also includes costs and compensations brought about by industrial relations, we therefore use DAYSLO (man days lost from strikes), as a measure of labour cost. OILR is for the oil reserve for Nigeria.

Asis consistent in the FDI literature, the ratio of trade to GDP (TRADE) is used as a proxy for openness to investment and the hypothesis is that the estimated coefficient will be positive. Also, considering that at least 95 percent of Nigeria's foreign exchange earnings is from oil, oil reserves is used as a measure of the availability of natural resources.

¹⁸ Note that we use GDP per capita as a measure of market size. This is on the basis that absolute GDP is a poor indicator of market size especially in developing countries because it measures the size of the population rather than the income level of the population (Chakrabarti, 2001).

¹⁹ I. Kolstad and L. Tondel, *Social Development and Foreign Direct Investments in Developing Countries*, Chr. Michelsen Institute, Development Studies and Human Rights, 2002, Bergen.

The effect of political instability on FDI in Africa is well documented. Between 1960 and 2008 Nigeria has had eight military governments, following seven military coups and five civilian governments. The military has ruled Nigeria for approximately 28 of its 48 years since independence. Ethnic and religious diversity and the struggle for the control of Nigeria's oil wealth, has been at the root of the conflicts.²⁰

We use the number of coups (COUP) in Nigeria as a measure of political instability and democracy (DEMO) is used as a proxy for political stability. A dummy variable is introduced to capture their effect and it takes the values of 1 or 0, with 1 indicating the occurrence of coup or democracy and 0 indicates their absence.

4. Results

The Augmented Dickey Fuller test is used to test for unit root, and indicates that all the variables are trend stationary. Table 1 presents the results of model 1 while Table 2 presents the results of model 2.

The key difference between these two models lies in the fact that while the first model includes oil reserve of the country (OILR), the second model includes trade activities (TRADE). The estimations have been carried out with a correction for autocorrelation using the form AR (1).

Table 1: Results for Model 1

Dependent Variable: FDIG Method: Least Squares Sample: 1970-2005				
	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	4.939322	1.334963	3.699968	0.0010**
OILR	0.000155	0.000669	2.311111	0.0287**
GDP	-0.088586	0.017143	-5.167501	0.0000***
INFLA	0.025561	0.014240	1.795063	0.0838**
DAYSLO	0.000135	0.000607	2.227793	0.0344**
COUP	-2.392056	0.997236	-2.398687	0.0236**
DEMO	-3.229793	1.603299	-2.014466	0.0540**
R-squared	0.736544	Adjusted R-squared	0.668240	
Durbin- Watson stat	2.041176	F-statistic	10.78340	
Prob (F-statistic)	0.000002			
Note: ***, ** and * indicate significance at 1%, 5% and 10% respectively				

²⁰ T. Dagne, *Nigeria in Political Transition. Congressional Research Service. The Library of Congress, 2006.*

We find that oil reserves and openness to investment are positive and statistically significant in both models. On the other hand, there is a negative significant relationship between FDI and GDP in the two models. While this is not consistent with the findings of Asiedu²¹ and Chakrabarti,²² it is consistent with the findings of Kolstad and Villanger²³ who also reported a negative correlation between FDI and GDP per capita. It therefore indicates that market size does not play a role in FDI inflows in Nigeria, which can also be attributed to the type of FDI dominant in Nigeria, which is resource-seeking.

Table 2: Results for Model 2

Dependent Variable: FDIG				
Method: Least Squares				
Sample: 1970-2005				
	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	6.023295	1.447247	4.161897	0.0003***
TRADE	0.000136	0.000775	1.753017	0.0909**
GDP	-0.085898	0.018734	-4.585175	0.0001***
INFLA	0.031406	0.013808	2.274402	0.0311**
DAYSLO	0.000150	0.000621	2.410465	0.0230**
COUP	-1.634470	0.957055	-1.707812	0.0991**
DEMO	-1.347994	1.140041	-1.182409	0.2474
R-squared	0.719491	Adjusted R-squared	0.646767	
Durbin-Watson stat	2.044778	F-statistic	9.893378	
Prob (F-statistic)	0.000005			
Note: ***, ** and * indicate significance at 1%, 5% and 10% respectively				

Inflation, in Table 1, has a positive correlation with FDI in the two models (Table 1 and Table 2) which is consistent with Ayanwale.²⁴

It is proposed that uncertainty in the macroeconomic environment is expected to discourage FDI, however the results suggests that MNEs who

²¹ E. Asiedu, *Foreign Direct Investment In Africa: The Role Of Natural Resources, Market Size, Government Policy, Institutions and Political Instability*, United Nations University, 2006.

²² A. Chakrabarti, "The determinants of foreign direct investment: Sensitivity analyses of cross-country regressions", *KYKLOS*, 54, 1, 2001, pp. 89-114.

²³ I. Kolstad and E. Villanger, "FDI in the Caribbean", *Development Policy Review*, 26, 1, 2008, pp. 79-89.

²⁴ A. B. Ayanwale, "Foreign direct investment and economic growth: Evidence from Nigeria", *African Economic Research Consortium Research Paper*, 2007.

locate in Nigeria do not consider inflation a strong enough risk to reduce their investment operations in Nigeria. This is consistent with Addison and Heshmati,²⁵ who argue that FDI in mining is generally resilient in the face of economic instability, although they can deter FDI other than natural resource extraction.

Days lost to strikes also has a positive correlation with FDI, again this is not consistent with Menon and Sanyal²⁶ who reported a negative correlation. However it implies that since the major investors in Nigeria are oil companies, it can be expected that strikes by labor union members might not be considered risky considering that the strike actions are mainly by civil servants and university employees.

COUP as expected has a negative correlation with FDI in the two models, as shown in Table 1 and Table 2. This indicates that political instability reduces FDI inflows in Nigeria as is expected from the political history of Nigeria, which has been predominant with coups from 1966 to 1999, and a civil war from 1967 to 1970.

Building on the work by Li and Resnick,²⁷ and Biglaser and DeRouen,²⁸ the results of our study suggest that new democracies, as applicable in Nigeria, do not stimulate FDI. They propose that a large market and regime durability capture the impact of more established democracies, suggesting that regime type in newer democracies has a limited effect on FDI. New democracies need to show credible commitments to democratic institutions to stimulate investor confidence and attract FDI.

5. Conclusion

In this paper, we provide a new evidence for resource seeking FDI in Nigeria like Dinda²⁹ whose findings also suggest that in the long run, resource seeking is the significant factor for attracting FDI to Nigeria. On

²⁵ T. Addison and A. Heshmati, "The new global determinants of FDI flows to developing countries: The importance of ICT and democratization", *Discussion Paper, World Institute for Development Economics Research*, 2003.

²⁶ N. Menon and P. Sanyal, "Labor conflict and foreign investments: An analysis of FDI in India", *Brandeis University, Department of Economics, Working Paper*, 2004.

²⁷ Q. Li and A. Resnick, "Reversal of fortunes: Democratic institutions and foreign direct investment inflows to developing countries", *International Organization*, 57, 2003, pp. 175-211.

²⁸ G. Biglaser, K. DeRouen, "The effect of democracy on US foreign direct investment", *Conference Paper at the Political Economy of Multinational Corporations and Foreign Direct Investment Conference*, Washington University, 2005.

²⁹ S. Dinda, "Natural Resources Determining FDI in Nigeria: An Empirical Investigation", *International Journal of Research in Business and Social Science*, 3, 1, 2014, pp. 75-88.

the contrary to Dinda, we also identified the macro-determinants of FDI inflows in Nigeria as the openness of the government to investment, the standard of infrastructure and political instability.

Using time series data for the period, 1970–2005, our results support the theory that resource-seeking FDI is attracted by the availability of natural resources. Our results also support the argument that a new democracy is not sufficient in ensuring a large volume of FDI but that regime durability may play a bigger role in stimulating FDI. As expected, resource-seeking FDI in Nigeria is not affected by labor cost and macroeconomic instability.

The findings of this study therefore highlight several policy implications which the government needs to take account of in order to potentially improve FDI inflows.

On the same line with Nurudeen et al.,³⁰ this study also recommends firstly, government in Nigeria should employ policies to further open up the economy in a manner that the economy will be able to attract more FDI and fight with the corruption. For example, the political and social unrest in the Niger Delta has made the oil producing states in Nigeria a high-risk area for foreign investors. The government needs to address this issue through dialogue and not guerrilla tactics because for as long as the majority of the people of the Niger Delta continue living in extreme poverty, the area will remain volatile as the people demand better standards, and this will continue to adversely affect FDI in the region. There needs to be a recognised policy that will give the Niger Delta communities a stake in oil revenue, so that the communities, from which the oil is drilled, can get ‘something in return’. Therefore, for democracy to be recognized as proof of political stability, the elements of transparency, accountability and a better control of governance have to apply in the Nigerian political arena.

Secondly, government in Nigeria should increase its investment in the development of the nation’s infrastructure (power supply, roads, telecommunication, etc.) in order to reduce the cost of doing business thereby attracting more FDI. The lack of basic infrastructure especially power supply, is considered as a very important factor that adversely affect foreign investment in Nigeria. The government needs to focus on improving and maintaining a high standard of infrastructure, since this highly increases the costs of doing business in Nigeria and can deter FDI inflows. The

³⁰ A. Nurudeen, O. G. Wafure and E. Mevan, “Determinants of Foreign Direct Investment; The Case of Nigeria”, *Foreign Direct Investment in Sub Saharan Africa: Origins, Targets, Impacts and Potential*, African Economic Research Consortium, (Ed. S. I. Ajayi), AERC, 2011.

government should also build and maintain access roads to a satisfactory standard. Currently, the government does this through private contractors, who get away with doing shoddy jobs because there is no standard of accountability demanded by the government.

Thirdly, government in Nigeria should encourage production activity via production incentives and/or subsidies in order to increase the economy's GDP. Considering that the government is working at promoting FDI in the oil sector and non-oil sectors of the country, in order to stimulate further market-seeking FDI, the policies should be aimed at improving and maintaining macroeconomic stability and economic growth. Considering that macroeconomic instability is a determinant of investment in other sectors, the government should therefore further empower the central bank to engage in reducing macroeconomic instability. Our finding also support the results of one reported by Nurudeen et al.³¹ and Okpara.³² In the light of these findings, recommendations such as government improving on the country's market size through its monetary and fiscal policy and revitalizing the agricultural sector for extraction of raw materials were made.

Fourthly, the economy should be ready to accommodate further depreciation of the domestic currency (Naira) so as to encourage the inflows of FDI in the form of merger and/or acquisition.

We strongly believe that more research is needed to identify the determinants of FDI in other sectors of the economy like *manufacturing* (a declining sector), *banking* (a fast growing sector) and *telecommunication* sector (fast developing sector) as well as oil sector in Nigeria, in order to find out if the same variables identified apply. We also suggest another promising area of interest is to investigate the impact of FDI inflows in Nigeria as much as identifying the determinants of FDI inflows. This should include not just investigating the impact of FDI on economic growth but also on economic development to develop strategies for stimulating FDI in Nigeria.

³¹ Ibid.

³² G. C. Okpara, "An Error Correction Model Analysis of the Determinant of Foreign Direct Investment: Evidence from Nigeria", *MPRA Munich Personal RePEc Archive*, Online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/36676/> MPRA Paper No. 36676, posted 15, February 2012, 15:29, UTC.

BIBLIOGRAPHY

- Addison, T. and A. Heshmati. "The new global determinants of FDI flows to developing countries: The importance of ICT and democratization", *Discussion Paper, World Institute for Development Economics Research*, 2003.
- Anyanwu, J. C. "An Econometric Investigation of the Determinants of Foreign Direct Investment in Nigeria", *Proceedings of the Annual Conference of the Nigerian Economic Society*, 1998.
- Asiedu, E. "Foreign direct investment in Africa: the role of natural resources, market size, government policy, institutions and political instability", *Discussion Paper*, United Nations University, 2006.
- Ayanwale, A. B. "Foreign direct investment and economic growth: Evidence from Nigeria", *African Economic Research Consortium Research Paper*, 2007.
- Biglaser, G., K. DeRouen. "The effect of democracy on US foreign direct investment", *Conference Paper at the Political Economy of Multinational Corporations and Foreign Direct Investment Conference*, Washington University, 2005.
- Chakrabarti, A. "The determinants of foreign direct investment: Sensitivity analyses of cross-country regressions", *KYKLOS*, 54, 1, 2001, p. 89-114.
- Dagne, T. "Nigeria in political transition", *Congressional Research Service*, The Library of Congress, 2006.
- Dinda, S. "Natural Resources Determining FDI in Nigeria: An Empirical Investigation", *International Journal of Research in Business and Social Science*, 3, 1, 2014, pp. 75-88.
- Dunning, J. "The Eclectic Paradigm as an Envelope for Economic and Business Theories of MNE Activity", *International Business Review*, 9, 2000, pp.163-190.
- Ekpo, H. U. "Foreign Direct Investment in Emerging Economies: Evidence from Nigeria", *Journal of Economics and Social Research*, 45, 8, 1997, pp. 134-145.
- Kesekende, L. A., T. W. Oshikoya, P.O. Ondiege and B. Z. Dasah. "Competitiveness and investment climate in SANE Economies", *African Development Bank*, 2007.
- Kolstad, I. and L. Tondel. *Social Development and Foreign Direct Investments in Developing Countries*, Chr. Michelsen Institute, Development Studies and Human Rights, Bergen, 2002.

- Kolstad, I. and E. Villanger. "FDI in the Caribbean", *Development Policy Review*, 26, 1, 2008, pp. 79-89.
- Li, Q. and A. Resnick. "Reversal of fortunes: Democratic institutions and foreign direct investment inflows to developing countries", *International Organization*, 57, 2003, pp. 175-211.
- Menon, N. and P. Sanyal. "Labor conflict and foreign investments: An analysis of FDI in India", *Working Paper*, Brandeis University, Department of Economics, 2004.
- Narula, R. and J. Dunning. "Industrial Development, Globalisation and Multinational Enterprises; New Realities for Developing Countries", *Oxford Development Studies*, 28, 2, 2000, pp.141-167.
- Nurudeen, A., O. G. Wafure and E. Mevan. "Determinants of Foreign Direct Investment, The Case of Nigeria", *Foreign Direct Investment in Sub Saharan Africa: Origins, Targets, Impacts and Potential*, (Ed. S. I. Ajayi) African Economic Research Consortium, AERC, 2011.
- Obadan, M. I. "Direct Investment in Nigeria: An Empirical Analysis", *African Studies Review*, 25, 1, 1982.
- Okpara, G. C. "An Error Correction Model Analysis of the Determinant of Foreign Direct Investment: Evidence from Nigeria", *MPRA Munich Personal RePEc Archive*, Online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/36676/> MPRA Paper No. 36676, posted 15, February 2012 15:29 UTC.
- Udejaja, A. E, E. Udoh and F. S. Ebong. "Do Determinants of Foreign Direct Investment in Nigeria Differ Across Sectors? An Empirical Assessment", *Economic and Financial Review of the Central Bank of Nigeria*, 46, 2, 008, pp. 33-45.
- United Nations Conference on Trade and Development UNCTAD*. Investment policy review: Nigeria, New York and Geneva: United Nations, 2009.
- Wafure, O.G. and A. Nurudeen. "Determinants of foreign direct investment in Nigeria: An empirical analysis", *Global Journal of Human Social Science*, 10, 1, 2010, pp. 26-34.
- World Investment Report*. Transnational corporations and the infrastructure challenge, United Nations Conference on Trade and Development New York and Geneva: United Nations, 2008.
- World Investment Report*. Transnational corporations, agricultural production and development, United Nations Conference on Trade and Development New York and Geneva: United Nations, 2009.

Yayın İlkeleri

1. Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle TİKA'nın çalışmalarını yürüttüğü coğrafya ile ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, dil, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayımlar. Dergi, güncel uluslararası normlar ve bölgesel konular üzerine vurgu yapan, tanımlayıcı olmaktan ziyade analitik ve özgün çalışmaları tercih eder. Dergide Türkçe ve İngilizce makalelere yer verilir.

2. Makaleler 12 punto, Arial / Times New Roman yazım karakterinde, tek aralıkla yazılmalıdır.

3. Makaleler için standart bir uzunluk olmamakla birlikte son notlarla beraber kelime sayısı 6.000 -9.000 arası tercih edilmektedir.

4. Makalelerde yer alacak bütün diyagramlar, tablolar ve grafikler düzenli olarak numaralandırılmalıdır.

5. Makalenin başında makalenin adı, yazar(lar)ının ad(lar)ı, çalıştıkları yeri gösteren bilgi, elektronik ve posta adresleri, telefonları, TC kimlik ve banka hesap numaraları bulunan bir kapak sayfası olmalıdır.

6. Metnin başında, makalenin, Türkçe ve İngilizce olarak, adı, özü ve anahtar kelimeleri yer almalıdır.

7. *Dipnot standardı:*

Dipnotlar, sayfa altında numara sıralı dipnotlama sistemiyle yapılmalıdır. Dipnotlar, bilgisayarda “ekle” komutuyla verilmeli ve 8 punto büyüklüğünde olmalıdır. Dipnotta verilen makaleler tırnak içinde, kitaplar italik yazılmalıdır. Kitapların, makalelerin ve dokümanların başlıkları orijinal metne uygun olmalıdır. Yabancı dilde yayımlanmış çalışmalarda bağlaçlar ve kısaltmalar metin dili ile uyumlu olmalıdır. Kaynaklar, ilk kullanımda tam künye halinde (yayınevi, basım yeri, basım tarihi dahil), izleyen dipnotlarda ‘Age, s...’ şeklinde verilmelidir. Sonraki kullanımlarında tam künye verilebileceği gibi sadece yazar ve kaynak adı ile sayfa numarası da kullanılabilir. İnternette ulaşılan kaynaklarda erişim tarihi bulunmalıdır.

Kitaplar için örnek:

¹ Ergün Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990, s. 20.

Makaleler için örnek:

¹ Güngör Turan, “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdüleri*, No. 18 (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

¹ Enver Bozkurt, “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

8. Kaynakça standardı:

Yararlanılan kaynakların listesi “Kaynakça” başlığı altında makalenin sonuna eklenmelidir. Kaynakça, yazar soyadlarına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Birden çok yazar bulunması halinde birinci yazarın soyadı esas alınmalı, diğer yazarlar ise (adı soyadı) biçiminde yazılmalıdır. Yazar adları açık olmalıdır.

Kitaplar için örnek:

Özbudun, Ergün. *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990.
 Çalış, Şaban, Birol Akgün ve Önder Kutlu. *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.
 Holbrooke, Richard. *Bir Savaşı Bitirmek*, (çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak), *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul, 1999.

Makaleler için örnek:

Turan, Güngör. “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdüleri*, 19, (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141 -162.
 Aydın, Mustafa. “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, (Ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 366-439.
 Kaiser, Robert and Elena Nikiforova. “Borderland Spaces of Identification and Dis/location: Multiscalar Narratives and Enactments of Seto Identity and Place in the Estonian-Russian Borderlands,” *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 29, No 5, September 2006, pp. 928-958.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

Bozkurt, Enver. “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

9. Gönderilecek makaleler başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

10. Belirtilen formatta gönderilmeyen makaleler değerlendirmeye alınmaz; gönderilen makaleler yayımlansın veya yayımlanmasın geri iade edilmez.

11. Makaleler iki basılı nüsha halinde ve bir CD ile birlikte **TİKA (Avrasya Etüdleri Editörlüğü) Atatürk Bulvarı No:15 Ulus/Ankara** posta adresine veya **avrasyaetudleri@tika.gov.tr** elektronik adresine gönderilmelidir.

12. Avrasya Etüdleri Dergisi hakemli bir dergidir. Yayın Kurulu hakemlerin görüşlerini dikkate alarak yazıları yayımlama ya da yayımlamama hakkına sahiptir. Yayın Kurulu, dergide yayımlanacak makalelerin TİKA yayın politikası ile çelişmesi durumunda, yazılarda yazarın görüşleri de dikkate alınarak düzeltme ya da çıkarma yapmaya yetkilidir.

13. Yazı sahiplerine TİKA Yayın Yönetmeliği'nin 9. maddesine uygun olarak belirlenecek telif ücreti, derginin yayınından sonra ödenir.

14. Bu dergide yayımlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

Editorial Principles

1. “Eurasian Studies” Journal primarily composed of articles, reviews and analysis on politics, foreign policies, social problems, economy, culture, language, religion, nationality, environment and military topics covering the TİKA’s landscape of interests. While focusing on recent international norms and regional subjects, Journal prefers analytical and authentic works rather than being descriptive.

2. Articles must be written in 12 points, with Arial / Times New Roman fonts, single line spacing.

3. Though there is not an exact standard for the length, articles around 6000 to 9000 words (including postscripts) are preferred.

4. All diagrams, tables and graphics in an article must be organized and numbered in a proper manner.

5. Sender must provide a cover page in the beginning of the article, including details like; the title of the text, name(s) of the authors, information about the places they are working for, mail and e-mail addresses, phone number, ID number and bank accounts.

6. There must be an abstract, the title of the text and keywords in English and Turkish in the beginning of the text.

7. *Post scripting:*

Post scripting should be created electronically in numbered form with direct references at the end of the page through the use of “Add” function in Microsoft Word and must be in size of 10pts. The articles provided in this section must be written in quoted form in italics. Names of the books, articles and documents must be relevant to the original text. In texts written in foreign languages, connectors and abbreviations must be consistent. References must be written in full form when they are mentioned for the first time (including Publication, Place of Publication, and Publication Date), then following postscripts it can be referred as “ibid, p...” As it can be referenced in full form each time, further use of same material can also just include author, title, and page number. Internet-based references must be provided with the dates of retrieval.

Example Reference of a Book:

David M. Kotz and Fred Weir, *Revolution From Above: the Demise of the Soviet System*, London, Routledge, 1997.

Example Reference of an Article:

Thomas G. Weiss, "The Illusion of UN Security Council Reform", *The Washington Quarterly*, Vol. 26, No. 4, Autumn 2003, p.150.

Example Reference of an Internet Resource:

Akira Uegaki, "Russian Federation's Foreign Economic Relations", March 2001, <http://www.esri.go.jp/en/tie/russia/russia5-e.pdf>. Accessed: 14.8.2009.

8. Referencing standards:

An alphabetical surname ordered "References" section must be included in the end of the text. If there are multiple authors, first of the authors surname must be considered, the rest of the authors must be written in (Name Surname) form. Author names must be clear.

9. Sent articles can't be published before, or sent to be published to other publications.

10. Articles in other forms than clearly stated here will not be evaluated and published, and no matter it is published or not, articles cannot be returned.

11. Articles must be sent to e-mail addresses: avrasyaetudleri@tika.gov.tr

12. Eurasian Studies is a refereed journal. Publication committee has rights to publish or unpublished a text, considering the ideas of referees. Publication committee is authorised to revise the texts, in the light of author's information if the articles is not compatible with the TİKA's publication policies.

13. Authors of the texts are paid accordingly to the TİKA's Publication Regulations Article 9, after the publication of the journal.

14. The articles and texts in this journal can be cited and/or quoted, as long as they are correctly referenced.